

БИТТИРЛАНЫ ГАМАРА

Аттыль суну
агба турур...

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА

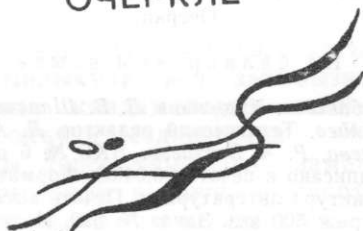
НАЛЬЧИК • 1998

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА

Утиль суу ага турур...

ОЧЕРКЛЕ

Литературно-художественное издание

Биттирова Тамара Шамсудиновна

«И БУДЕТ ТЕЧЬ ИТИЛЬ-РЕКА...»

Очерки

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*. Художник *Л. В. Шпакова*. Художественный редактор *Ю. М. Алиев*. Технический редактор *Л. А. Тлупова*. Корректоры: *З. П. Ульбашева, Р. А. Боттаева*. ЛКБ № 6 от 01.10.96. Сдано в набор 27.01.98. Подписано к печати 06.04.98. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага офсетная № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 7,98. Уч.-изд. л. 8,57. Тираж 500 экз. Заказ № 522. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33

Биттирова Т. Ш.

Б «И будет течь Итиль-река...» Литературные очерки. —
Нальчик: Эльбрус, 1998. — 152 с.

ISBN 5-7680-1324-5

Сборник, представляемый кандидатом филологических наук Тамарой Биттировой, состоит из очерков, в которых автор пытается установить более точное время возникновения родного художественного слова и дать хронологию его развития до наших дней.

Б 4702100400-018
M125(03)98 43-98

ISBN 5-7680-1324-5

© Биттирланы Т. Ш., 1998 ж.

I. ЁМЮРЛЮК ТИЗГИНЛЕ

«ИТИЛЬ СУУУ АГЪА ТУРУР...»

Къарачай-малкъар адабият узакъ ёмюрледен бери ёсе, жашнай, бирде уа ёчюлюп къалыргъа жетип, сора жангыдан тириле, къарыу ала, айныу жолундан таймай келеди. Адабиятыбызны тарых ызы алыкъа тынгылы тинтилмегенликге, аны байлыгъы, чексиз-къыйырсыз терен магъанасы ниет хазнабызны тюрю-тюрю бетлеринде ачыкъ кёрюнюп турады.

Халкъыбызны зарауат къадары, толкъун-толкъун болуп басхан къыйынлыкъла кёп затыбызны жокъ этгендиле. Миллетибизни къадамаларын къой — тамашалыкъ ниет байлыгъы окъуна седирегенди. Жырларыбызны, макъамларыбызны, тепсеулерибизни заманында жыйышдырып, илму тинтиулеге къошуп, «паспортлу» этмегенибизни хатасындан аланы иги кесеги тасды. Бир талайы уа, халкъыбыз сюрдюнде болгъан чакъда, къоншу халкъланы хазналарына саналып къалгъандыла. Бюгюнлюкде да уллу миллет магъанасы болгъан ышанларыбызны «юй-юрсюндюралмай» турабыз. Ол санда тарыхда «алан» атыбыз. Совет тоталитар къыралда бир халкъ башха халкъгъа билеклик этерча онг жокъ эди, аланы хар бири ёз къайгъысын кёрюрге керек эди. Бу арт жыллада, башха халкъла бла тенгleshдирсек, тарых илмуда белгилеп айтырча уллу иш этилмегенди. Кеси алимлерибизни ичинде тюзлюкден, кертиден — кёзбауну сайлап тургъанла да бардыла, жарсыугъа. «Азны юлюшю да аз» дегенлей, тарых алимлерибизни китаплары да халкъыбыз эрттеден сакълагъан жууапланы баямламайдыла. Алай биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз, бизни ата-бабаларыбыз мал кютюп, сабан сюрюп, темир туююп, межам-журт салып, мамыр кюнледе мамыр ишледе бир кишиден артха къалмагъандыла. Анга кёре уа, не жаны бла да халкъыбыз жашауунда айырмалы, юлюшлю да болгъанды. Бу фикрни кертилигин мен, къарачай-малкъар адабиятны озуп кетген ёмюрледен къалгъан бетлерин тинте, къарачай-малкъар окъуучугъа ачыкъларгъа сюеме. Ол мураты-

ма жетерге болушлукъ болурча илму ишле бек аздыла. Аны себепли, китапда кесим истегенча теренлик да болмаз. Алай хар алим да, заман излегенча, алгъа бир атлам этсе, ызындан келгеннге жол тынчыракъ боллугъу сѣзсюзю.

* * *

Къарачай-малкъар халкъ кесини жазмасын акъсакъ Темирни зорлугъунда тас этип, грек жазманы (румчаны) да танып, араб жазмагъа тюзелгинчи, бир ненча ёмюр озгъанды. Жазма къарыусуз болгъан заманда ол кесини кёлден чыгъармачылыгъын айнытханды. Эки минг жыл мындан алгъа белгили болгъан Нарт эпос (Моисей Хоренскийни шагъатлыгъына кёре), ызы бла мажюсю, арда уа тарых-жигитлик жырла кёбюсюнде адабиятны борчун толтуруп тургъандыла. Ислам дин киргенден сора уа, аны философия, этика, эстетика жоруукълары къарачай-малкъар халкъны сезимине, ниетине сингип, кесини ёз тёрелери бла бирге адабият санат мурдору, айныу жолу болгъандыла.

XIX ёмюрге Шимал Кавказны халкълары Россейни оноууна тюшюп, аны къыраллыкъ ызында жашауларын къурай башлагъанда, ол халкъланы келечилери (бек алгъа орус къалалагъа аманатха берилген 8—10-жыллыкъ жашчыкъла) орус маданият бла, санат бла да шагъырей боладыла, европалы адет-тёрелени кеси халкъларына сингдирирге итинедиле. Аланы арасында къарачай-малкъар жашла бла къызла бир-бир усталыкъланы Шимал Кавказдан биринчи болуп алгъандыла: хакимле Орусбийланы Шаухал бла Шаханланы Абай; Абайны жашы — Басият, юрист; агъачха къарау жаны бла алим Орусбийланы Сафарали; темир жол, уллу кёпюрле ишлеген инженер Дудаланы Ислам; кавказ муслийман халкъланы ичинде биринчи устаз къызла Абайланы Ханифа бла Шакъманланы Фуза. Суратчыланы арасында биринчиледен Кърымшаухалланы Ислам, Россейни консерваториясында аны ачылгъан жылында окъуп башлагъан закий къылкъобузчу Абайланы Солтанбек; тарыхчы Абайланы Мусос; Шаркъда да атлары белгили, ислам динни алимлери Чабдар Сюлемен, Гамаланы Локъман бла Мустафа болгъандыла... Тизме уллу эсе да, толу туюлду.

Алайды да, окъуулу адамлары бла къарачай-малкъар халкъ, санына кёре, сѣзсюз, XIX ёмюрге биринчи жерни тутта эди. Бусагъатда да ол жаны бла Россейде алчылыгъын тас этмегенди. Бу болумну сылтаулары узакъдан келедиле. Халкъыбыз не заманда да окъуугъа, билимге

улуу магъана бере келгенди, кесини жашауун алчы хал-
лагъа кёре кзуаргъа да итингенди. Белгилисича,
XX ёмюрге дери Шимал Кавказда билим бериу, халкъгъа
къара танытуу иш артыкъ жетишимли бардырылмагъанды.
Алай миллетибизни алчы адамлары не жарсыуларын да
тёздюрюп, амал излеп, окъуу-билимге жан атхандыла.
Кыйын болумлада тургъан, XVI — XVIII ёмюрлеге дери
жашагъан жерини асламын тас этген, адамын ёлет, душ-
ман да къыргъан халкъыбыз, бир кесек онг тапханлай (сёз
ююн, XIX ёмюрню арасындан башлап), ниет байлыкъны
неден да сыйлы кёрюп, аны ёсдюрюрге жол излегенди.

Озгъан ёмюрде жашагъан къарачай-малкъарлыланы
билимли, эсли уланлары боюнларына керти да ауур жюк-
ню алгъан эдиле. Ала, халкъны жашауун игиге тюрлен-
диргенден сора да, тегерекде къоншула бла да къарындаш
байламлыкъны жюрютюрге кюрешгендиле. Керек кюнде
жамауатларын жакълагъандыла, алагъа ёкюл да бол-
гъандыла. Туугъан жерлерине, Ата журтларына таза ниет
бла къуллукъ этген жашла башламчылары болгъан иш,
жарсыугъа, 1917 жылда революциядан сора ала мурат
этген ызны бармагъанды. XX ёмюрню аллында миллет
интеллигенциябыз, бий тукъумладан чыкъгъан эсе да, ре-
волюциягъа ыразы эди. Аны юсю бла халкъ жашау игиге
айланыр деп да ийнана эди. Революциядан сора, Совет
власть орналгъандан сора къарачай-малкъарлыла, башха
халкълача, адетлери, жашау болумлары, юйюр-жамауат
ызлары тюрленип, жангы жолну алай башлайдыла. Бу
кезиуде Къарачай да, Малкъар да Россей Федерацияны
башха-башха къыраллыкъ бёлюмлерине тюшедиле. Бу
ишни Россейни бийик къырал къуллукъчулары XIX ёмюр-
де окъуна башлагъан эдиле — Къарачайны Къобан область-
ха къошуп, Малкъарны уа — Теркге. Алай бла бир мил-
лет экиге бёлюнюп, аралары узакъ бола тебирейди. Бай-
ламлыкъны бюгюн да сакълап тургъан аны эпосу, жыр-
лары, тепсеулери, таурухлары, ниети, ана тили болуп
къаладыла. Революция хорлап, власть орналгъандан со-
ра, жамауатыбызны билимли, алчы адамлары зорлукъ-
ну, кыйынлыкъны ачы сууун татхандыла. Аланы кёбю-
сю Улуу Ата журт уруш башланнгынчы окъуна жоюлгъан
эди. Сау къутулгъанларыны уа миллет чекген кыйын-
лыкъдан тышында, башлары энчи жалгъан даугъа къа-
лып, чыгъармалары къара чёпге алынып, 70 жылдан ар-
тыкъ заманны тургъандыла. Тюзлюк, кеч-эртте болса да,
хорламай кёймайды. Алай адам кесини жашагъан ду-
ниясында ол тюзлюкню хорлагъанын кёрмей да къалыу-
чуду. Инсан дуниядан дайым журегине сабырлыкъ ал-

май кетеди. Къарачай-малкъар интеллигенцияны бир та-
лай тёлуюсюн жарсыулу къадарлары да тюзлюкню кеч
тохташханы бла байламлыды. Аланы алчы ниетлери кеси
заманларына къуллукъ этгенликге, аладан сора келген
тёлуюлеге белгили туююл эди. Айтханыбызча, 20-чы жыл-
ладан башлап, аланы жазгъанлары да, этген ишлери да
сёгюлюп, халкъгъа къажау затлача кёргюзтюлгендиле.

Алай бла XIX ёмюрде ёз милетлерин жарыкъланды-
рыу бир къауум къарачай-малкъар уланны сыйлы, махтау-
гъа тийишли да, къыйын, жарсыулу да къадарлары бол-
гъанды. Бюгюнюлукде аланы кёбуюсюн аты халкъыбызгъа
жангыдан къайтханды, ниетлери уа бизге тамблабызны
къуаргъа болушадыла. Башда атлары сагъынылгъанла-
дан сора да жарыкъландырыу иш бла Акъбайланы Исма-
ил, Жаболаны Ахия, Орусбийланы Науруз, Батчаланы
Аубекир, Байрамукъланы Илияс, Суююнчланы Даулетге-
рий, Байчораланы Ахия, Малкъарукъланы Дадаш, Мол-
лаланы Исхакъ, Ибрагим, Магомед, Ахайланы Хабибул-
лах, дагъыда башха билимли, къолларындан келген адам-
ла кюрешгендиле. Аланы кёбуюсю назмула, жырла, ха-
парла, зикирле да къурагъандыла. Аллахха шукур, аллай
алчы адамларыбызны юсюнден, аз болса да, китапла
жазыладыла, окъуу юйледе сохталагъа хапар айтылады.

XVI — XIX ёмюрледе Къарачай-Малкъарны ниет хаз-
насын байыкъдыргъан жырчыларыны атлары унутула,
айтханлары уа, ауздан-ауузгъа ёте, халкъ чыгъармачы-
лыкъгъа къошулуп къалгъандыла. Фольклорну байыкъгъа-
ны аман да болмаз. Алай миллетни айныу жолунда циви-
лизацияны илишанлары аны профессионал маданиятыны
ёсюмюнде кёрюнеди. Сёз ючюн, халкъ тепсеулени профес-
сионал къауумла кёргюзте эселе, ол зат миллетни айныуу
бийик даражагъа жетгенин шагъатлайды. Анга кёре,
халкъны басма адабияты нелляй бир эрттеден келе эсе,
аны ниет байыгъын ёсдюрюуде жашауун, къадарын къу-
рауда адабиятны магъанасы да ол къадар бир уллу бол-
гъаны сёзсюзю. Озгъан заманладан бери да белгили
болгъан закийлерибизни сагъыннганда, биз жалаанда Кя-
зимни, Къаспотну, Аппаны атларын эсгериучюбюз. Алай,
не бек закий болсала да, 2—3 назмучудан адабият къура-
лып къалмайды. Алагъа дери да, аланы заманларында
да башха назмучула, жырчыла жашагъандыла, ана тили-
бизни отун ёчюлтмей тургъандыла.

Къарачай-малкъар миллет адабиятны оту уа къайсы
ёмюрде, къачан тиргизилген болур? Бу соруугъа жууап
табар ючюн, халкъыбызны айныу жолун, маданиятыбызны
тарыхын да кёз аллыбызгъа келтирирге керекбиз. Илму

жаны бла алсакъ, соруугъа жууапны руника жазманы кезиуюнден башлап излерге борчлубуз.

Байчораланы Сосланбекни тинтиу ишлерине кёре, бизни ата-бабаларыбызны руника жазмалары миллет маданиятны тамырыдыла. Ол жазма бла ала VII—XV ёмюрледе хайырланып тургъандыла. Руника эсгермеле бизни бусагъатда жашагъан жерибизде да табылгъандыла. Кеслери да уллу жазма культураны къысха юзюклеридиле. Аланы ичинде бек уллусу кёш айтымды, къалгъанлары сёз туушладыла, бир-бир эсгермеледе уа жаланда сёзле неда аланы кесекчиклери сакъланнганды. Жазмалада тилекле, бир жигитни ёлгенине жарсыу, жер атла, жыл сан, шыйыхны аты дегенча билдириуле бардыла. Таш урчукъ башха быллай жазуу туююпдю: «Урчукъну айланч урулгъан оюуу». Алай, белгилисича, ол ёмюрleden биз жашагъан «тийреде» уллу адабият чыгъармала сакъланмагъанлыкъгъа, руника жазманы мурдорунда тюрк кыраллада уллу адабият айныгъанына Узакъ Шаркъда, Къытайда, Монголияда табылгъан таш эсгермеле шагъатдыла. Аланы ичинде VIII ёмюрню закий назмучусу Йоллуг-тегинни поэмалары бийик эстетика кючлери бла бюгюн да кёплени сейирсиндиредиле. Ала, сёзсюз, битеудуния поэзияны жетишимлеридиле.

Йоллуг-тегин, Кюлтегин бла аны къарындашы Могилян ханнга жоралап 3 поэма жазгъанды. Йоллуг-тегин бла бир ёмюрде жашагъан Тоньюкук атлы назмучу, адабияттарых тёрени андан ары ёсдюре, кесини жашау жолуну, ахлуларыны, тенглерини жигитликлерини юсюнден дастан жазып, таш эсгермеде ёмюрледе къалырча этгенди.

Бу чыгъармалада тюбеген поэтика дуния бизни адабият сёзюбюзню мурдору болгъанына шартла кёпдюле. Поэмалада нарт сёзлени, айтыулары, тенглешидирилени, сёз туушлары асламын къарачай-малкъар тил бюгюн да сакълап турады: «ичи ашсыз, тышы тонсуз» — жарлы адамны юсюнден; «кёзю кёрмеген, къулагъы эшитмеген» — жахил адамны юсюнден. «Отча, боранча келди», «отча, кызып къалды», «сыйыт-жиляу болду»... Сакъланмагъанлары уа кёчюрюлмегенлей да ангылашынадыла. Ташха урулуп сакъланнган бу дастанланы аламат суратлау кючлери барды. («Ташха тамгъа салгъанлай» деген сёзюбюз келеди былайда эсинге). Аланы ниет кючлери да теренди, бийикди. Сёз ючюн, тюрк халкълары бирликке чакъыруу, аталаны осуятларына табынуу:

*Тюрк будунун аты киши
Иок болмаз тыйын,*

*Къангым къагъынынг, огю къатунунг
Кётюрмюш Тенгри,—*

деп жазады Йоллуг-тегин.

Бу тизгинлени бусагъатда къарачай-малкъар тилге кёчюрсек, былай эшитиледиле:

*Тюрк халкъны ёз аты
Жокъ болмасын дей,
Хан атамы, бийче анамы
Кётюрдю Тейри.*

«Кётюрдю Тейри» дегенни магъанасы — халкъ башчы-лагъа аланы тежеди Тейри дегендеди.

Башда айтылгъан поэмала бурунгу тюрклени Кюнчыгъышда Хунну деген къыралларында жазылгъандыла. Ол кезиуде (VII—VIII ёмюрледе) хунла къыралы Кюнчыгъышдан Кюнбатыш Европаны чеклерине дери жете эди. Кюнбатыш хунланы къыралларында бизни ата-бабаларыбыз да болгъандыла *. Ишексиз, ала да къурагъандыла быллай дастанланы, алай ала сакъламагъандыла неда алыкъын табылмагъандыла ансы. Бюгюн бизге белгили руника жазмаланы башда айтылгъаныча, магъаналары кенг туйюлдю, аланы ичинде адабият чыгъармала жокъдула. Руника кеси да, кёбюсюнде агъач томуроулада, къа-нгалада жазылгъаны себепли, бир-эки ёмюрден кёп чыдамай, чирип, тас болуп къалгъаны баямды. Ол ёмюрледе Чындан къагъыт келтирип да жазгъандыла китапла. Бир-бир алимлени айтханларына кёре уа, тюрк халкъла кеслери да къагъыт мажара болгъандыла. Эрттегили уйгъур китапланы къагъытлары чын къагъытдан башха болгъаны тохташдырылгъанды. Араблылагъа да къагъыт тюрк халкъладан келгенди деп жазады А. Ф. Габен. Алай къагъытны ёмюрю да къысхады, тап сакъланмаса.

Къарачай бла Малкъарда къая къабыргъалада, тау ауузаланы теренинде ташлада, тауланы таша бетлеринде табыладыла руника жазмала. Ала VII—XIV ёмюрледен диле деп тергейдиле алимле Хабичланы Магомет бла Байчораланы Сосланбек.

«Къарачай-малкъарлыланы ата-бабаларыны — болгарлыланы руника жазмалары бар эди. Ол жазма XV ёмюрте дери окъуна сакъланнган болур», — дегенди белгили

* Белгили орус алим Л. Н. Гумилёв жазгъаннга кёре, къарачай-малкъарлыланы тарыхлары эрттегили Хун къыралны тарыхындан алгъа башланады. Гумилёв Л. Н. «Древние тюрки», М. 1995 ж.

тарыхчы Е. Алексеева, Иоанн Галонифонтибусну 1404 жылдан жазмасын тинте. Аны юсюнден белгили археолог Биджиланы Ханафи да айтады. Руника эсгермеле Къарачай бла Малкъарны Хумара, Ысхауат, Гнакъызы, Битикле, Акъ-Къая, Архыз, Уллу Дорбунла деген жерлеринде тубейдиле.

Руникадан сора да орта ёмюрледе бизни халкъыбызгъа араб жазма белгили болады, жюрютюлюп да турады. Бек дин алгъа бу жазма бла дин къуллукъчула, байланы, бийлени къагъытчылары хайырланнгандыла.

Халкъыбызны бурун къыралы — Уллу Булгарияда ислам дин VIII ёмюрден башлап жайыла тебирейди. Дин бла бирге ислам маданият да келеди. Болгарлыланы шахарларында араб жазманы билгенле кёпден-кёп бола башлайдыла. Ол кезинде Уллу Булгарияны кавказ шахарларында руниканы араб жазма хорлайды. Қырал башчыла, алимле, саудюгерчиле, теборла (къагъытчыла), дин къуллукъчула къагъытланы арабча къурайдыла. Аны бла байламлы кёп сын ташлада, межгитлени къабыргъаларында да жазуула араб харфла бла салынадыла.

882 жылда тюрк халкъланы бек эрттегили поэмаларындан бири — «Шан къызыны дастаны» жазылгъанды. Дастанны къурагъан Микаил Башту Шамси алгъа бурун Қый (бусагъатдагъы — Киев) шахарда, ызы бла Итиль Булгарияда жашагъанды. Микаил Башту кесини айтхылыкъ дастанын жазып бошаргъа Уллу Булгария юге юлешинеди: Қъара Булгария (Шимал Кавказ), Итиль Булгария, Тынай Булгария (бусагъатдагъы Болгария къырал). Ол себепден бу поэманы бир талай тюрк халкъны, славян болгарлыланы, украинлыланы, терен адабият келишимлерине кёре уа — гюржюлюлени да адабият эсгермесине санаргъа керекди *.

«Шан къызыны дастаны» бурунгу болгар халкъны адабиятында жангыз кеси болмагъаны баямды. Нек дегенде, — быллай бийик суратлау кюнню сыйындыргъан чыгъарма жазылыр ючюн, анга дери жюрюген белгили адабият адетле болмай амалы жокъду. Ол суратлау кюн дастанны къуралыуунда, магъанасында, тизгинлени бир бирине уста келишиюнде ачыкъ кёрюнюп турады. Бу поэма бизни тилибизде, бизге жууукъ тюрк миллетлени да тилинде жазылгъанына бир юлгю келтирейик:

* Шота Руставелини «Қаплан тери кийген батыр» деген поэмасы бла М. Баштуну дастаныны арасында болгъан келишиулени юсюнден украинлы алим Ю. Олейник тынгылы илму ишинде ачыкълайды. Башту М. «Шан къызыны дастаны». Анкара, 1991 ж. 21 бет.

*Итиль суу агъа туруп,
Къая туюн къагъа туруп,
Балыкъ, телим * багъа туруп,
Кёлюм дагъы кёушарур **.*

Былайда бизге ангылашынмагъан жалаңда эки сёз барды. Сейир туююмюдо онбир ёмюрню ичинде тилибизни алай таза сакъланнганы! Назмучу бир айтым бла кёз алынга ненча тюрлю жашау суратны келтиреди. Аны ючюн айтылгъан болур къарачай-малкъар тил тюрк тиллени арасында бек таза, бек толу сакъланнган жашил айрыкамды деп.

1994 жылда битеу къарачай-малкъар жамауатны сейирге къалдыргъан, «Къарчаны тарыхы» деген китап басмадан чыкъгъанды. Ол кеси да кёп даулаш туудургъанды. Алай даулашханланы, китапны кертилигине ишек болгъанланы къанларын сууутхан — анда XV ёмюрден къалгъан тарых, адабият магъаналары болгъан шартладыла. Михаил Баштуну поэмасы бла «Къарчаны тарыхыны» арасында озгъан жети ёмюрню ичинде адабиятыбызны юсюнден хапарыбыз толу туююлдо. Алай ол ёмюрледе да тин хазнабызны байыгып тургъанына сёз жокъду. Жалаңда ишеклик туудургъан — быллай китапны тарых жанындан гурушхасыз шагъатлыкълары болмагъаныды. Мени оюмуна кёре, аланы келлик тёлюледе тарыхчыларыбыз табарыкъдыла. Бусагъатда уа ол затны тамамларыкъма деген алим бар эсе, бир талай заманны ичинде архивледе ишлерге керекди.

«Къарчаны тарыхы» XV ёмюрю биринчи жарымында кёуралгъанды. Аны жазгъанла Каракгы улу Ботай, Ботай улу Барлыу, Бантау Толгъун, Кайал Кайтлы — фахмулу назмучула — озгъан заманланы келечилери бизге кеси жарсыуларын, халкъны къадарын уста суратлап бердиле. Китапны сакъланнган иги кесеги поэзия формада жазылгъанды, бир-бир юзюклери уа къара сёз бла. Китапта Къарча жангыз баласы Жантуугъанны жоюлгъанына такъгъан куй да барды. Бу кюйню кёурагъан Къарчады. Алай эсе, XV ёмюрню аллында халкъыбызны эки фахмулу назмучусу жашагъанды: бири — Трамхан, экин-

* Телим — суу жыртхычла деп кёчюредиле, алай сёз «тёлю» деген магъанада уа келе болурму?

** кёушарур — жангыдан толур. Дастандан юлгюле келтире туруп, М. Кашгарский сёзю «тёгю» («дагъыда») деп кёчюреди, дастанны кесинде уа «тагы» болурму? Алай болса, тизгинни магъанасы тап келишеди.

чиси — Къарча. Была экиси да къарачай-малкъар халкъны эки жамауатына башчылыкъ этгендиле.

Къарачай-малкъар халкъны орта ёмюрледе тарыхыны юсюнден Россейни къырал архивлеринде хазна къагъыт сакъланмагъанды. Ала бар эселе да, тинтип адам чыкъмагъанды. Алимлеге жаланда XVI ёмюрден башлап бир ненча къагъыт белгиледи. Къарачай-Малкъарны юсюнден тарых шартла европа, араб, тюрк, гюржю алимлени, жолоучулары китапларында аслам тюбейдиле. Алай ол шартланы анда-мында бир башха затны юсюнден тинтиу бардыргъан алим баям этген болмаса, ишин этии, аны къолгъа алгъан чыкъмагъанды. Ол а халкъыбызны кёчгюнчюлюк туудургъан кемчиликлеринден бириди.

Ахыр онжыллыкъда XV—XVIII ёмюрледе жашагъан назмучулары атлары белгили бола тебирегендиле. Къагъыйланы Назифа, Тёппеланы Алим, Ортабайланы Римма, Хабичланы Магомет, Таумырзаланы Далхат ол назмучулары, жырчылары чыгъармаларын излеп, табып, басмалап, халкъгъа белгили этер ючюн уллу къыйын салгъандыла.

XV—XVI ёмюрледен бизге жетген назмула миллетибизни ол заманда жашау халын кёргюзтедиле, жигитлерин махтайдыла, аны акъыл-ниет къудуретин ачыкълайдыла, бушуулу кюнлерине жарсыйдыла...

Белгили къырал башчысы, аты халкъ эсинде сакъланган Трамхан назмуларында табийгъатха кесини жылы къарамын ачыкълагъаны бла сейирсиндиреди, аны хар фикири бюгюн айтылгъанча эшитиледи*. Къарчаны да, Трамханны да къарачай-малкъар адабиятха тийишли даражада алыр ючюн, тинтиу ишни мындан ары да бардырыгъа керекди. Алай аланы бюгюннге жетген назмулары окъуна хатларыны уллу ниет кючлерине шагъатлыкъ этедиле...

Къарамусса XVII ёмюрню экинчи жарымында жашагъанды**. Аны поэзия фахмусу, бийик инсанлыкъ сезими да ачыкъ кёрюнюп турадыла. Назмучу ол жыллада халкъыбызны асламын къыргъан кюйсюз эминагъа налат береди, ажымлы ёлген жанлагъа да жарсыйды.

Аны бла бирге Къарамуссаны поэзиясы ана тилибизни шатыклыгъыны, тазалыгъыны да кюзгюсюдо, XVII ёмюрде Кавказны белгили адамлары — Айдабол Ар-

* Трамханны юсюнден биринчи болуп илму сёзюн Къагъыйланы Назифа «Минги-Тау» журналда 1993 жыл басмалагъанды.

** Къарамуссаны назмуларын табып, басмагъа хазырлагъан Тёппеланы Алим. «Минги-Тау» журнал, 1994 жыл).

тутай бла Теймураз I патчахны арасында шуёхлукъну ачыкълай, Къарамусса аланы къадарларыны юсю бла басыянланы бла гюржюлени эрттеден келген къарындашлыкъларын чертеди. Закый назмучу Малкъарны (ол заманда Малкъар Дюгерде Элхот къабакъдан башланнганды) уллу дуняда жерин, аны излемлерин ачыкъларгъа да итинеди. Назмучуну жютю къарама малкъарлыланы бюгюн да айырмалы этген жарыкълыкъларын, къонакъбайлыкъ энчиликлерин эслейди.

*Айхай, медет, къонакъ алгъан къууаты
Басиянны ашы угъай, чамыды! —*

дегенди Къарамусса.

Малкъарлыланы юйлерине баш иймеген кирмейди деп сагъынып кетеди назмучу. Ол ёмюрледе къайсы халкъ да Акъсакъ Тимур Кавказгъа салгъан къыйынлыкълардан (ол санда: миллетле Ата журтларын алышдыргъан дегенча), эс жыйып, уллу кюч бла жашауларын къурап тургъан кезну эди. Малкъар да, адам саны азайып, кесини тюз жерлерин къоюп, тауларында от тиргизген кезну... Быллай заманда уа назмучуну сёзю бютюнда багъалы болуучуду. «Женубха учуп баргъан зурнукла» деген кюйюнде Къарамусса, башха назмуларындача, халкъына кёл этдиралмайды дерге да боллукъду. Ол халкъы бла бирча сарнагъаннга ушайды, аны да амалсызлыкъ, кёлсюзлюк бийледи. Бу назму эминаны кюйсюз кюнлеринде этилгенин эсибизге алсакъ, аны айтханны кёлю да нек аз болгъанын ангылагъан къыйын туююлду.

*Эй, Басиянны ташы элпек, чёгю аз,
Аз эсе да, тёзюмю бар, кёлю баз.
Эй, Басиянны жолу болур адырлы,
Къонагъы уа ырысхылы, къадырлы... —*

дей эди Къарамусса назмуларындан биринде.

Бу тизгинле эминагъа дери жазылгъанлары себепли, назмучуну кёлю жарыкъды, дунягъа умуту да уллуду. Жашау аны алыкъын «ийлемегенди» да, къыйынлыкъ бла келиучю мудах сезим да жюрегин бийлемегенди. «Женубха учуп баргъан зурнуклада» ол:

*Эй, сууладан женгил бизни кёлюбюз
Сына, ой, ёмюрле ётелле...*

— деп кюеди, эминадан къырылып баргъан халкъына къарап...

XVII—XVIII ёмюрледе къарачай-малкъар адабиятны айнытхан назмучуланы атлары сакъланмагъанды. Алай ала къурагъан поэмала (биз энди алагъа «тарых жырла» дейбиз) бюгюнлюкде да халкъыбызны ниет байлыгъыны тауушлукъ бетлериндендиле. «Ачей улу Ачемез», «Къаншаубий бла Гошаях», «Сарыбий бла Къарабий», «Загъаштокъ улу Чёпеллеу», «Мисирбийни жыры», эминаны юсюнден жырла, тукъум жырланы уллу къаууму. Быланы хар бирин бир закий жырчы такъгъаны сёзсюзю. Кимле болур эдиле ала? Биз алагъа халкъ жырла деп къоябыз, къурагъан назмучуну, жырчыны ким болгъанын билмегенибизни сылтауун булжута. Хау, была халкъ жырладыла. Жырны суратлау кючлерин багъалай, таза ниетлерине суююне, ёмюрлени ичинде аяулу этип, сакълай эсе халкъ, — жыр — халкъ жырды. Алай уллу чыгъарманы битеу жамауат жыйылып, не эки адам къош болуп къурамаучуду, ишин этип. Башда сагъынылгъан жырлада уа, андан тышында да, энчи хат ачыкъ кёрюнюп турады. Кертиди, ала къуралгъан кюнлериндеча турмайдыла, алай хар бир жырны тамалында бир фахмулу жырчы болгъаны уа туурады. Жылла оза баргъаны сайын бир-бир сёзле жерлерин алышадыла, назму биринчи кере жырчы халкъ аллында айтханыча сакъланады, биринчи кюнюндеча, жарыкъ неда мудах ауаз бла айтылады...

XVII ёмюрню назмучуларын сагъыннганда, Гошаях бийчени атын белгилерге тийишлиди. Гошаях бла Къаншаубийни къадарларына, таза суюмекликлерине атап, халкъ кёп жыр такъгъанды. Аланы хар тюрлюсюн да тинтип, бир бири бла келишдирип, 60—70-чи жыллада къартладан соруп, сурап, Къагъыйланы Назифа Кърымшаухалланы Гошаях кеси къурагъан тюрлюсюн энчилегенди. Биз да алим тохташдыргъан вариантына, кертиси бла да, Гошаяхны энчи поэмасынача къараргъа керекбиз. Нек дегенде, бу поэманы алгъа бир назмучу къурагъаны баямды, аны энчи ауазы эшитилип турады. Ол назмучу Гошаях болгъанына шартла уа поэманы кесинде кёпдюле. Аны юсюнден Къагъыйланы Назифа тынгылы тинтиу этгенди.

Кел, Къарачач, Къара Ташха барайыкъ...

Поэмадан быллай тизгинле халкъ жырлагъа тюрленмей кирип къалгъандыла. Бу чыгъарманы халкъ жырла бла тенглеширсенг, поэтика традицияланы башхалыкъларын эслейсе. Башда айтылгъан тизгин бла башланган кюйде Гошаях жүрек сырын эсде къалырча, бир башха кюйге ушамагъан сёзле бла айтады. Фольклор кюйлени

алып кѳарасакъ, аланы кѳурагъанла неѳа башхала кѳурагъан кюйлени тюрлендирген жырчыла тас этген адамларын дуняѳа болмагъанча ариу, халал, акъыллы, адепли этип суратлайдыла. Аланы жигитлерин бир бирден айырмалы этген шартланы тапхан кѳыйынды. Гошаяхны кюйюнде уа Къаншаубийни сыфаты бир кишиге ушамайды. Къаншаубий уллу жигитлик да этмейди. Поэмагъа кѳре, ол бир сюйдюмлю, субай, жигер таулу жашды. Аллаѳла азымыдыла дерча. Алай назмучу уллу сюймеклик сезими бла аны энчилеп, башхаладан айырмалы этип кѳргюзтеди. Къаншаубийни поэмаѳа башхаладан айырмалы этген а, назмучуну анга чексиз сюймеклигиѳа. Кязим айтханлай, «ариу — жюрек сейгенинг». Поэма билдиргеннге кѳре, бий Бекмырзаны жашларыны арасында Къаншаубий бир жаны бла да башхаланы озмайды. Таматасы Къамгъутбий жигитлиги бла атын тѳгерекеѳа-башѳа айтдыргъанды, бек гитчелери Элбуздукъ окъуна бир иши бла белгилиди — «сабанлада эшеклени сюрюучю»... Жаланда Къаншаубий иш юсюнде кѳрюнмейди. «Келин отоуда кызыланы ичги сѳзлерин билиучю», — деп айтылады дастанѳа Къаншаубийни юсюнден. Алай поэмаы жигити Къаншаубийди. Тиширыулары жюреклерин ол кѳуру сюйдюмлю сыфаты бла тарта болмаз эди: Хаѳаужукъланы келинлери, билгич кѳатын — была да Гошаяхдан кем сюймейдиѳа Къаншаубийни. Эшта, чырайлы сыфатындан сора да, аны адамлыгъы, тиширыулары сезимлерине сакълыгъы, жумушакълыгъы, ариу тили, адеплиги дегенча халлери башхаладан сюйдюмлю этеѳиле. Гошаях бийче кесини кюйюнде аны ючюн ѳлюмсюз этгенди Къаншаубийни.

XVIII ѳмюрню фахмулу жырчысы Мокъаланы Зантуудуну юсюнден таурухла, аны кесини жырлары да халкъны эсинде иги сакъланнгандыла*. Башха-башха ѳмюрлеѳе жашагъанлыкъгъа, эсли кѳартларыбыз Зантуудуну чыгъармаларын хазна тюрлендирмей айтхандыла. Ол жырланы эки ѳмюр чакълы бир жашагъанларыны сылтауу — аланы уллу суратлау кючлериндеѳи.

Кеси бла бир заманда жашагъан, Малкѳарда атлары айтылгъан «Абайланы Жанхот, Шаханланы Боран, Къазан улу Жабагъы, Жанхотланы Татаркѳан кибиѳа айтылгъан кишиѳа бла сѳлеше, даулаша билген адамны жырларын табып, билип, унутулумазча этгениме бек кѳууа-нама», — деп жазаѳа Таумырзаланы Далхат.

Халкъѳа «Сары Асланбек», «Занхотлары», «Тазрет

* Зантуудуну юсюнден Таумырзаланы Далхат «Минги-Тау» журналда басмалагъанды (1993 ж., № 3).

батыр», «Къазан улу Жабагы» деген тарых жырланы, Абайланы, Шаханланы, Айдаболланы, Амырханланы юслеринден тарых жырланы да Зантууду къурагъан болур деген оюм жюриюдо.

Сары Асланбекни (къабартылы бий, анасы малкъарлы кызы эди) юсюнден Малкъарда, Дюгерде да кёп жыр сакъланнганды. Ол, ана жууукълары Айдаболлагъа да бет этмеген, малкъар бла дюгер жерлени кесине бойсундурургъа кёп кюрешгенди. Уллу жыйыны бла эмина тозу-ратхан тау элlege чабыулукъ этип тургъанды, кёп адамны ачитханды, кёпле юслеринден, жерлеринден да къуру къалгъандыла. Аты къаргъышлада айтылгъан Сары Асланбекни сыфаты Мокъаланы Зантууду этген болур деген жырда бютюнда кюсюз болуп ачыкъланады.

Башында айтып кетгенибизча, бийлени тукъум жырларыны бир къауумун да къартларыбыз Зантуудуну аты бла байлайдыла. Бу бий тукъумлагъа аталгъан тарых жырлада не кёзбау, не мардасыз айбатлау жокъду. Алада хар иш тюз болгъаныча кёргюзтюлюнеди, сый да хар бийни жигитлигине, адамлыгына кёре бериледи. XX ёмюрню аллында Шаханланы Басият жазгъанлай, халкъны тарыхы аны тукъум жырларындады. Биз Зантууду къурагъан болур деген жырла да, бу сёзлени кертиликлерине шагъатлыкъ эте, тарыхчыларыбызгъа XVIII ёмюрден толуракъ хапар берирге болушурукъдула.

Бюгюнлюкде белгили болгъан тарых шартлагъа кёре, XVIII ёмюрню экинчи жарымында бла XIX ёмюрню биринчи жарымында жашагъан Семенланы Къалтурну чыгъармачылыгы къарачай-малкъар адабият сёзню андан ары айныуу бла байланыпды. Ол XIX ёмюрню поэзиясын башлайды. Къарамусса кеси заманында халкъгъа келген па-лахны жырчысы болгъан эсе, жюз жылдан Къалтур да унутулмазлыкъ «Эминасын» айтханды. Къарамуссаны ахыр тизгинлери эмина бла бошала эселе, Къалтурну уа аны бла башлагъанлыкъгъа, къалгъан поэзиясы жарык-лыкъдан толуду. Аны айтышлары, сюйген кызына къура-гъан ийнарлары, башха назмулары, чамлары XIX ёмюрню поэзиясыны бек магъаналы бетлеринден биридиле. Къалтурну назмуларында болгъан къудурет аны ызындан келген назмучулагъа юлгю болгъанды. Ала уа — Дебо улу Кючюк, Къочхарланы Къаспот, Джанибекланы Аппа, Мёчуланы Кязим бизни поэзиябызны жангыдан битеудуния адабиятны бийклигине жетдиргендиле.

Халкъ эсинде XIX ёмюрден кёп назмучуну аты сакълан-нганды, чыгъармаларыны бир юзюклери уа бизге дери да жетгендиле. Алчагъырланы Гычы, Сылгагъарланы Ха-

ко, Аджиланы Таулан, Байчораланы Шаке, Бытдаланы Къасым, Байчораланы Дауле, Кипкеланы Тогъузакъ, Байсыланы Капаш, Кърымшаухалланы Ислам, Хачирланы Юсуф, Чабдарланы Сюлемен назмула, жырла, зикирле жазгъандыла.

Семенланы Исмаил, Будаиланы Хусей, Ёзденланы Абу-гъалий, Акъбайланы Исмаил къарачай-малкъар поэзия-гъа XX ёмюрню ал жылларында келгенликге, поэзияны совет тёлсюнден айырмалы болгъанлары бла эрттегили халкъ чыгъармачылыкъны төрелерин айнытханлары себеп-ли, аланы да эски къарачай-малкъар адабиятха къо-шаргъа тийишлиди. Акъбайланы Исмаилны, Къудайланы Нухну, Сотталаны Бийгъатны, Уяналаны Шахийдатны, Кърымшаухалланы Ханхабланы, Шауаланы Гона бла Хажимырзаны, Биттирланы Базза бла жашы Тебону, Ча-паланы Моттайны жырлары, назмулары да ол эски ада-биятны оюларын жасагъан накъышладыла.

Бурунгу къарачай-малкъар поэзияны бек иги сакълан-нганы аны XIX ёмюрде жазылгъан кесегиди. Ол а китап басманы къурала башлагъаны бла байламлыды. Алай, жарсыугъа, ол ёмюрде жашагъан назмучуларыбызны чы-гъармалары да окъуучулагъа бирча толу жетмегендиле. Совет къыралда 20-чы жылладан тебиреп, 80-чи жыллагъа дери жаланда эски жашауну сёкген назмуланы басмалар-гъа суйгендиле. Дин назмулагъа жол кесилип эди: аланы не тинтиулеге къошмагъандыла, басмадан да чыгъарма-гъандыла. Совет властьха аз да къаршы тургъан назму-чуну уа атын къара чёпге тюшюргендиле, жазгъанларын да зарфха урмай, тунчукъдуруп тургъандыла. Алай бла XX-чы ёмюрде малкъар адабият кесини эрттегили тамыр-ларындан зор бла айырылгъан эди. Сёз ючюн, Кърым-шаухалланы Исламны жазгъан назмуларындан, тамсил-леринден, хапарларындан 20-чы жыллада жаланда эки-си — ала да къысхартылып — басмаланнгандыла. Аны хатасындан Исламны къалгъан чыгъармачылыкъ хазна-сындан бююнлеге дери бек аз кесекчиги белгилиди окъуу-чулагъа. Къарачай-малкъар адабиятда къара сёз бла жа-зылгъан биринчи уллу чыгъарма да — Кърымшаухалланы Исламны «Анда бла мында» деген романы тас болуп къал-гъанды. Дагъыда кёп хапары, тамсили, назмусу, кеси иш-леген суратлары да.

Къарачай-малкъарны XIX ёмюрде бла XX ёмюрню ал жылларында жашагъан назмучуларыны ичинде, чыгъар-мачылыгъы толуракъ жыйышдырылгъаннга Кязимни са-наргъа боллукъду. Аны назмуларын эки китапха жыйыш-дырып, Тёппеланы Алим 1989 жылда басмалагъанды. Ан-

дан сора озгъан жети жылны ичинде Бегийланы Абдуллах, Қазимни тас болуп тургъан иги кесек назмусун да табып, поэтни ёз къол ызына кёре, жазгъанларыны бир талайын да тюзетип, жангы китап этип чыгъарганды. Назмуланы, поэмаланы сакъланганларыны баш сылтауу — Қазимни чексиз фахмусуну нюрюдо. Былайда, бу закий назмучубузну чыгъармачылыгъына эс да буруп, аны теренлигин, байлыгъын да ангылап, хар кимге баям этерге къолундан келгенин бир заманда да аямагъан Қыулий Қайсынны атын уллу хурмет бла айтыргъа тийишлиди.

Урушха дери окъуна Қайсын — ол сагъатда жыйырмажыллыкъ жаш адам — Қазимни кесинден назмуларын жазып алып, биринчи китабын чыгъарыргъа болушханды. Қазим кеси окъуулу адам болгъаны себебли, назмуларын дефтерлеге не кеси жазып, не сохталары жазып алгъанлары да аланы кёбюсюн сакъларгъа онг бергенди.

Халкъ бюгюн-бюгече да Қазимни назмуларын, зикирлерин, сюймеклик дастанларын, басма болмагъан замандача, кёлден биледи. Фахмуну не ёнчелерге, не тенгешдирирге жарамаз. Алай башха назмучуларыбызны хазналарына да Қазимгеча къараргъа уруш аллында онг болса эди, бюгюн бизни XIX ёмюрде жашагъан, дуния поэзияда атлары айтылырча адамларыбыз болур эдиле. Не Қрымшаухалланы Исламны, не Аппаны, не Сымайылны, не Акъбайланы Исмаилны, башхаланы айтмай къойсакъ да, алыкъа толу китаплары жокъду. Бизге жетген юзюкlege кёре уа, ала уллу назмучула, жырчыла эдиле. Семенланы Сымайылны беш минг тизгинге жетген «Акътамагъы» толусунлай басманы кёрмегенди. Ол дастан къарачай-малкъар адабиятны байыкъдыргъаны бла къалмай, къазакъ фольклоргъа да синггенди. («Акътамакъны» Талды-Курган областыда жашагъан къазакълыла къарачайлыладан, малкъарлыладан алып, ёз тиллерине кёчюрюп, айтып тургъандыла). Чынтты фахму кесине жол табады дейдиле. Алай къарачай-малкъар поэзияны келген жолуна къарасакъ, бу сёзню хар жамауат болумгъа да бирча келишмегенин эслейбиз. Не къадар затыбыз башы-тюбю бла тас болуп къалгъанды...

Болсада къарачай-малкъар поэзияны XIX ёмюрде къалай айныгъанына бир къарайыкъ. Қалай кёргозтеди ол халкъны жашауун? XX ёмюрге аны къаллай ниетлери ётгендиле, не бла байыкъдыргъанды ол ызындан келген адабиятны?

Бу ёмюрню поэзиясы эки жолну баргъанды. Биринчиси — ислам маданиятны, экинчиси уа — халкъ жырчыла-

ны төрелерини айнытуу жолу бла. Хар бири, кеси борчун толтура, бири бирине чырмамай, аны кьой — бири бирин байкьдыргъан да эте. Ислам динни юсю бла келген ниетле, поэтика темелле ары дери айныгъан къарачай-малкъар поэзия жорукъладан башха тюрлю эдиле. Дин киргинчи хар назмуну баш жигити да, аны къуралуу хыйсабы да адамны кесилиги бла байламлы эди. Ислам ниетлеге кёре уа, хар зат бир Аллахны оноунда болгъаны дайым чертиледи. Не халкъны ичинде да ислам маданияты ма бу баш жоругъуна таянып айныгъанды. Алай ол адамны жашауда магъанасын арталлыда эниш этмегенди. Аллах «кеси ючюн жаратды тишилени, эрлени» деген эсе да Кязим бир зикиринде, инсанлыкъ, адамлыкъ да аны назмуларында баш жерни алгъанлай къаладыла.

Эки маданият череги бирге кьошулгъан жерде жангы форманы туумай амалы жокъ эди. Аллаи форма назму ду. «Назму» деген сёз араб тилден ислам дин бла келгени да, аны биринчи магъанасы зикир болгъаны да белгилиди. XIX ёмюрню ахырында Къаспотну, Кязимни чыгъармачылыкълары бла байламлы бу сёз кесине биз бусагъатда ангылагъан магъанасын сыйындыра башлайды. Ары дери «жыр», «чам», «ийнар», «кюй», «хапар», «таурух», «тюрки» жанрланы атлары белгили болгъан эсе, энди алагъа «назму» да кьошулады.

Дин бла байламлы биринчи назмуланы (зикирле, файгъамбарланы юсюнден таурухла, исламны жорукълары — ийман-ислам) алып къарасанг, аланы къарачай-малкъар халкъ жырладан башха этген *магъанларындан* сора да, *макъамлары* эди. Дин жырланы, кёбюсюнде, бир кепде жазып, бир макъам бла айтхандыла. Аланы айтылгъан жерлери да энчи эди. Тарых жырны, ийнарны жери бир жыйында, тойда болгъан эсе, дин назмула асламында межгитледе, моулютледе, саусузну къатында айтылгъандыла. Аланы эфендиле медиреселени сохталарына да юйретгендиле. Сохтала назму къураугъа да суююп къатышхандыла. Сёз ючюн, Асанланы Локъман хажини сохтасы, аны къарындашыннан туугъан Асанланы Налжанны бююнлюкге дери сакъланган «Мокъаланы Хамбийге» деген назмусу ол адетни юлгюсюду.

Назму къурауда биринчи дин ахлулары араб поэтикагъа таяннгандыла. Будайланы Хусейни кызы Нюржийханны эсгериулерине кёре, аны атасы, тизгинлени эки жаны да бирге тенг болмаса, «араб назмуланы ишленгенлери кенге урулуп чыкыгъанлай болады, бизде да алай болургъа тийишлиди» деп, назмуларын жангы тизгин бла жазаргъа итиннгенин айтады.

Алай бек мағъаналы уа — айтылғанны ниети эди, ол ниетни назмуну ичинде бир ызға келтириу. Бир юлгю. Қъарачай-малқъар поэзияда аты сакъланган, XVIII ёмюрде жашаған Абдуллах шыйых (Қъарачайға Бухарадан келген эди), биринчи болуп, артда қъарачай-малқъар поэзияда уллу жер тапхан адетни башлагъанды — «Ийман исламны» жазгъанды.

Абдуллах шыйыхдан сора эки ёмюрню ичинде дин поэзияны бу тёресин кёпле байкъдыргъандыла. Аланы хар бири ислам динни жорукъларын кесича ангылатыргъа кюрешгенди. Абдуллах шыйых, Қудайланы Нух, Каппушланы Яхия, Будайланы Хусей эм кёп башхала жашауға, адамланы арасында халлеге кеси қъарамларын ачыкълагъандыла. Аллахха ийнанмакълыкъ, гюнях, сууап, динни жюрютюу дегенча затланы ууаз берип ангылатхандан сора да, эсде иги сакъланыр ючюн аланы назму халда айтхандыла. Бу дин поэзия тёрени бек фахмулу юлгюсю Кязим хажини ёлюмсюз «Ийман исламыды».

Ислам адабиятны дагъыда бир мағъаналы бёлюмю — фыйгъамбарланы юсюнден таурухладыла. Бу таурухла қъарачай-малқъар адабиятта назму формада да жюрюгендиле, қъара сёз бла да айтылгъандыла. Мухаммат, Хасан бла Хусейин, Ибрагим, Дауут, Нух, Иса фыйгъамбарланы юсюнден назмула, зикирле, хапарла қъарачай-малқъар дин адабиятны тутуругъудула. Фыйгъамбарланы дин ючюн этген жигитликлерин белгилей, аланы бийик инсанлыкъ даражаларын ачыкълай, назмучуларыбыз аланы сыфатлары, тутхан ишлери да окъуучулагъа жууукъ болурча этерге фахмуларын аямагъандыла.

Фольклорубузну тинтилмей тургъан жанрларындан бири зикирледиле. Бу ишни чола тургъаныны эки сылтауу барды. Биринчиден, заманында дин бла байламлы чыгъармаланы илму тинтиулеге къошаргъа къоймай эдиле. Экинчиден, зикирлени жазгъанла кёбюсюнде белгили эдиле да, ол чыгъармаланы фольклор тинтиулеге къошарча туююл эди. Бек алгъа аллай назмула Кязимни Тёппеланы Алим басмагъа хазырлагъан китапларында тубейдиле.

Зикирледе назмучула Аллахха ийнанмакълыкъны ангылатхандыла, инсанны таза, гюняхсыз жолгъа чакътыргъандыла, жаханимни ачы суратларын ишлегендиле. Зикирлени кеслерин да айтыргъа тиширула бегирек суюгендиле.

Бир-бир зикирлени макъамларына кёре аскер жырла да къурагъандыла. Сёз ючюн, имам Шамилни заманында

аны жанлы кюрешген къарачай-малкъар жашланы жырларыны зикирлеге ушагъан жерлери барды.

*«Ла-иллаха, ил-аллах» деген
Кавказгъа адам къоймабыз,—*

деген тизгинле уа ол жырны эжиую болгъандыла.

Алай бла, ислам динни юсю бла келген назмучулукъ төре къарачай-малкъар поэзияны формасында, магъанасында да эсленирча ыз къойгъанды.

Ислам диннге дери жүрюген поэзияны XIX ёмюрде айнытхан назмучула озгъан заманлада халкъ жигитлени махтагъандыла, сюймеклик жырла, кюйле къурагъандыла. Аны бла бирча сюжет чыгъармала да жазгъандыла. Ала кёбюсюнде эки сюйгенни къадарларыны юсюнден, чабыууллукъну, халкъ жигитлени юсюндендиле. Аланы ичинде бек иги сакъланганлары сюймеклик дастанладыла. Къалтурну Хаммесейге аталгъан жыры, Къаспотну «Хорасаны» бла «Айжаягъы», Чагъарланы Томайны «Акъбийче бла Рамазаны».

Бу кезинде жазгъанла назмуну къуралыууна бютюнда уллу магъана бергендиле. Аны хар сёзюне, хар тизгинине сакъ болгъандыла.

Сюймеклик жырла бла ийнарланы халкъны кёлден чыгъармачылыгъында энчи жерлери болгъанды. Бир талай ёмюрню бу жанр кеси ызын да тохташдыргъанды. Ийнарла бир ненча тюрлюдюле — сюймеклик жырлагъа уашла, айтышла, тюрлюз-башсыз ийнарла. Белгили назмучула къурагъан сюймеклик жырла быладан кёп жаны бла да айырмалыдыла. Назмучу ийнарында кесини сезимин, сырын ачыкълайды, сюйгенини да энчи сыфатын къурайды. Къалтурдан башлап Семейланы Сымайылгъа дери бир поэт башхасын къайтармай айтханды сюймеклик ийнарларын. Фольклор жырлада уа, къызланы атларын тюрлендирип жырласанг да, бир заты билинмей къалырчады. Къызла кеслери къурагъан сюймеклик жырлада уа кёбюсюнде сюйгенлерини атлары окъуна айтылмайды, хазна энчи сыфат да къуралмайды.

Сюймеклик жырланы кёпле жазгъандыла. Алай назму дегенни бюгюн биз жүрютген магъанасында чынг алгъа къурагъан Кязим эди. Аны биринчи назмулары макъамсыз болур эдиле деген оюм былайда анстан туумайды.

«Назмугъа» дери да озгъан ёмюрледе макъамсыз чыгъармала къурагъандыла — чамла, тамсилле, сабий назмучукъла. Аланы тыш кёрюмдюлери (рифма, ритм жаны бла), сёзсюз, назмула эдиле. Алай философия жюкню кё-

тюрген, назмучуну сагъышларын баямлагъан чыгъармала — назмула, балладада уа жангы заманны кёрюмдюсюдю.

Къарачай-малкъар поэзия XIX ёмюрде жарыкъ ёнлю эди. Ол затха Къаспот бла Аппаны «Жёрмелери», Аппаны чам, самаркъау, лакъырда назмулары, Гычыны чамлары да шагъатлыкъ этедиле. Бу тукъум жырлада, назмулада халкъыбызны ниет саулугъу, таза кёллюлюгю, жюрек ачыкълыгъы кёрюнюп турады. Сёз ючюн, Къаспотну «Сандрагъы». Жырчы мында кесини юч тюрюлю фахмусун ачыкълайды: сёзге, макъамгъа, тепсеуге. Жыр нени юсюнден болгъанын айтхан кыйыйнды. Алай а бу жырда жарыкъ ён, уллу фахму, адамлагъа, дуниягъа соймеклик бек шарт эшитиледи. «Жёрме» да анга ушашды. Аскерчи жашла Сылгагъарланы Хако бла Аджиланы Таулан 1878 жылда, биринчи болуп, «Жёрмени» къурагъандыла. Аланы ызындан а халкъда кеси «жёрмелерин» не къадар жырчы такъгъанды!

Къазимни чамлары хазна жыйылмагъандыла дерге боллукъду. Къартла айтханнга кёре уа, поэт чамгъа ёч да, бек уста да болгъанды. Аны жумушакъ лакъырдамы кёплени кюлдюргенди, ыразы этгенди.

Дагъыда былайда Кърымшаухалланы Исламны бла Акъбайланы Исмаилны чыгъармачылыкъларын сагъыныргъа тийишлиди. Бу экиси орус жазычу Иван Крыловну тамсиллерин ана тилибизге кёчюргендиле. Аладан да алгъа ол ишни аты бусагъатда белгили болмагъан бир таулу жаш кёолгъа алгъан эди. Аны юсюнден «Терк башыны халпарлары» деген газет 1868 жылда билдире эди. Ислам а, Крыловну чыгъармаларын кёчюрген бла къалмай, кеси да тамсилле жазгъанды. «Бёрю бла киштик», «Эки ушух», «Пил бла арслан» — былада назмучу жамауат жашауда тюбеген тапсыз халлени «жаз тил» бла айтып сёгеди.

XIX ёмюрню поэзиясында айтышла уллу жерни алгъандыла. Ала жырчылары, чамчылары арасында бардырылгъандыла.

Къаспот бла Аппаны, Аппа бла башха сёз усталарыны, Гычы бла Жанатайланы Апасалны араларында жаратылгъан айтышла халкъны эсинде бюгюнлюкге дери сакълангандыла. Былада назмучуланы жамауат болумлагъа кез къарамлары, ана тилге чемерликлери ачыкъланнгандыла. Сураглау сёзню бир бийик юлгюсю эдиле да, аланы бирден-бирге, аууздан-ауузгъа ёте тургъанлары да андан эди.

Башында белгилегенибизча, къарачай-малкъар халкъны ниет байлыгъы, ёмюрле теренинден ёсе, жашнай, жангы

бет ала келеди. Назму бла къара сёз а ол байлыкъны ёзегиди дерге боллукъду. Сагъынылгъан шартла да бюгюнню миллет адабиятыбызны жетишимлерини тамыры ол ёмюрледен келгенине шагъатдыла.

Тарых тинтиулени азлыгъындан маданиятны, адабиятны айныу жолларын тинтиу да кёп жаны бла учхара къалып турады. Алай, ол затны да эсде тута, илму-излем ишлени бардырыргъа керекди. Озгъан ёмюрледе жашагъан маданият келечилени атларын бюгюнню тёлюлеге ачыкълау къайсы бирибизге да сыйлы борчду.

Шимал Кавказы алып айтсакъ, XIX ёмюрню адабиятын тинтиуде дагъыстан, осетин алимлени жетишимлери керти да уллуду. Дагъыстанлыла — дин чыгъармачылыкъны, осетинлиле уа кеслерини орус культура бла байламлыкъларын тинтиу жаны бла ишлерин тынгылы тамамлагъандыла. Алай бла уа миллет маданиятларыны тарыхын, адабият классиклерини жашау жолларын да ачыкълап, чыгъармаларын жыйышдырып, орус тилге кёчюрюп, басмалап, ниет байлыкъларын башха халкълагъа да таныулу этгендиле. Бизде уа ол иш энди чирчиклене тебирегенди.

Жыйырманчы ёмюрню ортасында Россейни аз санлы халкълары кеслерини миллет тамырларын кыстау тинген кезиуде къарачай-малкъар халкъ сюргюнню отунда эди. Аны себепли илму да айнымагъанды. Сюргюнден сора жыллада да башха чурумла ол затха тыйгъыч бола келгендиле. Андан тышында да халкъыбызны окъуулу адамлары миллетибизни тамбласын аны озгъан кюню бла байламлы этерге кюрешмегенлерини хатасындан, ол магъаналы иш керти да къалып тура эди.

Болсада «тура кет да, къаты чап» дегенлей, бу арт кезиуде басмаланган китапла, жазмала иги къууум этдиредиле. Кязимни экитомлугъу барыбызгъа да сейирлик суююнчюча кёрюнгенди. Аны ызындан а фольклор жыйымдыкъла, Шаханланы Басиятны китабы, «Нартла»...

Алайды да, келлик заманнга иги къууум этейик.

КЪАРАМУССА

1993 жылда «Заман» газетни 199-чу номеринде Тёппеланы Алим «Къарамуссаны жырлары» деген сейирлик жазмасын басмалагъанды. Юч жыр, юч назму мындан 250 жыл алгъа болгъан ишлени юсюнден хапарлайдыла. Жырланы сакълагъанла, басмалагъан Тёппеланы Алим да уллу ыспасха тийишлидиле. Нек дегенде, бу ишни терен

магъанасы, маданият хазнабызгъа къошумчулугъу шартды. Илмуну тюрлю-тюрлю бёлюмлерини алимлери да бу назмулагъа эс бурурла, багъа бичерле. Мен да кесими бир къауум оюмуу баям этерге сюеме.

Башда айтылгъаныча, халкъыбызны ниет байлыгъында, аны тарыхында жангы бет ачылгъанды. Сёзсюз, бек алгъа назмуланы ким жазгъанын, ол адамын жашау жолун, атын-тукъумун тохташдырыгъа керекди. Алайсыз Къарамуссаны адабият тарыхыбызгъа къошхан къыйыныракъ боллукъду. Бу назмула басмаланганлы Къарамусса маданиятыбызны, адабиятыбызны да адамыды. Биз аны тукъумун сагъынмай, Къарамусса деп къойсакъ да (Кязим, Вагиф, Абай дейбиз да), бир кишини дауу болмаз эди. Алай Къарамуссаны — аты сакъланган биринчи малкъар назмучуну — тукъумун, атын, къадарын, ким биледи, Аллах онг берсе, башха чыгъармаларын да белгили этерге керекбиз. Аны себепли, тарых шартлагъа, документлеге, назмулада тюбеген белгилеге кёре аланы ким жазгъанын ачыкъларгъа кюрешейик.

Кесини юсюнден Къарамусса жаланда бир кере сагъынады. Ол да, шаркъ поэзияда болуучусуча, сёзюн бошай туруп: «Эй-гиди, Къарамусса къара жырла жырлайды», — дегениди. Дагъыда эки тизгин а бизге назмучуну жашагъан заманын тохташдырыгъа онг береди:

*Эй, кенг дуниягъа термилген жанла,
Эмина кюйдюрюп, ёлелле.*

Мени неден да бегирек сагъайтхан бу эки тизгинди. Белгилисича, арт ёмюрледе халкъыбызны тют этдирик чекге жетдирген юч уллу эмина болгъанды. Биринчи кере XIV ёмюрню къырккынчы жылларында; экинчи кере XVII ёмюрню аягъында; жюз жылдан сора уа — ючюнчю кере. Къарамуссаны жырлары Артутай ёлгенден сора (XVII ёмюрню алтмышынчы жыллары ахыры — жетмишинчи жылланы аллы), эмина кирген жыллада неда эмина бошала тургъанда (XVIII ёмюрню ал жылларында) къуралгъан болурла дерге аланы кеслеринде тюбеген шартла онг береди.

Къарамусса жашагъан XVII ёмюр халкъыбызны не чакъы эди? Биринчиден, ол заман къарачай-малкъар халкъны, Алания деген къыраллыгъын тас этип, алай башхалагъа да бойсунмай, кеси аллына жашагъан кезиую эди. Экинчиден а, адам саны аз къалгъаны себепли, тегерегинде бола тургъан урушлагъа, даулашлагъа хазна къа-

тышмай, алай онгсузгъа, къарыусузгъа, къачхынчыгъа ышыкъ берип тургъан заманы. Алай юлгюледен бири Черек ауузуну жамауаты Гюржю патчахы Теймураз Биринчиге этген къонакъбайлыгъыды. XVII ёмюрде кючю, хыйласы бла да битеу дунягъа белгили болгъан Иранны таматасы Аббас хан христиан Гюржюню кесине бойсундуруп, ислам динни сингдирир ючюн къаты кюрешгенди. Аны бла да къалмай, Гюржюню, Иранны бир вилаетине айландырып къояр умут этгенди. Эркинликни неден да алгъа салгъан ёхтем гюржю халкъ анга бойсунмагъанды. Халкъны азатлыгъы ючюн кюрешни башчысы уа ол заманда Теймураз патчах болгъанды. Биринчи кере патчахлыкъны ол 1606 жылда къолгъа алады. Алай Гюржюню сатхыч бийлерини хатасындан он жылдан сора Аббас хан аны тахындан тайдырады. 1623 жылдан башлап, 1632 жылгъа дери Теймураз Кахетия бла Картлини патчахы болады. 1632 жылда уа Иран Гюржюню хорлап, 1744 жылгъа дери аны халкъына ислам динни алгъан патчахла башчылыкъ этедиле, кеслерини да тахлыкъ атлары «олий» болады. Миллетине, динине кертчилей къалгъан Теймураз Биринчи, Кахетиягъа кетип, бу жерни патчахы болуп, тахтасын 1648 жылгъа дери тутады. Халкъына болушлукъ излей, ол кёп кере орус патчахха келечиле иеди. Жашындан туугъан Ираклийни да ол жумуш бла 1652 жылда Москвагъа жибереди. Орус патчах Теймураз Биринчини какълагъанлыкъгъа, Европада бардыргъан урушлары бла байламлы Гюржюге болушур онг тапмай, аскерлерин ниймей эди. Иранны ханлары уа бир бирин алышдыра, Гюржюге, аны жер-жерлерине кеслери сюйген оноучулары — тавадланы сала, гюржю халкъны амалсыз этип бошагъан эдиле. Ол заманда Теймураз Москвагъа кеси барып, орус патчахха тюбеп, бир динли къыралдан алжаусуз болушлукъ тилерге таукел болады. Жол нёгерле къурагъан кезнуде «тау эллени закийи» Артутайны биргесине элтирге тийишли кёреді. Артутай ары дери да белгили эди Москвада. Теймураз бла бирге, аны кеси адамларына санагъан, хар заманда билеклик этип тургъан Тушетияда жашагън таулу халкъны келечилери, юч чеченли (таматалары Алхан), Артутай бла Артутайны ёзден нёгерлери атланадыла. Жол къыйын болгъанлыкъгъа, ала Рассейни ара шахарына жетип, жумушларын патчахха бетден-бетге тюбеп айтадыла. Алексей патчах, Теймуразгъа болушургъа онг болмагъанлыкъгъа, къонакъларына жарыкъ тюбейди, энчи эс да бурады. Айырыла туруб'а Теймуразгъа, Алханнга, Артутайгъа — хар бирин халкъларыны башчыларыча кёрюп, уллу саугъала береди — 40-шар тыйын, хар бири бир

сомгъа тергелип. Ол заманда аллай мюлк бек уллу ырыс-хыгъа саналгъанды. Бу зат Артутай, аны кыралы — Малкъар да Россей патчахха багъалы болгъанын белгилеген шагъатлыкъ эди. Аны ючюн айтханды Къарамусса да Артутайны юсюнден: «Эй-гиди, гюржю патчах Теймуразгъа тенг эди...» — деп.

Артутай Москвада бир жыл тургъанды. Ол жылны ичинде орусну жашаууна, маданиятына, ниетине, тилине, динине тюшююрге онг тапханды. Москвадан къайтхандан сора Артутай халкъына христиан динни бютюнда терен сингдирирге итингенди. Ол заманда къарачай-малкъар халкъны христиан дини къарыусуз бола, Тюркден, Къырымдан, Дагъыстандан а ислам динни келечилери жүрюп тебиреген заман эди.

Алай бла малкъарлы Артутай, чеченли Алхан Гюржюню патчахы бла Москвагъа барып къайтадыла. Теймураз муратына жеталмайды. 1663 жылда аны Иранда ёлтюрдиле. Болсада аны ызын тутхан гюржю патчахла Россейден болушлукъ излей, Москвагъа неда Астраханнга барыргъа тюсселе, Малкъарны ыфчыклары бла аууп тургъандыла. Малкъарлыла уа алагъа дайым да тенглик, халал къарындашлыкъ этгенди, кеслерини къоншуларын, къонакъларын бир заманда да сатмагъандыла.

Сёзсюз, Къарамусса ол ишлени уста билгенди, кеси да тири къатышханды алагъа. Фахмулу назмучу Кавказ халкъланы тарыхларын, аланы харкюнлюк жашауларын, болумларын, келлик заманнга умутларын ангылап, жүреги бла ётдюргенди. Фахмусуну кючю бла уа жырларында жигитлени атларын ёлюмсюз этгенди. Айдаболланы Артутай XVI ёмюрню жыйырманчы-жетмишинчи жылларында жашагъанды. Аны къадарыны юсюнден архивледе бир къауум къагъыт сакъланганды. Орус патчахны Имеретияда келечилери 1653 жылда былай жазгъандыла: «Имеретияны патчахы Александр бизни Малкъарны бийи Айдабол улуну (Артутайны — Б. Т.) жашы Жанболатны христианлыкъны алгъаны бла байламлы, тоюна чакътыргъанды». Имеретияны патчахы Александр Теймуразгъа иранчыла бла кюрешинде нёгерлик этгенди. Артда уа, Теймураз тахындан тайдырылып, иранчыла да ызындан болгъанда, орус келечиле сагъынган жыллада аны юйюрюн, тенглерин, адамларын да Александр Имеретияда букъдуруп тургъанды. Алай бла Къарамуссаны жырларында сагъынылгъанладан эки адам (Масафны ким болгъанын тохташдыргъан кыйынды), XVII ёмюрню жетмишинчи жыллырана дери жашагъандыла. Ала энчи къадарлары бла къарындашлыкъны, кертичиликни юлгюсюн кёргозт-

гендиле, ёз халкъларына шуёхлукъну осуят этгендиле. Теймураздан сора жашагъан гюржю патчахла да малкъарлыланы, чеченлиени, бир-бирде уа къабартылыланы болушлукълары бла Рассейге кёп жүрюгендиле. Аны юсюнден белгили орус тарыхчы П. Г. Бутков кесини «Кавказны жангы тарыхына материалла» деген ючтомлукъ китабында жазады. 1752 жылда Гюржюню патчахы Теймураз II (Теймураз I аны тёртюнчю тёлюде уллу атасы эди), биягъы болушлукъ излеп, кесини къоншу халкъларына келечилерин неди. Анга болушлукъгъа баргъанланы санында малкъарлыла бла къабартылыла да болгъандыла. Бу кезинде бизден Алийланы Къарамырзаны жашы Гиргъокъ да 500 адамы бла Тау Артына аугъан эди. Жарсыугъа, андан сора Гиргъокъну юсюнден Бутков тарых ишинде жукъ айтмайды. Алай бу шарт бир къауум соруугъа бла гипотезагъа жол ачады. Биринчиден, Гиргъокъ назмучу Къарамуссаны жашы уа болурму? Ол атасыны жолу бла бара, Гюржюге суймекликни, къарындашлыкъ сезимни таматаладан алып, керек кюнде Тау Артында тенглерине табылгъан эсе уа? Халкъ эки ёмюрню ичинде *Къарамырзаны* атын *Къарамуссагъа* тюрлендирген а болурму? Алийланы Гиргъокъ назмучу Къарамуссаны жашыды дейик. Алай эки тарых ишни арасында тамам 100 жыл болады. Сора къалай болсун да? Мени акъылыма кёре, Къарамусса Артутайдан иги да жаш болгъанды. Таулуланы кеч юйленнгенлерин эсге алсагъа, кертиси бла да Гиргъокъ Къарамуссаны жашыды неда туудугъуду дерге боллукъбуз. Бирде атасындан эсе аппасы белгили болса, жаш кимден туугъанын айта туруп, тукъум ала туруп да аппасыны атын айта болгъандыла. Къарамусса Артутайдан сора туугъан болса да, битеу къарачай-малкъар халкъгъа угъай, узакъда-жууукъда къоншулагъа да жигитлиги бла, дебери бла таныулу Артутайны аты, иши, къадары жюз жылдан сора да мутхуз боллукъ туююл эди. Къарамусса VII ёмюрню ахырында — XVIII ёмюрню аллында жашагъан болур. Алай XVII ёмюрню арасында болунган магъаналы тарых ишледен а толу хапары жокъ эди деп айталлыкъ туююлбюз. Жырчыла не заманда да халкъны бек эсли адамлары болгъандыла.

Гипотеза куююнде биз айтырыкъ; Малкъарны закий назмучусу Къарамусса (Къарамырза) XVII ёмюрню ахырында — XVIII ёмюрню аллында жашагъанды, кеси да Алийладан болгъанды. Алай бу гипотезагъа толу ийнанмакълыкъ болур ючюн бир къауум соруугъа жууап керекди:

1. Бусагъатда Холам-Бызынгы ауузунда жашагъан

Алийлары 200 жыл мындан алгъа Малкъар ауузунда жашагъанмыдыла?

2. Алийланы тукъум тизмелеринде Къарамусса (Къарамырза) бла Гиргъокъ тюбеймидиле?

Бу соруулагъа тюз жууап табаргъа Алийланы къартлары болушурла деп да сакълайбыз. Ол заманда уа къарачай-малкъар маданиятха, миллет хазнабызгъа, тарыхыбызгъа Алийланы Къарамуссаны (Къарамырзаны) толу аты, жашау жолу да къошулду деп, арсарсыз айтыргъа боллукъбуз.

ГЫЧЫ (АЛЧАГЪЫРЛАНЫ БАЙКЪУЛ)

(1830—1938)

Алчагъырланы Макойну жашы Байкъул Огъары Басханда туугъанды. Халкъ аны Гычы деп биледи. Бу атны да Байкъул кесине кеси атагъан эди. Атасы Макойну халкъда белгили этген аны ариу келбет сыфаты, жютю акъылы, иш кёллюлюгю, сёзге усталыгъы болгъанды. Андан сора да Макой кёп юйдегиси бла белгили эди. Таурухлагъа кёре, аны Малкъарда, Къабартыда, Дюгерде да 11 юйюрю болгъанды, кеси да аланы барына да бирча иги къарагъанды. Бусагъатда Къабартыда, Дюгерде да Макойну кёп туудугъу жашайды, ала Алчагъырлары бла Макойлары (Гитче Къабартыда) деген тукъум атланы жүрютедиле.

Басхан ауузунда Макойну 3 юйюрю болгъанды. Орусбийланы Мырзакъул 1829 жылда Холамдан Шакъманланы кызыларын алгъанда, Макой кызыны биргесине баргъанланы къауумунда Басханнга келеди. Ол мында Джапулада Холамдан урланып келген Бачиланы бир ариу кызыларын кёрюп, анга кёзю къарайды да, Джапулагъа излеген мюлклерин берип, аны алады. Мырзакъул Макойгъа жер да берип, Басханнга кечерин тилейди. Алай бла Макой Басханда Чылмас элде орналады. Макойну Басхан ауузунда 3 юйюрюнде 11 жашы болгъанды. Байкъул ала-ны таматаларыды.

Байкъул ёсюп, элге-жыйыннга къошула башлагъанлай окъуна, аны сёзге, чамгъа усталыгъы ачыкъ болгъан эди. Ол, 108 жыл жашап, туугъан элинде ёлгенди. Алай жүз бла жарымгъа жуукъ жылны ичинде Байкъулну аты халкъны ауузундан кетмей жашайды. «Гычы айтханлай», «Гычыгъа ушаш» деген сёз бюгюн-бюгече да Басхан ауузунда терк-терк айтыла турады. Аны чыгъармачылыгъы урушха

дери жыйышдырылып турганды, уруш жыллада чыгъарыр онг болмагъаны себепли, тас болуп къалганды. Бир къауум чамын, жырын алтмышынчы-жетмишинчи жыллада Къабарты-Малкъар илму-излем институтну алимлери жангыдан жыяргъа да кюрешгендиле.

Алчагъырланы Гычы тойчу, жырчы болганды. Оюну чегин-къыйырын билмегенди. Бирде назму халда сант айтып да къойганды. Алай ол зат Гычыны ауузунда эриши кёрюнмегенди. Халкъ аны оюнуна-чамына юйренип, ыразы болуп, кёлю кётюрюлюп, оспарыракъ чамын-лакъырдасын кечирип да болганды. Бир-бирде аллай чамланы башхала къурасала, кеслери атларын айтыргъа уялып, Гычыгъа атап да тургандыла. Бюгюн да Басхан ауузуну жамауаты Гычыны атын башха ауузла Насра Хожагъа этгенча, сыйлы кёрюп жүрютеди.

Гычы назмуну бек терк къурай болганды. Не тойда, не жыйында — адамла аслам жерде бир затны юсюнден сёз къабынса, Гычы сёзлени ариу келишдирип, назму халда айтып къоя эди. Бош, хаух, жыйымдыкъ сёзле бла угъай, суратлау сёзню кючу бла, магъаналы, эсде къа-лырча сыфатла къурап.

Гычы бла айтышыргъа Къарачайдан, башха Малкъар элледен да Басханнга кёпле келе эдиле. Чегемден Жанатайланы Апсал Гычы бла татлы шуёх да болганды, сёз чемерлик бла да эришгенди. Таурухлагъа кёре, экисини арасында кёп жылланы баргъан айтышлада Апсал жаланда бир кере хорлагъанды. Жарсыугъа, ол айтыш алыкъын табылмагъанды.

Алчагъырланы Гычыны уллу чыгъармачылыгыындан бизге бюгюн белгили болгъан «Хамза» деген чам жыры бла бир къауум ууакъ чамы жетгенди.

Бу сиз окъурукъ чамланы мен Джуртубайланы Чиммайдан, Будаиланы Нюржийхандан, Геккиланы Магометден, Жазаланы Хамитден, Кётенчиланы Хызырдан, Непеланы Локъмандан, Алчагъырланы Магомед бла Хамзатдан жазып алгъанма.

* * *

Апалай деп биреу, бичен келтире келип, арбасын аудур-рады. Гычы аны кёрюп, анга былай айтады:

*Ой, Апалай, Апалай!
Ожай улу Апалай,
Арбангы бичен бла аудургъан эсенг,
Энди уа, харип, жанында жат алай!*

* * *

Гычыны Чегемде кѣонакѣбайы болгъанды. Кѣонакѣбайны кѣызына кѣзю кѣарайды. Алай кѣыз башхагѣа кѣачады. Ёпкелемейди да, экинчисин тилеп тебирейди. Ол да кѣачады башхагѣа. Ючюнчюлери уа бир бек гитче эди да, анга базынмайды. Кѣызланы атасы айтады:

— Бу уялмагъанчыкъ да бирсилеча этип кетсе, жанын алып кѣоярыкъма.

— Кѣой, сен аны жанына тийме. Аны жанын аллыкѣа анга жан салгъанды, — дегенди Гычы.

Кѣалай-алай болса да, Гычы кѣонакѣбайыны кѣоншусуну кѣызын алады. Алай ол элге кѣонакѣгѣа барса, Гычы кѣонакѣбайын алышындырмагъанды.

* * *

Жашы Чонай туугъан заманда, Гычы былай айтханды:

*Ол аман жаш уугѣа
Кетген эди Адыр бла,
Кѣайтхан эди Адыл бла,
Кийик этлени ташыгъан эди
Кѣадыр бла.
Жетишидиралмадым чабыр бла.*

* * *

Гычыгѣа дагѣыда жаш туугъанда, сюйюнчюге чапхандыла.

— Гычымай атагѣыз, — дегенди Гычы.

— Нек? — деп соргъанларында:

— Гычы улу Гычымай, Кѣуран чыкѣсын мычымай, — дегенди.

* * *

Чегемден Басханнга келин келтирген эдиле да, анда Гычы былай айтханды:

*Огѣурлу болсун келинигиз,
Тюшмеси аягѣы жѣгенден,
Жарлы Гычыны кѣрмегенмегиз,
Таланган!
Нек алдыгѣыз келин Чегемден!*

(Байкўулну кўатыны Чегемден болганды, Кўудайланы кўызы.)

* * *

Гычы атха минип, жамчысын кўанжыгўасына кўысып келе болады. Юйюне жете келгенде, жамчысын тас этгенин кўреди. Бек ачыу да этип, атдан тўшюп, башындан тартып келе болганды. Кўоншусу, аллына чыгўып:

— Салам алейкум, Байкўул! Эшитгенмисе, сизде чыкыр бла тузлукгўа чычхан тўшгенин! Кўышха кўатыкўсыз кўаллыкўсыз!

Гычы былай жууап бергенди:

*— Тутдур бери кўолунгу,
Тюз билгенсе жолуму,
Мен да жамычымы тас этгенме,
Энди Шекерханны жетгенме.*

(Гычы кўатынына Шекерхан деп атаганды.)

* * *

Басханнга Кўарачайдан киеу жўнгерле келеди. Аланы жыйын таматалары сўзге бек уста болганды. Басханчыланы жыйын таматалары уа Байкўул болганды. Сора, эки жыйын да олтурушуп, бир бирге чам эте башлайдыла. Кўарачайлыланы таматалары, Гычыгўа кўарап:

*Антым, басханчы, болса эди —
Кўапталынгы сырдырыр эдинг
Кўара чилле бла,
Тапсанг а, тютюн ичер эдинг
Алтын юлле бла! — дейди.*

Гычы уа, кўеп сагўыш эте турмай, жууап бергенди:

*Ой, антсыз кўарачайлы!
Сен да тапсанг, алтын тыш салдырыр эдинг
Кўарагыбыт тышлы кўаманга.
Аллайла бла Гычыны хорламанг,
Аман талау тийсин кўарынынга!*

* * *

Басханда Тебердиланы Тёртгабай деп биреу жашагъанды. Тёртгабай деп анга Гычы атагъанды, меслени юсюне галошла кийгени ючюн. Тёртгабайны бир сокъур атындан сора улоуу жокъ эди. Анга да минип, Къарачайгъа сохта-лыкъгъа атланганды. Аллына Гычы чыкъгъанды да, былай айтханды:

*Миннгенсе сокъургъа,
Тебирегенсе окъургъа.
Къой, болмаз сенден сохта,
Андан эсе, къайт да,
Жарлы юйюнде тохта!*

* * *

Гычыны заманында Геккиладан Наршау деп биреу жашагъанды. Ол, ачыуланса, къязыкъ алып, Эл Журтуну кёпюр къулагъында сюелгенди. Андан къоркъуп, тёбен элледен адамла отуннга баралмагъандыла.

Бир жол Гекки улу биягъы Гычыны энишге озгъанын билгенди да, аны сакълап болгъанды. Гычы, къайта келип, Наршауну кёрюп, узакъдан сёлешип башлайды:

— Наршау, жаным-кёзюм, бу аман адамла бизни тую-юшдюрю ючюн не зат этмейдиле. Сен манга аман айтханса дегендиле, мен а — ийнанмайма; санга да менден кёп ётюрюк айта болурла.

Наршау, не сыгъынса да, сылтау табалмай, Гычыгъа жол къояды. Арлакъ ётгенлей, Гычы, артха айланып:

— Геккиланы бар эди Наршаулары.

Таш тюбюнден чыгъа эди гау-шаулары! — деп, къачып кетгенди.

* * *

Бир жол Гычы Орусбий улуну арбазына барады да:

— Хей! — деп къычырады. Орусбий улу муну келгенин узакъдан окъуна кёрюп туруп, ол чамчы адамгъа айтыр сёзюм эрттеден да жарашдырып тургъанды. Гычы арбаздан сёлешгенинде, юйден къычыргъанды:

— Эй, Гычы, Гычы!

Баш жартыны кемиргинчи мычы!

Гычы уа, жууап излей турмай, ол сёзюм айтып бошагъынчы:

— Не хыликкя этдинг, жарлы Гычыны сёзюм,

Гычы да чыгъарыр эди баш жартыны кёзюм! — дегенди.

Чегемге киеу жёнгерге барады бирде Гычы. Элге жете келгенде, туурада бир итни ёлюп турганын кёргендиле. Алайда тохтайдыла да, Гычы итге жаназы кылып башлайды. Чегемлиле туурадан кырап тургандыла да, кыайгы этип, кыатларына эннгендиле. Гычыны жаназы кыылганын кёрюп, ала да ол этгенни этип башлагандыла. Гычы уа итге жан аурутуп, ийнакы сёзле айта эди:

— Кёремисиз муну, тишлери да жоккыду, ёмюрюнде бир бёрю да тутхан болмаз, бир уручуну да «хаф» деп элгендирген болмаз. Дунияда муну не тюлкюге, не борсукгыга зараны да жетген болмаз. Хуна башларында эски чабырланы ашагъан болмаса. Иесине бир бек ушай болур эди, иеси да муну ызындан терк кетсин! Аллаху амин!

Чегемлиле да, иги ангыламай:

— Аллаху амин! — дегендиле.

КЪОЧХАРЛАНЫ КЪАСПОТ

(1834—1940)

Минги тауну эки тёппесича, Кыочхарланы Кыаспот бла Мёчюланы Кызим Кыарачайда, Малкъярда жазуучуланы тёппелеридиле.

Алийланы Баблашны жашы Умар.

Кыарачай-малкъяр адабиятны даражасын ёсдюрюуге кыыйын салгъанланы арасында Кыочхарланы Кыаспотну атын хурмет бла сагъыныргъа тийишлиди. Аны чыгъармачылыгы поэзиябызны ХХ ёмюрге не ыз бла барлыгын белгилегенди дерге боллуккыду.

Кыарачайда — Кыаспот, Малкъярда — Кызим, эки закий назмучу, бир кезинде жашап, халкыбызны сёз маданиятын бийик фахмулары бла андан ары айнытхандыла. Аланы жазгъанлары жюзден артык жылны ичинде миллетибизни ниет хазнасында энчи жерни алгъанлай келедиле.

Кыаспотну юсюнден айтханда, бек алгъа эсибизге аны суюмеклик дастанлары «Хорасан» бла «Айжакы» тюшедиле. Кертиси бла да, суюмеклик назмула, поэмала, кырла бла бай халкыбызда энчи хатын кыояр ючюн, кыаллай уллу фахму керекди адамгъа! Кыаспотну ёлюмсюз суюмеклик кырларын а бююн-бюгече да уллу, гитче да, аланы кыуралгъан кюнлериндеча, суююп айтадыла.

Къочхарланы Къаспот Уллу Къарачайны Учкулан элинде туугъанды. Аны атасы Багъыр сабийлигинде урланып, Тау Артында бир бийден башхасына жети кере сатылгъанды. Багъырны атасы Эза жашын излеп, табып, сатып артха алгъанды. Жесирликде кѳрген кыйынлыкъларыны юсюнден Багъыр юйдегисине, эллилерине кѳп хапар айта эди. Кѳрген кыйынлыкълары татыгъандан, ол эртте окъуна кѳтюрем болуп кѳалгъан эди. Аны себепли Багъырны саулугъун сора, хапарына тынгыларгъа да эли, жуугъу-ахлусу кѳп жюригенди. Баям, ол заманда туугъан болур эди Къаспотну жюрегинде сѳзге, жыргъа сакълыкъ, суймеклик. Гитчеликден да Къаспот жашауда тюбеген жарсыуланы, тенгсизликни ангылап, кюйюп тургъанды. Эсли болгъанда уа, ол затланы юсюнден жырларында айтханды.

Къаспот сабий заманында деменгили жырчы Семенланы Къалтурну ауазын да кѳп кере эшитгенди, аны жырларына суйюп тынгылагъанды. Къочхар улуну чыгъармачылыкъ жолунда биринчи устазы да Къалтур болгъан болур. Сѳзсюз, Учкулан эл къарачай-малкъар поэзияны от жагъаларындан бириди. Семенланы Къалтур, Джанибекланы Аппа, Къочхарланы Къаспот, Семенланы Сымайыл да бу элде туууп ѳсгендиле, уллу поэзиягъа жолну ала бу элде башлагъандыла.

Къочхарланы Къаспотну юсюнден тынгылы китапны жарашдыргъан Хабичланы Магомет аны жашау жолун ачыкъллагъанды, жырларын, назмуларын, поэмаларын, нарт сѳзлерин жыйышдырып басмалагъанды*. Бу китапда тенгликге, тюзлюкге чакъыргъан назмула, тарых, самаркъау жырла, суймеклик поэмала да бардыла. Хабичланы Магомет халкъ жакъчыланы юсюнден бир талай жырны да («Баракъ», «Гапалау», «Къанамат», «Жандар», «Жанболат») Къаспот кѳурагъан болур деп оюмлайды. Алай бу затха сагъыракъ къараргъа керекди. «Къочхар улунукъула болмагъанлай, аны аты бла жырланып тургъан халкъ жырла да тюбейдиле. («Жандар», «Баракъ», «Гапалау»)»,—деп жазады Ортабайланы Римма**. Ол затны юсюнден Багъыр улуну чыгъармачылыгъын иги билген Ёзденланы Абугъалий былай айтады: «Бусагъатда талай жыргъа Багъыр улунукъуду деп кѳоядыла. Фахмулу, белгили жырчыды деп, эски жырланы кѳбюсюн анга атап барыргъа керекбизми? Къаспот

* Хабичланы Магомет. Къочхарланы Къаспот — халкъ жырчыланы таматасы. Черкесск, 1986 ж.

** Ортабайланы Римма. Къара сууну къатында. Черкесск, 1981 ж.

алай кѣп жыр этмегенди, уста, арну жырлагъанды ансы. Мен билгеннге кѣре, Багъыр улу Къаспот арну ауазы бла халатсыз, керти жырлагъаны бла белгили болгъанды».*

Къарачай-малкъар халкъгъа бусагъатдагъы жазма Совет власть бла бирге келгенди. Кѣп ъмюрлени ичинде басмадан айырылып айныгъан адабиятха ол къадарны бек уллу саугъасы эди — закий назмучулары чыгъармалары энди ълюмсюз боллукъ эдиле. Алай, жарсыугъа, жыйырманчы-отузунчу жыллада эски къарачай-малкъар адабиятны толусунлай сакълаялмагъанбыз. Бу жыллада халкъ жырчыланы, назмучулары жаланда эски жашауну сѣкген затларын басмалай эдиле. Башха чыгъармалары уа, Къаспотну чыгъармалары да ол санда, зарфха урулмай, тас бола, неда халкъны фольклор хазнасына къошула бара эдиле. Аны себепли, назмучуну сексен жылны ичинде къурагъан назмуларындан, жырларындан, поэмаларындан бюгюннге дери бек азы сакъланнганды. Алай Къочхар улуну фахмулу жырларын халкъыбыз ънюнде, журегинде жюз жылдан артыкъ журютеди. «Хорасан» бла «Айжаякъ», «Эски аскерчиле», «Сандракъ», «ъксюз гылыучукъ», «Кавказ таула», нарт сѣзлеге тийишли айтыулары аны уллу фахмусуну бизге жетген ажымсыз шагъатларыдыла.

Халкъ жырны даражасына жетген «Айжаякъны» Къаспот ХХ ъмюрню ал жылларында къурагъанды. Алай назмучу бу жырын жашауну ахыр кезиуюне дери жырлай, жангы тизгинле къоша, тюрлендире тургъанды.

Айжаякъ, жырынгы жырладым

Ал тишлерим тюшгюнчю... —

дейди Къаспот.

«Къаспот келсе, сау эл юсюне басынып, эки-юч кюнню жырлап тура эди, — дейди эсгериулеринде Ёзденланы Аbugъалий, — Жазлыкъда, бизни тийреде эки гитче къарындашы — Оча бла Гитче жашай эдиле да, алагъа таймай келинучен эди. Аладан да бек Доттайланы Ахматны — жырчы нѣгерин унутмай эди...»

Аbugъалий, кеси айтханнга кѣре, «Айжаякъны» Къаспотну кесинден эшитип, алып жырлагъанды, анга биринчи болуп да юйреннгенди. Ол алгъа Аbugъалий айтханча жырланып болгъанды, ызы бла Къаспот аны тизгинлерин кѣбейтип, артдан-артха узун этгенди, Халкъда кысха варианты журюгенди. Малкъарда да бу жырны бир кесек кысхартып, алай айтхандыла.

* Жашауну оюулары. Черкесск. 1988, 121-чи бет.

Къочхарланы Къаспот — ишексиз улуу жырчы, кѣп назмула, жырла да къурагъанды. Аланы бюгюннге дери сакъланган кесеге окъуна бу адамны сѣзге закийлигин, табийгъат берген улуу фахмусун ачыкълайдыла. «Айжакъча» тамаша чыгъармала башха тилlege кѣчюрюлселе (ала уа къарачай-малкъар адабиятта асламдыла), дуня маданиятыны хазнасы боллукъларына сѣз жокъду.

«САНГА КЪАЙЫКЪ БЛА БАРГЪА...»

Малкъарны бла Къарачайны кѣп ъмюрлю тарыхыны ниет байлыгъы озгъан жюзжыллыкъда Къазимни аты бла къаты байланыпды. Аны биринчи назмулары белгили болгъан кюнден бери, миллетибиз кесини закий поэтин эсинден бир такъыйкъагъа да кетермегенди. Къазимни билгич сѣзю, терен сагъышлары, эсли оюмлары бюгюн-бюгече жашауубузгъа теренден-терен синге барадыла. Аны чыгъармачылыгъын тинтиу бла алимле элли жылдан артыкъ заманны ичинде кюреше эселе да, поэзиясыны кючюн-къарыуун, аны теренлигин, халкъны жашауунда кенг магъанасын алыкъа да ахырына дери ачыкълап бошамагъандыла. Муслийман инсанына Къуранны магъанасыны ахырына дери тюшюнюрге амал болмагъанча, Къазимни акъыл, фахму къудуретин къарачай-малкъар тилни жюрютген юмметге окъуна толу ангылагъан къыйынды.

Къазимни поэзиясы деп айтылгъанлы бери халкъыбызны бир ненча тѣлюсю алышыннганды, жашау кѣп жаны бла тюрленнгенди, адабиятха жангы ауазла къошулгъандыла. Окъуу-билим бла шагъырей болургъа онгла да кѣпдюле. Хар кимни кеси кѣлюне кѣре жазыучуну, назму-чуну сайларгъа да онгу барды. Орус тилни ана тиллеринден кем билмегенле да кѣпдюле. Аны юсю бла уа битеудуния поэзияны къайсы бети бла да шагъырей болгъан къыйын туюлдою. Алай Къазим, къарачай-малкъар окъуучуну алсакъ, ол сайлаулагъа къатышмайды. Аны сѣзю, ана тилибизде жаратылгъан терен оюмлары, жарсыулары бизге ана сютюча сыйлыды, багъасы, ълчеми болмагъан сѣнгмезлик байлыгъыбыз болгъанлай турлукъду.

Хар тѣлю да Къазимни поэзиясында жылуу, ышыкъ да тапханлай турады, жашауун ол ызлагъан бийик ниетлеге тийишли этерге итиннгенлей. Аны керти сѣзю, жумушакъ ауазы, жашаугъа жютю къарамы назмуларын хар кимге да ангылашыныулу, жууукъ этгенди. Келлик тѣлюле Къазимни

поэзиясыны бизге туура болмай кяалгъан тюрсюнлерин да эслерик болурла. Чынтты фахму дегенинг алайды. Ол, кёбюсюнде, хар тёлуге башха жаны бла ачылады. Алай ахырына дери уа, аны суратлау кючюню бир тёлү да, бир адам да тюшюналмайды. Кязимни назмулары халкъгъа белгили болгъанлы, аны поэзиясыны теренлигин, кенглигин бир окъуучу да оюмуна сыйындырып бошамагъанды. Шекспирни жазгъанларын сыйындыралмагъанча неда Лонгфеллону, неда Хемингуэйни, неда Чеховну...

Жазыучуну туугъан, ёлген жылын, жашаууну айырмалы кезиулерин белгилеген магъаналы ишди. Ала тюз тохташдырылмасала, чыгъармачылыгыны кезиулерин терс белгиленедиле неда ачыкъланмай кяаладыла. Жазма кенг жайылмагъан халкъланы юсюнден архивдеде сакъланнган къагъытла не къадар бир аз болсала, аланы тинтгенде, хар бирини магъанасы ол къадар бир уллуду. Бизни маданиятыбызда да иш алайды. Ол зат Кязимни юсюнде да кёрюнюп турады.

1939 жылда басмаланнган китабындан башлап, бусагъатха дери да Кязим 1859 жылда туугъанды деп айтылып келгенди. Архивде сакъланнган къагъытлагъа кёре уа ол 1866 жылда туугъанды.

1886 жылда малкъар элдеде биринчи кере халкъны санын тергеу бардырылгъанды. Бу иш бек тынгылы этилгенди. Сабий-къарт да кяалмай — бары къагъытха тюшгендиле. Эр кишилени атларын, аталарыны атларын жазып, ызы бла жыл санларын белгилегенде, ол адам кеси айтханны — бир тизгиннге, тергеучюлени оюмлары уа башха тизгиннге жазылгъандыла. Аны бла чекленип кяалмай, ол адамны тыш кёрюмдюсюне кёре да жылын тохташдыргъандыла. Тизмеге андан сора да хар юйюр таматаны жашларыны атлары, туудукъларыны атлары жыл санлары бла бары да, юйюрню малы, мюлкю, сабанлыкъ, биченлик жерлери да тюше эдиле. Ахырында уа, атлары да сагъынылмай, жыллары да кёргюзтюлмей, хар юйюрге тишируланы ненча болгъанлары жазылгъанды. 1886 жылда бардырылгъан тергеуню къагъытлары хар элни юсюнден да сакъланмагъандыла. Бызынгы жамауатыны къагъытлары уа Къабарты-Малкъар кырал архивде толусунлай сакъланнгандыла. Тизмени 45 бетинде былай жазылыпды:

«Мачулары хажи Мачуну жашы Бекки — 60 жыл болады.

Жашлары — Кашто — 25 жыл.

Къасым — 20 жыл (бу тарихни юсюнден

Кязим кеси айтхан, жазгъан адамны оюму да бирчадыла).

Хаджи-Ибрагим — 4 жыл,

Ибрагим — 2 жыл,

тиширыула бешдиле...»

Жууукълары-ахлулары айтханнга кёре, Беккини алты кызы бла юч жашы (Кашто, Кязим, Гитчел) болгъанды. Бу тизмеге кёре уа — төрт жаш, атлары да башха тюрюлю. Баям, ол артда экиси замансыз ёлген болурла. Гитчел а санау бардырылгъандан сора туугъан болур.

Жети жыл адамны жашауунда — кезиудю, жыйырмажыллыкъ жашны да жыйырмажетижыллыкъдан айыргъан кыйын туююлдю. Алай бла, бу архив кыагытха кёре, Кязим 1866 жылда туугъанды. Ол а Кязимни туугъан жылын бизге жууукъ этеди, анга кёре уа, поэтни биринчи назмуларыны тас болгъанлары — ким биледи? — биз суннгандан аз болурла. Аны бла бирча, «Апсаты» бла «Къар жауады, борайды» деген назмулары биринчи болуп бериледи да, ала Кязимни хатындан чыккыгъанына ишеклик тууады. Нек дегенде, Кязим 1866 жылда туугъан эсе, ол чыгъармачылыкъ ишни XIX ёмюрню ахырында башлагъанды. Бу кезиуге уа башда айтылгъан назмула халкъда белгили эдиле. «Апсатыны» эки тюрюлюсюн 1903 жылда Н. П. Тульчинский Терк Башында чыккыгъан «Терский сборник» журналда орус тилге кёчюрюп басмалагъанды. Назмула китапха тюшерден алгъа уа талай жыл озгъанды. Эки тюрюлюсюню кёп тизгинлери да Кязимни китабына кирген назму бла келишедиле. Вариантладан бири Орусбийланы Наурузну дефтеринден алыннганды. Науруз Кязимни назмусун халкъ чыгъарманыча кёргюзталлыкъ туююл эди. Андан сора да, Наурузну ол халкъ поэзиядан жыйышдырылгъан дефтерлери XIX ёмюрню сексенинчи жылларында белгили боладыла.

«Апсаты» жалан кеси туююлдю Кязимни китабына ишекли кирген. Бир-бир назмуларында Кязим кесини жыл санын сагъынады. Анга кёре уа алимле назмуну жазылгъан жылын тохташдырадыла. Назмуда айтылгъаны бла тохташдырылгъан тарихни хар жол сайын жети жылгъа аз этип барыргъа тийишлиди.

Кязим кесини биринчи жашау дерслерин Бызынгы жаммауатыны бек бийикде орналгъан эли — Шыкыда алгъанды. Алай биринчи устазы — жырчы болсун, назмучу болсун — бизге белгисизди. Халкъ жырчыла бар эдиле. Кязим бла тенгшиле, андан жашыракъла да. Сёз ючюн, Шауаланы Гона, Чапайланы Моттай... Алай ол жырчыланы атлары халкъны эсинде ёз чыгъармаларын кёурагъанлары ючюн угъай, халкъ чыгъармаланы: эски жыр-

ланы, ийнарланы, хапарланы уста айтханлары ючюн сакъланганды. Баям, Қязим Семенланы Қъалтурну жырлары бла да шагъырей болур эди. Нек дегенде, Бызынгы тарында жырчыла бек суйюп айтхан Қъалтур къурагъан «Орусбийланы жырлары» («Экинчи эмина») эди. Қязимни сабий заманында Шыкъыда, Бызынгыда, къоншу Холам элдеде да халкъ ёкюллери, миллетни бетин чыгъаргъан белгили адамлары жашагъандыла. Шакъманланы Фуза, Суйюнчланы Даулетгерий, Абайланы Солтанбек Холам, Бызынгы жамауатыны атын Терк башында, Тифлисте угъай, — Қырымда, Петербургда да айтдырып тургъандыла. Ала халкъларына къарагъан, халкъларына жарагъан бий улулары эдиле.

Солтанбекни анасы экинчи кере эрге Шакъманлагъа чыкъгъаны себепли, Солтанбек, жай сайын Владикавказ гимназияда солуу кюнлери башланганлай, Холамгъа келе эди. Айтхылыкъ скрипач эм макъамчы жашны тартыуларына сау Кавказ тынгылагъанды. Абай улу ёлгенде, Қязимге 22 жыл бола эди. Солтанбекчалагъа ыразы болуп айтханды Қязим «аллай бийле керек бизге» деп.

Қязимни атасы Бекки, дуния зулмусун сынагъан инсан, уллу юйюрюн халкъыны бек ахшы адетлеринде юйретирге итингенди. Аны сабийлери, башха шыкычы жашчыкъла бла къызчыкълача, мал кютгендиле, юй жумушха къарагъандыла, дырында, сабан ишледе таматалагъа болушхандыла. Бекки уста темирчи болгъанды. Шыкычыла, ишлеринден бош заманларында аны гюрбежисине жыйылып, жашауларын — къууанчларын, жарсыуларын да сюзе, эски таурухланы да сагъына, жыр, жомакъ да айта туруучу эдиле. Қязим гитчелигинден окъуна ол жырлагъа, таурухлагъа сагъайып тынгылагъанды.

Бусагъатха дери бардырылгъан илму тинтиулеге кёре, Мёчюланы Қязим ислам динни, араб тилни, Қъуранны дерслерин Шыкъыда жашагъан къумукълу эфендиден (аты белгисизди), Бызынгыда, Лескенде медиреселеде да алгъанды. Медиресени тауусуп, Бызынгыгъа къайтханда, Қязим, кеси алыкъа жаш болгъанлыкъгъа, билими терен болгъанын кёргюзтгенди. Андан дерс алыргъа жюрип тебирейдиле. Аны бла бирге Қязим атасындан темирчилик усталыкъгъа да тюшюнюп, хунери бла юйюрюне, эллилерине болушуп турады.

Бу кезиуде Қязим Холамы эфендисе, уллу билими болгъан дин ахлусу Бёзюланы Баразны жашы Чёпеллеу бла тенглик жюриютюп башлайды. Белгили алим, арта ислам къыраллада да аты айтылгъан Чабдар Сюлемен да ол жыллада Холамда жашай эди. XX-чы ёмюрню аллында

Сюлемен Чабдар Кёндеденге кёчеди. Алай Кязим аны бла байламлыгын бир заманда да тас этмей, дин къарындашлыкъ жюрютюп турганды, чыгъармачылыгын да ангылаулукъ тапханды.

Сюлемен Кёндеденге кетгенден сора Кязим, халатларын тюзетирге, къл жазмаларын анга ийип турганды. «Аланы къагъытчылары бир сары шинли кълумукълу жаш эди», — деп эсгереди Сюлеменни келини Фатимат. Онтогузунчу ёмюрню ахырында — жыйырманчы ёмюрню аллында малкъар элдеде окъуулу, билимли жашла кёпден-кёп бола башлайдыла. Аланы асламысы билимни жолуна динни юсю ба келе эдиле. Алай ала, жаланда дин окъуу бла чекленип къалмай, илмуну башха жолларын да жокълап, хаж кылыргъа баргъан кезиулеринде, Къырымгъа, Татаргъа, Дагъыстанга баргъанларында да тюрлю-тюрлю илму китапла алып келе эдиле. Аланы хар бирини бай китапханалары болганды. Ол китаплагъа кёре уа окъутхан сохталарына дерс бергендиле — тарыхдан, географиядан, химиядан, тилден, адабиятдан...

Кёндеден Чабдар Сюлеменни, Энейланы Алийни; Чегемден Шауай хажини; Холамдан Созайланы хажилерини, Биттирланы Мухамматны; Малкъардан Асанланы Локъманны — Кязим хажини дин къарындашлары — ёз халкъларыны арасында билим жарыкълыгын, ислам динни нюрюн жаяр ючюн кёп кыйын салгандыла.

Кязимни жашауну дагыда бир магъаналы кезиую — хаж кылыргъа баргъаныны юсюнден Къабарты-Малкъар кырал архивде бир къауум къагъыт сакъланганды. 1903 жылда 20-чы декабрьде Нальчик округну таматасына, Меккагъа барыргъа эркинлик сурап, Кязим тилек къагъыт бередиди. Ол жылны аягында аллай тилеклени Бызынгыдан Уяланы Махмуд, Холамдан Исхакъланы Хамзат хажиди, Гуртуланы Тазо, Басхан бла Малкъар жамауатладан да 32 киши бергендиле. Къагъытларыны жарашдыргъанларына кёре, хаж кылыргъа барлыкъла, жыйын-жыйын болуп, Меккагъа алай тиберегендиле.

Экинчи архив къагъытда уа, хаж кылып, Меккадан Тюркню юсю бла кыйтып, Батумгъа 1904 жылда 5—6-чы мартда келгенлени тизмесинде Кязимни биргесине Чегемден Трамланы Чёпе, Баразланы Хажиди, Мырзаланы Аслан, Огъары Басхандан — Тебердиланы Хажбатыр, Малкъардан Кюйгенланы Ахмат, Нёгерланы Тебо, Мисирланы Къыден, Тауболатланы Алимырза, Бёзюланы Аслангерий бардыла. Ала бары да жыл санлары келген (жаланда Кюйгенланы Ахматха 35 жыл бола эди), эсли адамла эдиле.

Кязим хаж кылыргъа 1910 жылда да баргъанды. Нёгерлери уа Ботталаны Иналукъ, Малкъондуланы Махмут, Къалабекланы Исмаил, Асанланы Локъман эдиле. Бу жолоучулукълары бек кыйын эди. Исмаил бла Махмут жолда ёледиле, Кязим кеси да кыйын ауруйду. Ол кюнледе келгенди Кязимни эсине ёз къадарыны юсюнден билгич тизгинле:

*Ёлюгюм киши жеринде къаллыгъын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.*

Бу назмуну жазгъандан сора Кязим 34 жыл жашагъанды. Алай къабыр юлюшю, поэт Арабда айтханыча, туугъан жеринден кенге — Къазахстанны къум аулагъында болгъанды.

Кязим хаж кылыргъа экинчи кере баргъанында, нёгерлери бла бирге Каирни «аль-Азхар» ислам университетинде окъугъанды. Аланы ичинде окъууда бек жетишимли Асанланы Локъман болгъанды. Университет окъууну бошагъандан сора Локъманнга медиресе ачып, анда устаз болургъа эркинлик къагъыт берилгенди.

Асанланы Локъман бла Кязим эрттеден шуёх эдиле. Ала халкъны жарыкъландыруу ишге бек уллу кыйын салгъандыла. Хаж кылыргъа барырдан алгъа, 1909 жылда, Дагъыстанда, Темирхан-Шура шахарда бирге китап басмалайдыла. Халкъда жюриген аты аны «Къылыкъ китап» эди. Ол эки бёлюмден къуралгъанды — биринчисине Асанланы Локъман хажини тиширыуланы низамларында шариат излеген жорукъланы юсюнден жазгъанды. Экинчиси уа — Кязимни «Ийман ислам» поэмасы эди. Бу китапны басмадан чыгъарына белгили къумукълу алим, назмучу, Измаилбий Гаспралыны фахмулу сохтасы Акъай улу Абусуфьян уллу себеплик этген эди.

Кязим да, Локъман хаж да, Абусуфьян да бир бирлери бла кёп жылланы чыгъармачылыкъ байламлыкъ жюриутгенлерине дагъыда бир шагъат. Локъманны ызындан 1914 жылда Абусуфьян къумукъ тилде «Къылыкъ китап» басмалайды. Абусуфьян 15 жылны ичинде (1902—1917 жыллада), кеси жазып — 30, шаркъ поэзиядан кёчюрюп да 7 китап чыгъарады. Ала дин илмуну, маданиятны, адабиятны юслеринден илму ишледен сора да, окъуу-юпретиу, поэма, назму китапла эдиле. Локъман хаж да, Абусуфьянча, жангы медиреселе ачыугъа уллу кыйын салгъанды, кеси медиресесинде Абусуфьянны окъуу китаплары да хайырланганды. Бюгюн да Малкъар ауузунда Локъман хажини сохталарында, аланы туудукъларында да Абусуфьянны кёп китабы сакъланады.

Кязим бла Абусуфьян къалам къарындашлыкъ да жүртгендиле. Экиси да «Тахир бла Зухура», «Бузжигит», «Юсуф файгъамбар» дегенча тюрк халкъланы эрттегили поэмаларын ёз тиллеринде айтхандыла, бурунгу сюжет-леге кёре жангы поэмала къурагъандыла.

Кязим бла къумукъ назмучуланы, алимлени араларында байламлыкъны мындан арысында баям эталсакъ, закий поэтибизни юсюнден толуракъ хапар билирге онгубуз боллукъду. Бюгюнню алып айтсакъ, Кязимни жашаууну бу магъаналы бети бизге жашырынды.

* * *

Кязимни чыгъармачылыкъны башха жашырыны — аны поэзияда ал атламларыдыла. Биринчи назмусун Кязим ненча жыллыкъында жазганды? Нени юсюнден? Бюгюн бу соруулагъа жууап табар амал жокъду. Ким биледи, ол заманда болуучу адетге таяна, Кязим биринчи назмусун медиреседе окъугъан заманда дин бла байламлы жазгъан болур. Медиреселени фахмулу устазлары сабийлеге окъууну суюдюрюр ючюн кёп тюрлю жол излегендиле. Назму къурау аллай мадарладан бири эди. Устаз сохталагъа элде, тийреде бир болгъан затны юсюнден, байрамгъа жоралап, назму къуаргъа сынау иш бере эди. Окъуучула билимлерине, фахмуларына кёре назму жазгандыла. Ол терени юсюнден къартла дайым айтадыла.

Неда Кязим чыгъармачылыкъ жолун сүймеклик назмуладан башлагъан эсе уа? Бюгюн бизге белгили болгъан сүймекликке жораланган 14 назмусу ишленгенлерине, ниетлерине, сёз усталыкыгъа, макъамларына кёре бир заманда жазылгъандыла. Сёзсюз, Кязимни жашлыкъында. Алай Кязим аланы къурагъан кезиуде сынаулу поэт болгъанына назмулада баямланган усталыкъ шагъат этеди.

Ол затланы эсде туту, назмучуну сүймеклик лирикасында хат энчилигине бир къарайыкъ.

Назмучуну бу назмулары ол кезиуде кенг жайылгъан сүймеклик ийнарлагъа — жырлагъа жууукъ болгъанлыкыгъа, аладан башха тюрсюнлюдюле. Къарачай-малкъар, къумукъ, татар эм башха тюрк халкъланы не заманда да ийнар айтхан адетлери бек кючлю болгъанды. Тойда, сабанда, биченде, къошда, байрамда, къурманлыкыда да жаш адамла бир бирге жүреклерин жыр бла ачхандыла, айтышла бардыргъандыла. Алай сүймекликни юсюнден ачыкъ айтыргъа жарамагъаны себепли, аны жырда «жазгил» бла билдиргендиле. Эрттеден келген бу поэзия тере-

ни кесини энчи ызы барды — жаш адамны жүрек сезимини юсюнден айтырдан алгъа, бир башха затны сыфатын кѳурап, суюгенлени тыш халлерине — кийимлерине, атына, итине дегенча табийгъат болумла бла тенгешдирча чурум табып, кѳбюсюнде ийнарны алай башлагъандыла. Аны юсюнден бир ийнарда ачыкъ айтылады:

*Орамны ёрге келеди, ой, ой,
Кѳарасы болмай, акъ тана,
Мени суюгеним келе турады,
Ариулугъуна махтана,—*

деген ийнаргъа экинчи айтышчы былай дейди:

*Сени суюгенинг келе эсе,
Ариулугъуна махтана,
Суюгенинги юсюнден айта тургъанлай,
Неге керекди акъ тана?*

Дайым сакъланган төре — ийнарчы ёз сезимин толу ачыкъларгъа итинмейди, аны себепли, лакъырда бла терктерк хайырланады. Жюрегиндегин а ол суюгени бла бетден-бетге кѳалып айтыргъа боллукъду. Ийнарлада чам, кѳаргъыш, оюн, кюлкю да иги кесек тюбейдиле. Андан сора да жырчы суюген кѳызыны суратын башхаладан энчи этип кюрешмейди. Ол: «Сенден ариу, субай, огъурлу, чырайлы жокъду», — деген фикирин таймай кѳатлап-кѳатлап турады. Кязим, баям, анстан айтмай эди былай:

*«Сенден ариу жокъду», — деп,
Жаш кѳызы терилтмегин.
Шекер да, бал да татлы, —
Ариу — жүрек суюгенинг!*

Кязимни суюмеклик чыгъармаларында башда айтылганча ийнар шартла бек аздыла, жокъну орунундадыла. Биринчи назмулары окъуна терен магъаналы фикирледен, эриулю, жан аурутхан мудахлыкъ сезимледен толудула. Халкъ жырлада тюбеген «женгиллик» алада арталлыда эсленмейди. Бу назму кѳауум «Тау башында тау болмаз» деген төрттизгинден башланады. Төрттизгин кеси уа уллу чыгъарманы ахырына ушайды, нек дегенде, аны оюм бирикдирген, сезим ачыкълагъан кючю барды.

Кязимни суюмеклик назмуларында — кѳаяла, тенгиз, жулдузлу кѳк да аны кесини жүрек сырына тенгдиле. «...Кѳая зынгырдауун эшитеме, сени чакъырсам», «Сени

жилягъан тауушунгу эшитеме мен къаялада»... Быллай тизгинле поэтни суймеклигин къаялача деменгили болгъанына, алай алагъа ушаш сѣзюн ачыкъ айтыргъа уа онгу болмагъанына шагъатдыла. Къазим суйген къызын да кесича термилген сунады, кесича, жүрек тарыгъыуун да алагъа шыбырдагъан.

Биз билгенден, XIX ёмюрде Къазимча суймеклик назмула къарачай-малкъар адабиятта бир киши да жазмагъанды. Жырчыла, назмучула уллу жырла, дастанла къурап, алай айтхандыла жүрек сырларын. Къазим 8—12 тизгинли къысха назмуларыны хар биринде суйген къызыны энчи сыфатын, къылыгъын, халин кѣз аллынга келтиреди:

*Бели иничке — субай назы,
Агъачы — тюз, къара — къашы!..
Кѣзю — къара, бою — субай,
Тангны Чолпан жулдузунлай.*

Къанын, жанын да суймеклик бийлеген жаш, жашауда болуучусуча, айтырын-къайтырын унутуп, армау болуп турады, ол, таза, ариу сезимни тузагъына тюшюп:

*Элифледен жангылама,
«Мим» жазсам да, «лам» сунама,
Этерими унутама,
Мен былай болуп турама,—*

дейди.

Назмучу намысха-тѣреге бой салып, жүрек сѣзюн кишенлеп, ѳз халин да кепге жыйып туруп акъыл этсе да, кѣбюсюнде аны ол сейир сезими хорлап, къутулуп, къагъытха назму болуп тюшеди.

*Атанг келди да гюрбежиге,
Атына кишен ишетди,
Аны биргесине юйюне
Мени жүрегими да элти.*

Къазимни суймеклик назмуларыны юсюнден айта, Къайсын былай чертгенди: «Сиз Къазимде не булбулну, не гюлню кѣрлюк туйюлсюз. Къазимни поэзиясы Шаркъ адабиятха жыйылгъан кѣзбау, татлы сѣзледен, сезимледен кенгди».

Кертиди, бу назму къауумда да Къазимни сезими бийик, кирсиз, ачыкъ илишанланы жүрютеди. Кука сѣз, сер ий-

накълау дегенча затла Кязимни чыгъармаларында арталыда жокъдула.

Кязим сүймекликни дуняя тутурукъларындан бирине санайды, аны тенгизге ушатады, ёз жүрек сезимин а — къайыкъгъа:

*Санга къайыкъ бла баргъа
Умут этгенем. Къайыгъым
Тюбю башына бурулуп,
Мен жарты жолда кълдым.*

Бу назмуланы ал тизгинлери окъуна Кязим сүймекликни юсюнден айтыр ючюн энчи ён тахпанын кёргюзтедиле. «Арбазынга къарай барама», «Аллах бизге сүймеклик жазды», «Тели болуп, жулдузлагъа къарайма», «Салам жаздым санга артыкъ», «Къарап турдум баргъанынга»...

Кязимни чыгъармачылыгъыны бек уллу тамашалыгъы — аны поэмаларыдыла. Жазмасы болмагъан халкъда — *сунмай тургъанлай!* — аллай зат жаратылгъаны ким да сейирсинирча ишди. Кязимни дин бла байламлы жазмаларын санамасакъ, 4 поэмасы белгилиди: «Жаралы жүгъутур», «Сары кюшда», «Тахир бла Зухура», «Бузжигит» *.

Къарачайны бла Малкъарны XIX ёмюрге дери къурала келген ниет хазнасын кёз аллынга келтирсенг, Кязимни поэмаларына, жаза туруп, къарап юйренирге суратлау юлгю угъай эсенг, тенг этерча окъуна энчи чыгъарма болмагъанын эслейсе. Алай аллай деменгили поэзияны оту къуру жерде тиргизиллик туююл эди. Закий назмучуну поэтика дунясы фольклоргъа таяннганды дейбиз биз. Болсада фольклор бла адабиятны арасы узакъ жолду. Халкъ чыгъармачылыкъны сауут-сабасы жазма поэзиягъа келишмей кългъан кезиу да болады.

Кертиди, озуп кетген ёмюрледе къарачай-малкъар, татар, башкир, къумукъ бла кырым татар халкъла Уллу Булгарияны къурап тургъан чакъларында аланы бийик культуралары, жашнагъан адабиятлары да болгъанды. Артда ол залим кырал Хазар бла урушладан сора чачылгъанды. Башда айтылгъан халкъланы эслеринде кългъан бурунгу бир маданиятлары энди кеси аллына айнырыкъ ниет хазналарына ёзеклик этгенди. Аланы адабият тамырлары бир болгъанына Кязимни поэзиясы, бегирек да аны

* «Махетчи бла Салихат» деген поэманы Кязим жазганды деген оюм жүрюйдю. Алай болса, 5 поэманы юсюнден айтыргъа боллукъду.

эпика чыгъармалары шагъатлыкъ этедиле. Тёппеланы Алим «Тахир бла Зухура» ынкъылапха дери да белгили болгъанын айта, ол поэма бизге Азербайжандан неда Тюркден, Къазандан неда Дагъыстандан келген болур деген оюмун айтады. Мен акъыл этгенден, иш башхаракъ болгъанды. Тюздю, ол жерледе бу поэма халкъ эпосча да жюриюдю, сюжетни адабиятта да кёпле айнытхандыла. Алай Булгариядан юлешиннген халкълада аны сюжет ызлары башха миллетледе болгъанындан эсе бир бирге кёп да жууукъдула. Узбеклиледе жюриюген поэма ажайып ышанлары бла белгилиди. Тюркмен адабиятта эки тюрлюсю тюбейди: фольклорда бла XIX ёмюрню назмучусу Молланепесни чыгъармачылыгында. Экисинде да бурунгу огъузланы жашау турмушлары суратланады. Азербайджан бла Тюркде жюриюген вариантлары да Шаркъны жашау болумларыны юсюнден хапарлайдыла. Болсада, «Тахир бла Зухураны» Булгариядан жайылгъанын баямлагъан шартла поэманы кесинде эл бла бирдиле. Сёз ючюн, Молланепес сёзюн былай башлайды: «Дунияда Татария деп бир залим къырал болгъанды. Патчахлыкъны анда Бабахан этгенди». Белгилисича, Уллу Булгарияны бир кесеги кеч ёмюрледе «Татария» деген атны жюриютгенди. Анга кёре, орта ёмюрлени алимлери бла назмучулары да кёбюсюнде Булгариягъа Татария деп къоя эдиле.

Поэманы ол ёмюрледе къуралгъанына дагъыда бир шагъатлыкъ. Муслийман дин Булгариягъа ол чачылырны аллында IX ёмюрде кире башлайды. Алай поэма дин ниетледен, шариатдан узакъ болгъаны кёрюнюп турады. Сёз ючюн, Тахир бла Зухура башха сабийле бла бир мектепде окъуйдула, дин киргенден сора жашчыкъла бла кызычыкъла айыры окъугъандыла. Поэмада Аллахны, файгъамбарланы атлары да сагъынылмайдыла. Шат сууу, Хансарай, Мардин шахар, къум жолла — была бары да Булгарияны кыбыла жанын кёргюзтедиле. Къумукълада, кырым татарлылада, бизде поэма не жаны бла да бир бирге бек ушашды, жашау болумлары жууукъ келедиле. «Тахир бла Зухура» бизде халкъ чыгъармача да белгилиди, аны бир ненча варианты да сакъланнганды. Кязимни поэмасы уа адабият жорукълагъа кёре ишленнгенди. Поэт фольклор вариантланы бирге келишдирип къурамагъанды поэмасын. Алай халкъда жюриюген суратлау амалланы, эстетика, этика жорукъланы уа уста хайырланнганды. Сюжетни ачыкълыгы, жигитлени энчи ауазлары, терен философия сагъышла — Кязимни «Тахир бла Зухурасын» башха авторланы бу сюжетге кёре жазылгъан чыгъармаларындан айырмалы этеди.

Башда айтылган затланы кёбюсю закий Кязимни «Бузжигит» поэмасын да энчилейдиле. Мында да аны усталыгына сейир этгенлей тураса. Неден да уллу жетишими уа — тил байлыгыды, сүймекликни мудах жырын хар жүрекге да жетерча этгенинде. Ол жаны бла «Бузжигитге» тенг кырачай-малкыар поэзияда бюгюнлюкде да зат жокъду. Аны хар бети да китап ачама дегеннге нёгерлик этерикди, — алайды Кязимни билгичлиги. Кязимни «Бузжигити» араб, фарс, тюрк халкылада эрттеден жүрюген «Юсуф бла Зулейха» деген поэмагъа кёре жазылганды. XII ёмюрде жашаган татарлы назмучу Кыул Алиден башлап, тюрк адабиятланы хар биринде Кыурандан алынган (андан да эрттерек — Инжилден) бу таурухха кёре поэмала жазылгандыла. Алай хар халкы да аны кеси ниетине жууукъ этерге итингенди. XIV ёмюрде Кырымны белгили поэти Абдулмежит «Юсуф бла Зулейха» деген поэмасын жазганды. Ол замандан башлап бу чыгъарма Шимал Кавказда жашаган тюрк халкылары маданиятларына сингенди. Кыумукъда бу сюжетге кёре «Боз-игит» деген поэманы XX ёмюрню аллында Абусуфьян жазып, басмалап чыгъарганды. Кязим кесини «Бузжигитин» кырачай-малкыар тилге кёчүрген этмегенди, — Кыуранда сагъынылган таурухха кёре, жангы поэма кыураганды. Поэмада терен философия ыз бериледи — адамны келлик тёлүлени аллында борчу, анга берилген заманны ичинде ахшылыкъ этиу, устаны жууаплылыгы — «Бузжигитде» бу затлагъа сүймекликни кесинден аз эс бурулмайды.

Кязимни «Тахир бла Зухура», «Бузжигит» поэмалары кысыха чыгъармаладан эпосха кёпюрдюле. Фольклор бла адабиятны арасын да жууукъ этедиле. Кырачай бла Малкыарны жазма адабиятны кыуралыуунда да аланы магыаналары уллуду.

Адабиятны айнытыуда борчларын тюрк поэтле бек алгъа дунягъа айтылган белгили поэмала бла кеси халкыларын шагъырей этиуде кёргендиле. Ол халкылада жазма кыурала келген кезинде «Тахир бла Зухура», «Юсуф бла Зулейха», «Лейла бла Межнун» поэмаланы жазылгандыла да анданды. Хар бир поэт ол чыгъармаланы кеси миллетине жууукъ этер ючюн халкы жашауну суратларын салганды. Ол борчну Кязим тынгылы толтурганды десек, бир зат да айтырыкы туюлюбюз. Бу поэмаланы Кязим кыураган версиялары башха тилге уста кёчүрюлселе, битеудуння адабиятха да кышумчулукъ боллугъу баямды.

Алай Кязимни кыаламына тийишли тилманч табылмы?..

«СЕН ҚБАЛАЙ ЭСЕНГ, МЕН АЛАЙ...»

Джанибекланы Қылагерийни жашы Аппа (Қыалай улу) 1864 жылда Учкуланда тууганды. Гитчелигинден оқыуна эл малын кютюп турганды. Сёзге усталыгты уа аны, жаш заманындан тебиреп, тенглеринден айырмалы этгенди. Аманны-игини терк айыра билген жаш, — Аппа жашауда тюбеген артыктыкылагъа тёзмей, тегерекде-башда байгъа-бийге масхара, самаркыау сёзюн, кыоркы-май, айтып кыоя эди. Аппаны ол халин жаратмай, эл ал-лында жюрюген кыуллукъчула ызындан боладыла. Ол, элден кетип, кесине ушаш тынгысыз жашла бла биригип, байла-бийле бла кюрешип башлайды.

Патчахны мыртазакылары Аппаны эки кере тутду-радыла.

*Қыабыргъа элтип, тёрт бюклеп тыкёдыла,
Тынчай демейин, бир ишле тапдыла,
Онгда Мункар, солда Накир.
Ауузума пашот урдула,
Эки кёолума темир тачканы тутдурдула,
Кётюрем болуп, таш ташыдым, кёмюр кёаздым,
Ач бёрюлей, жабагъы арталмай кёалдым... —*

деп жазганды Сибирьде кёрген кыыйынлыкыларыны юсюнден Қыалай улу. Патчахны тузагъында Аппа онеки жыл турганды. Алай болгъанлыкыгъа, аны сёзю, жютю-чамы, масхарасы, самаркыау арталлыда тохтамагъанды.

Назмучу жаланда бай-бий кыауумланы сёгюп тургъан-ды (ким биледи, ол кыауум масхарагъа тёзюмсюзмю бо-лур эди?). Жамауат ичинде намыссызлыкъ, жутлукъ, женгиллик ышанланы жюрютгенле Аппаны чамыны юсю-бла андан да эриши кёрюннгендиле:

*Старшина болама дей да, Хуке улу
Сакъалын тарай-тарай тауусду,
Ол умут бла дуниядан ауушду.*

Чамны, масхараны айгъакылау магъанасы керти да кыюлю болур ючюн, назмучу, башхаланы тапсыз халлерин сёгюп кёоймай, кесин да «унутмай» эди:

*Айры-баулагъа ётгенди
Кюмюш айылны хапары.
Босагъагъа илиннгенди,*

*Хой, маржа, ычхыналмайды
Аппаны шалбар сампалы.*

Къалай улу Аппаны масхарасындан, бедшинден къор-
къуп, кёпле, аны кенгден эслегенлей окъуна, тизгинлерин
жыйып, эс алып, кеслерин тап жүрютюрге кюрешгендиле.
Аппа Сибирьден къайтхандан сора къошдан-къошха, той-
дан-тойгъа, элден-элге кёче, алай кечиннгенди. Хар жерде
анга жарыкъ тубегендиле. Аппа айтхан эски жырлагъа,
аны лакъырдасына, чамына тынгыларгъа бек суйгендиле.

Бизни адабиятыбызда, маданиятыбызда Къалай улу
Аппаны этген иши жалаңда назмучулукъ бла чекленип
къалмайды. Ол гинжи сахначылыкъны устасы эди. Бу
маданият бёлек къарачай-малкъарлылада эрттеден бел-
гили эди. Гинжилени агъач бутакъладан, кийиз кесекле-
ден, халылары чалишдирип, быстыр журунчукъладан Ап-
па кеси ишлегенди. Аны «сахнасында» кызла, жашла,
байла, жарлыла, мыртазакъла, къойчула — хар бири ёз
сыфаты, ауазы бла ойнагъанды. Жырчы бирде «артист-
лерин» тепсетип, аякъ бюкдюрюп, жырлатып, айтыш
айтдырып, алай жүрютгенди. Аппа гинжилерин агъач
кюбюрчекге жыйып болгъанды. Кюбюрчекни башы анга
сахналыкъ эте эди. Аппа гитче пьесала, интермедияла са-
лып, гинжилерине бийлеге, байлагъа кеси къурагъан са-
маркъаулары айтдыргъанды. Аны ючюн байла-бийле,
Аппаны тутсала, чынг аллын гинжилери бла кюбюрчегин
кюйдюрюп болгъандыла. Алай ол, хар затны да жангыдан
къурап, оюнун андан да жютю этип кёргюзтгенди.

Къалай улу Аппаны юйюрю, юйдегиси болмагъанды.
Бир кезиуде Аппа къатын алыр мурат этеди. Иги сагъыш
этгенден сора уа... азатлыкъны сайлайды. Аппаны «Юйде-
гиленсем» деген назмусу да кесини ол сагъышыны юсюн-
денди.

Заманында жыйылып, китап болуп чыкъмагъанлары
себебли. Къалай улуну кёп назмусу, чамы фольклоргъа
сингип къалгъанды. Аны чам-лакъырдадан, масхарадан
сора да ийнар да жарашдыргъанына уа «Сокъур туююл-
ме, кёреме...» деген назмусу шагъатды. Мында поэтни
суймеклик сезими жумушакъ, къайгырыулу болгъаны
ачыкъ кёрюнүп турады. Назмучу суйген кызын кюн
таякъгъа ушатады, къадарын Аппа бла бир этсе, къый-
налырыгъын айта, аны аяп, ёз сезимин тунчукъдурургъа
кюрешеди.

XX ёмюрге дери къарачай-малкъар поэзияда аслам
жерни жыр айтышла алгъандыла. Белгили жырчыла, жо-
макъчыла, хапарчыла, бир бирлери бла эришип, бир зат-

ны юсюнде кеси фахмуларына кёре кючлерин сынагъандыла. Жамаут бек багъалы кёрген а жыр айтыш болгъанды. Къалай улу Аппа айтышланы чынтты устасы эди. Бир жол Къалай улу Аппа бла Гогуйланы Ахлау деген жашны арасында бардырылгъан айтыш халкъны эсиндеди. Аппа, аны сёз чемерлигине кёууанып, кесин хорлатханнга чыгъаргъанды. Алай бла ол жаш жырчыгъа кёл этдиргенди. Багъыр улу Къаспот бла эришиюнде уа иш башхаракъ болгъанды. Бюгюнлюкге дери сакъланган бутизгинле да анга шагъатдыла:

— *Сен Багъыр эсенг, —*
Мен Къалай.
Сен къалай эсенг, —
Мен алай, —

деп танышханды Аппа Къаспот бла, атларында, хунерлеринде болгъан бирликни юсюнден «жаз тил» бла айта. Ала кече узуну айтыша келгендиле, къошха жыйылгъанла хорлагъаннга Къаспотну чыгъаргъандыла. Аппа, ол оюмгъа бой салмай, былай дегенди:

Къабыргъада къалайла, —
Жетмегеннге жалгъайла.
Къалай улу Аппадан
Багъыр улу Къаспотну сайлайла.
Огъай, ол тюз туююлдо,
Аппадан иги туююлдо,
Аны къонакъды деп сыйлайла.
Мени: «Хорлатдын», — деп къыйнайла.

Къалай улуну назмулары халкъны ауузунда жюрюп сакълангандыла. Биринчи кере аны «Бырмайт башын сайладыла» деген назсумун Хубийланы Ислам (Къарачайлы) «Революция и горец» журналда басмалагъанды. Ызы бла, 1962 жылда Аппаны бир къауум назмусун «Къарачай поэзияны антологиясына» къошхандыла. Ортабайланы Римма «Къара сууну къатында» деген китабында Аппаны юсюнден сёзюне аны белгисиз назмуларын да къошуп чыгъаргъанды. Бу китап басманы кёргенли бери озгъан жылланы ичинде Ортабайланы Римма бла башха алимле да жыйышдырыу ишни бардыргъанлай тургъандыла. Бек уллу иш да этгендиле, нек дегенде, бизге бусагъатха дери Аппаны жаланда оннга жууукъ назмусу белгили болуп тургъан эсе («Къарачай поэзияны антология-

сында» 1961 жылда басмаланып), кѣп болмай чыкѣгъан «Къалай улу Аппаны ызын ызлай» деген китапда биз уллу суратлау дуниягъа сейирсинирикбиз. Китапны басмагъа хазырлагъан алимле Ортабайланы Римма бла Биджиланы Ахия аны юсюнден оюмлары бла башлайдыла ал сѣзлерин: «...жырчыла, къара танымасала да, битеу дунияны поэзиясында да ашхы юлгюлеге тенглик болурча, аллай сейирлик жырла эталгъандыла. Кеслерини жарыкъ огъурлу фахмуларыны кючюнден ала халкъны таркъаймазлыкъ тил байлыгъыны суратлау кюзгюсю бола билгенди-ле». Бу жангы китап Къалай уллу Аппаны юсюнден толлу хапар береди.

Къарачай-малкъар поэзияда Аппаны чыгъармачылыгъы айырмалы жерни алады. Башха назмучуладан аны хатын энчилеген ол заманда поэзия традициядан бир жанында баргъаныды. Аппа башхалача назмуларыны асламын жыр халда кѣурамагъанды. Аны назмулары бусагъатда бизге белгили болгъан «назму» деген терминге сыйынадыла. 20-чы ъмюрге дери уа назму жыр бла къаты байланып болгъанды. Аппа уа назмулары макъамгъа салмагъанды. Ол аланы бирде махараз халда айтханды. Бу зат Аппагъа самаркъау, чам сѣзюн жумушатмай, кесгин айтыргъа онг бергенди. Поэт бюсюремеген халлеге, тапсыз къылыкъларгъа сѣзюню башын жапмай айтханды:

*Арымай-талмай, кѣп сѣлешдим;
Онгулагъа жау болдум —
Онгузлагъа жакъ болдум...*

30-чу жыллада Къалай улу Аппаны халкъ кюрешчисича кѣргюзте, аны сюймеклик, философия назмуларына эс бурмай къойгъандыла. Бу зат артдан келген алимлени тинтиу ишлерине да чырмау болгъанлай тургъанды. Алай «Къалай улу Аппаны ызын ызлай» деген китап шагъатды, Аппа жашаугъа жаланда кесамат кѣз бла къарамагъанды. Жашауну жарыкъ, жылы тюрсюнлерин суратларгъа да ол алапат сыфатла, тенгleshдириуле тапханды.

Къалай улу Аппаны назмуларында тюбеген чам, махара заман оза баргъанлыкъларгъа, мутхуз болмай, кѣуралгъан кюнлериндеча, адамланы кюлдюргенлей, сагъайтханлай турадыла. Аны поэзиясы къарачай-малкъар адабиятны XIX ъмюрден бери бир башха назмучуну хатына ушамай, кесичалай къалгъан айырмалы кесегиди.

ЧОКУНА ЭФЕНДИ
(АКЪБАЙЛАНЫ ИСМАИЛ)

(1874—1937)

Акъбайланы Исмаил дин к'ууллукъчусу Ахия эфендини юйюрюнде ючюнчю улан эди. Ахия эфенди к'варачай-малк'яр жамауатында дин окъууу, билими бла белгили болуп к'алмай, аны санат жашауун айнытыугъа да к'еп к'ыйын салгъанды. Акъбайланы Ахия, К'рымшаухалланы Магометмырза, Боташланы Асланмырза, Байрамк'уулланы Джамбарбек XIX ёмюрюн 70-чи жылларыны алында К'арт-Джурт элде биринчи окъуу юйню ачадыла. Ахия анда устаз болуп турады. 1883 жылда уа, Тебердиге к'ечюп келип, устазлыкъ ишин андан ары бардырады. Ол окъутхан сохтала К'варачайны интеллигенциясыны биринчи т'елюсю болуп, к'еп магъаналы халкъ ишни к'юлгъа алып, тынгылы толтургъандыла.

Кеси белгили устаз болгъанлыкъгъа, Ахия эфенди, ол заманда жүрюген адетге к'ере, жашын окъургъа, жашау халлеге тюшюнюрге Басхан ауузунда жашагъан ана к'варындашларына — Эфендилагъа иеди. Ол заманда Басхан ауузунда к'адий болуп Эфендиланы Ибрагимни жашы Зулк'арней тура эди. Огъары Басханда медиресени сохталарыны санында Эфендиланы жашчыкълары да бар эдиле, Зулк'арнейни к'варындашындан туугъан Хасан Исмаил бла тенгши эдиле. Артда ала татлы тенгле да боладыла. Хасан да, Исмаил да биринчи устазларындан — Зулк'арней эфендиден алгъан билимлерин, жашау юлгюлерин ниетлеринде сакълагъандыла.

Жашы Басханда ислам динни биринчи измилерине тюшюннгенден сора, Ахия, аны илмулагъа итиннгенин ангылап, окъууун бютюнда терен этер муратда, к'урап, Къазан шахаргъа иеди. Къазан медиресени тауусуп, Исмаил окъургъа Къырымгъа келеди. Симферопольда Гаспралы Исмаилны белгили тюрк окъуу юйюнде билим алады.

Акъбайланы Исмаил окъуугъа, илмугъа жан атып, Тифлисни, Бакуну, Стамбулну бийик окъуу юйлеринде белгили алимледен дерс алады. Илмуну к'айсы б'елюмюнде да Акъбайланы Исмаилны билими терен эди.

Акъбайланы Исмаил к'епню к'ерюп, ангылап, дуниягъа, жашаугъа к'варамы терен, тынгылы болуп, 1898 жылда туугъан жерине к'айтады. Бу кезинде К'варачайда Исмаилдан улуу окъууу болгъан адам жокъ эди. Исмаил тюрк тиллени к'ебюсюн, араб тилни да уста билгенди.

Исмаил Тюркден Тебердиге к'айтханда, анга 24 жыл

бола эди. Билимини теренлиги, иште хунерлиги таматаланы, тенглерини ичинде да аны намысын бийик эте эди. Исмаил ол заманда Қъарачайда къайсы къуллукъну да тамамлайлыкъ эди. Алай жаш атасы кѣргюзтген жолну барыргъа кѣл салып, устазлыкъ ишни сайлайды. 1917 жылгъа дери Исмаил Тебердиде устаз болуп тургъанды. Устазлыкъ аны бир къадар жумушу эди. Кѣп жылланы ичинде Тебердини тамата эфендиси болуп, динни тазалыгъын сакълар ючюн къаты кюрешгенди. Ол заманда жюриген адетге кѣре, ѳлгенни юсюнден ырысхы къоранч этилгенди. Исмаил ол зат ислам диннге келишмегенин ангылатып, тохтатханды. Жарлыгъа, къарыусузгъа болушургъа, кѣл этдирирге итингенди. Ол себепден Исмаилны (халкъда жюриген аты Чокуна эфенди эди) битеу жамауат сыйлы кѣргенди, аны хар сѣзюне, ишине тийишли болургъа итингенди.

Къазанда бла Қъырымда окъугъан кезиунде Акъбайланы Исмаил басма усталыкъгъа да юйренгенди, Стамбулда уа тюрк газетде бир талай заман ишлегенди. Дерс китапланы къарачай-малкъар тилде басмаларгъа аны эрттеден мураты бар эди. Ол муратха жетер ючюн а, Қъарачайда басма юй да жокъ эди, ол ишни бардырыча адам да жокъ эди. Басма ишни Қъарачайда къуаргъа онг болмагъанын ангылап, Исмаил китапланы Дагъыстанда Гаспралы Исмаилны мектебинден танышы Абусуфьян Акаев бла Магометмырза Мавраев къурагъан типографияда чыгъарыргъа жол излейди. Тенглеринден болушлукъ, ангылаулукъ да кѣреди. Кеси ырысхысын да аямай, беш-алты жылны ичинде къарачай-малкъар мектепледе, медиресе-леде жарарча юч китап басмалайды. Бу китапладан бири харфлыкъ, экиси уа харфлыкъдан сора хайырланырча адабият, фольклор хрестоматияла эдиле.

Ол заманда Шимал Кавказда жюриген адабият, дин тѳрелеге тыяна, Акъбайланы Исмаил 1912 жылда кесини «Ийман ислам» поэмасын жазып, Мавраевни типографиясында басмалайды.

1916 жылда Тифлисте Исмаил къарачай-малкъар халкъны тарыхында ана тилибизге жораланнган биринчи китапны басмалайды. Қъарачай-малкъар тилни, маданиятны айныуунда бу ишни магъанасы болмагъанча уллу эди. «Ана тил» ол кезиуде интеллигенцияны ал китабы болгъанды. Артда, Совет власть битеу халкъгъа билим берну программасын къурагъанда, бу «Ана тилге» кѣре жангы окъуу китапла жарашдырылгъандыла.

Алай бла Акъбайланы Исмаил къарачай-малкъар тилде биринчи китапланы авторуду. Исмаилгъа дери къара-

чай, малкъар жашла да (Орусбийланы Сафарали бла Науруз, Кърымшаухалланы Ислам эм башхала) ана тили-бизде окъуу китап, газет чыгъарыгъа итингендиле. Алай ол бек кыйын иш эди, кѣп ырысхы къоранч да излеген. Исмаилгъа уа бу муратына жетерге къолайы да, жүрек учунуу да себеплик этгенди. Революциягъа дери Исмаилны бир ненча юйю, эки тюкени, агъач заводу, курорт юйю да болгъанды. Халкъгъа билим, жарыкълыкъ келтирир ючюн, ол кесини халал кыйынын, заманын арталлыда аймагъанды.

Акъбайланы Исмаил жарыкъландыручу, устаз, назмучу, дин къуллукъчу эди. Кесини назмуларын сабийлеге жазгъан китапларына къошханды.

Власть киргенде, Исмаил битеу ырысхысын ара мюлкге ѳтдюрюп, кесине Баталпашинскеде жаланда бир юйюн къоюп, жамауат жашаугъа тири къатышып тебирейди. Исмаилны хайырындан «Таулу жашау» деген биринчи газет, окъуу китапла да чыгып башлайдыла. Окъуу программаланы, жангы алфавитни къурашдыругъа да Исмаил бек уллу кыйын салгъанды. 30-чу жыллада репрессияла башланнганда, Исмаил Тебердиге къайтады. Алай мында да жокъ эди Исмаилгъа тынчылыкъ. Тенглери, ахлулары чекген кыйынлыкъгъа тѳзаламай, Акъбайланы Исмаил 1937 жылда дуниядан кетгенди.

ЖЫРЧЫ СЫМАЙЫЛ

Бу адамны атын малкъарлыланы асламысы биринчи кере кѣп болмай эшитгенди. Алай аны «ауазы» бизге бешик жыр бла бирге белгили болгъанды десем, жангылмам. Къарачай-малкъар халкъда «Минги тау» жырны эшитмеген, билмеген, жүрегинде жырлатмагъан инсан болмаз. Кимди ол насыплы: сѳзю, макъамы сау миллетни жүрегинде жер тапхан? Хау, къадары кюйсюз болгъанына да къарамай, Семенланы Сымайыл насыплы адам эди.

Анга халкъ «жырчы Сымайыл» деген болмаса, къайдан келгенин, не жол къыдыргъанын билир къайгъы этмегенди. Не башхасы барды — къачан, къайда тууса, не иш хунери болса да. Бек башы — ол дуниягъа келгенди, сыйлы сѳзюн айтханды.

Сымайыл, назмуларында кеси жазгъанына кѳре, 1870 жылда Къарачайны бек эски журтларындан биринде — Учуланда туугъанды, Трам ханны «кеч туудукъларынданды». Сымайылны къадарына кѣп сур зат киргенди: жалгъан дау, тюз ишин терсине тартуу, ахырында уа —

атын къара чёпге салып, не басмаларгъа, не жамауатха чыгъаргъа онг бермеу дегенча. Зорлукъ, зарлыкъ, кюй-сюзлюк ызындан къысха болсала да, халкъ, иги къууумун тас этмей, жарыкъ, огъурлу ниети бла къатылыкъны хорлай, арт жюз жылны ичинде алай жашап келеди. Бу кюйсюз ёмюр Сымайылны чыгъармаларында суратдача къалып къалгъанды.

Сымайылны сёзге усталыгъы, Аллах берген бийик факху юлюшю къуру жерде жаратылмагъандыла. Ёмюрле теренинден да жашнап келген поэзиябыз анга «назмучулукъну Минги Таууна» ёрлерге себеплик этгенди.

Назмула къурап Сымайыл жыйырма жыллыгъында башлагъанды. Совет власть келген заманнга Сымайыл аты айтылгъан жырчы эди. 30-чу жыллада аны бир къауум назмусу газетледе, адабият жыйымдыкъллада басмаланып тургъанды. Уруш аллы жыллада төрт жукъа китапчыгъы да дуния жарыгъын кёргенди. Алай аны бек магъаналы, жашауну Совет власть келтирген кертти кюйсюз бетин ачыкълагъан жырлары, назмулары уа, басмаланмай къалып, аууздан-ауузгъа айтыла, сакъланнгандыла. Жашаууну ахыр элли жылыны ичинде поэтни бир тизгинни да басмаланмагъан эди. Болсада чыгъармачылыкъ ишин ол бир кюн да къоймагъанды. Сымайыл биле эди, эртте-кеч болса да, тюзлюк хорларын:

*Терсни, тюзню элек кирик себелей,
Заман кеси салыр барын орунуна.
Зарлыкъ жетип, сёз кётюрюп кетгенле
Эшитилирле энтда жерде саулагъа.*

Семен улуну къурагъан жырларындан бек белгилиси «Акътамакъды». Бу поэма беш минг тизгинден артыкъды, кеси энчи китап болургъа тийишлиди. Аны ондан бир чакълы тизгинни, авторну аты айтылмай, 25 жыл мындан алгъа «Къарачай халкъ жырлада» басмаланнганды.

Сюймекликни таза жыры «Акътамакъ» къарачай-малкъар къызы ариулугъун, хунерин, акъылын-эсин, намысын-сыйын алай бийик кётюреди, — ана тилибизде тиши-рыгъа аталып андан сора зат жазылмай къалса да, бу поэма тамамлыкъ этер эди дерчады. Жырчы сюйген кызын ол заманда бек сыйлы улогъа — фазтоннга миндирип, битеу тау ауузлагъа, элlege, кёншу халкъланы журтларына да айландырып, анга дунияны кёргозтеди. Жолда тюбеген ариулукъну Акътамакъ бла тенгleshдиреди. Бу «эришиуде» дайым Акътамакъ хорлагъанлай турады.

*Аталгъан атынг Анисат,
Атагъан атым Акътамакъ,
Айбатлыкъ атынг — Акъбулут,
Сёлешалмайма, тутулуп.*

Таурухлагъа кёре, Сымайыл бу жырны Учкуландан башлап Нарсанагъа жетгинчи дери сёзюн эки къатламай айтып баргъанды. Атларыны туякъ тауушлары уа анга эжиу эте.

Жырны сейир хали барды. Сымайыл сюйгенини ариулугъун айтып тебиресе, зар кёзден къоркъгъанча, кеси кесине кыызгъанганча, сёзюн башхагъа бурургъа кюрешеди, алай, тёзюмю терк тауусулуп, эки тизгинден Акътамакъгъа къайтады. «Мин, Акътамакъ, файтоннга» деп къайтарып айтып тургъаны да ол зат бла байламлычады: «Адамла, кёрюгюз, эшитигиз, мени сюйгеним нечик ариуду! Алай анга тюрслеп къарамагъыз, файтоннга къарагъыз!» — дей, файтонну жасайды, атланы тюрлю-тюрлюлерин жегеди, той байракъланы кыстау алышдырады. Сюйгенин бир такъыйкъагъа да кёз аллындан кетирирге кючу жетмейди.

*Мин, Акътамакъ, файтоннга,
Тюбегенинге сёлешме.
Эй, къарачай намыс демей эсенг,
Башынга ау атып кюрешме,—*

дейди. Алай жангыдан, элгеннген этгенча, сёзню башхагъа бурады. Аллай уллу адыргылыгъы барды назмучуну. Сюйгенини къатында ол «илячин кибик ийилип», «тюлкю кибик сюйюнюп», «къаплан кибик къалтырап» барады. Не уллу, бийик сюймекликди ол, къапланны къоян маталлы этип къалтырата эсе!

Бу жыр халкъ Орта Азиягъа кёчюрюлгенде биргесине кёчюп, анда кёплени жүреклерине асыу болгъанды. Таулуланы биргелерине жашагъан къазакълыла да жырны кеслериникича айтхандыла.

Сюймеклики таза поэмасы «Акътамакъ» къуралгъанлы иги кесек заман озгъанды, халкъыбызны бир ненча тёлөсю аны кючюн хайырлана, кеси сезимлерин айтхандыла, ангылагъандыла.

«Акътамакъ» бюгюн къуралгъанча кёрюне эсе бизге, ол Семенланы Сымайылны аты ёмюрледе жашарыгъыны шагъатыды.

Поэт, таулу тишируну башхаладан айырмалы этген аны иш кёллюлюгю болгъанын черте, былай айтханды:

*Окѣ тигиучю саяу кѣолларын
Кѣурч ийнелени чий этер.
Бу мени кибики кѣургѣакѣсѣзню да
Кечеден кюннге юй этер.*

«Ийнеден ийнек этген кѣоллары» деп, хурмет бергенди таулу тиширугѣа Сымайыл.

Поэт кѣыйын жолунда аламат кѣызгѣа, Патиматха тубегенди. Кѣп жылланы ичинде ала татлы жашагѣандыла, юйюр ѣсдюргендиле. Жашау сынауу элпек болгѣан жырчыны Патиматха аталгѣан назмулары терен магѣанадан, трагедия ауаздан, заманны суху жюрюшюнден толудула. Жюзжыллыгѣындан атлагѣан Сымайыл Патимат ѣлгенден сора бир жыл жашагѣанды. Адам дегенинг сейирликди! Сымайылны Патиматдан айырылгѣан жылында кѣурагѣан назмуларыны жюрек сезими, аны элпеклиги, жашлыгѣы кимни да тамашагѣа кѣалдырырчады:

*Ойнай, «кѣарт тели» деучюенг манга,
Алтынед тилинг оюннга, чамгѣа,
Сен менден алгѣа ѣлюмню кѣрдюнг,
Мен, артха кѣалып, минг кере ѣлдюм.*

*Кѣыйын жылымда таянчакѣ болдунг,
Кѣууанч кюнюмде эсленмей турдунг,
Юй кѣгюрчюнча, тыбырда чѣкдюнг,
Он бармагѣынг бла ырысхы этдинг.*

Семенланы Сымайылны поэзиясыны тутуругѣу — туугѣан халкѣыны кѣадарыды. Анга жетген зорлукѣ назмучуну сауболмаз жарасыды. Кертиди, Сымайыл 30-чу жыллада жарыкѣ жырла да жазгѣанды: «Махар гарагѣа», «Микоян шахаргѣа», «Халкѣ байрамда», «Олимпиядагѣа тебирей»... Совет власть келтирген тенглик, жарыкѣлыкѣ, кѣарындашлыкѣ эсе да — большевикле тамбла былай боллукѣду деп айтхан жашау ким да алданырча аламат эди. Алай поэтни жютю кѣарамы, жюрек сезими сѣз бла ишни арасы узакѣ болгѣанын эслеген эди. Эслеген эсе уа, кѣайда анга тынчлыкѣ!

«Лишон болмалым», «Кѣайда революция», «Сталин деген», «Межгитни кюйюю», «Мудах кюн» эм башха кѣп назмуларында поэт артыкѣлыкѣгѣа, зорлукѣгѣа кѣажау сѣзюн айтханды. Айтханда да — хар кимни да эсинде кѣалырча, чам, самаркѣау халда.

*Эчкиге гаккы тапдыргъан,
Тауукъгъа бишлакъ сыкъдыргъан,
Жылкыдан жюнге кыркъдыргъан,
Къойлагъа оноу тутдургъан
Сталинибиз жашасын!*

Быллай тизгинлени поэтге къалай кечер эдиле, къалай басмалар эдиле! Кёчгюнчюлюк азабындан къутулуп, къарачай-малкъар халкъ ата журтуна къайтханда да кечмегендиле сталинчиле Сымайылгъа ол назмуланы. Аны ючюн тунчукъдурургъа кюрешгендиле поэтни назмусун, жырын да.

Семенланы Сымайылны кёчгюнчюлюкде къурагъан назмуларын бизни поэзиябызда башха затла бла тенгледирирге къыйынды. Ол, миллетни хар кюн сайын кёрген къыйынлыгъын суратлай, кюйсюзлюкге налат береди, адамлагъа кёл этдиреди. Сымайыл кёчгюнчюлюкню биринчи кюнюнден окъуна башлап, аны сур суратын ишлейди:

*Бир ёлюкню тюшюрдюле вагондан,
Кюрешелле къабыр чунгур этерге,
Къычырады машинаны бугъасы...
Буйрукъ болду алай къоюп кетерге.*

*Адамланы тюшюрмейин тыйдыла,
Тюшгенлени ызларына жыйдыла,
Мурдар бугъа ашыгъады тебирерге,
Эки къыз а унамайла минерге.*

*Герохладан къоргъашинле чыкъдыла,
Экисин да жерге-жерге жыкъдыла.
Бугъа кетди, жангыз ёлюк юч болду,
Бу артыкълыкъ жюрекlege кюч болду.*

Быллай ачы хапарны айтхан бла къалмай, поэт халкъны къадарына, келлик заманнга сагъышын къагъытха тюшюргенлей, кеси кесине къайтаргъанлай тургъаны баямды.

*Тутулгъан да сен, жутулгъан да сен.
Къууулгъан да сен, тоналгъан да сен.
Кёргенинг зорлукъ, нёгеринг азап,
Кёзюнде ауунг, аягъынг тузакъ.*

*Къайда къалдыла ырысхынг, мюлкюнг?
Санларынг тюшюп, жюрегинг — кюлтюм...
Кюч табармыса аякъ тирерге?
Жол табармыса артха келирге?*

Миллетни келир кюнюне къайгырыуу Семенланы Сымайылны жүрегинден бир заманда да кетмегенди. Ахыр кюнлерине дери да поэт туугъан журтуна, жангы тёлө-леге, ана тилине сакъ болгъанлай тургъанды. Ол сакълыкъ аны осуятында да эшитиледи:

Келлик тёлөлеге

*Къаллай насыплы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн — хазыр тилибиз.
Битеу аламда болгъан затланы
Бир да къалмайын барды атлары.*

*Зыгъырдан башлап, жулдузгъа дери
Бу тилни ичине кирелле бери...
Хар не затны да сыфаты, саны
Тилибиз кесгин тамамлай аны.*

*Келген тёлөле! Келлик тёлөле!
Сакълагъыз аны, миндемей энин.
Къошулгъан къона, къорагъан къайта,
Ол бизни халкъгъа ёкюллюк этсин!*

Семенланы Сымайылны къадары нени шагъатыды? Биринчиден, назмучуну сёзю заманнга, залимлеге да бой салмайды, ол «халкъны сёзю» эсе уа бютюнда. Ол сёз — ёлюмсюздю.

Экинчиден, бюгюн къарачай-малкъар халкъны «неси бар да, неси жокъ» деп, тегерегинге къарасанг, толу жашауу, къаны-жаны болгъан — аны жангыз да ниет байлыгъыды. Нек дегенде, ол байлыкъны сыйырыр кюч дуниягъа жаратылмагъанды. Халкъыбызны таркъаймаз шауданы — нарт таурухларыбыз, жырларыбыз, макъамларыбыз, тепсеулерибиз, Кязимибиз, Сымайылыбыз... — дуниягъа ачыкъ ниетибиз, иги къууумубузду.

БУДАЙЛАНЫ ХУСЕЙ

(1880—1973)

Будайланы Асланнны жашы Хусей Басхан ауузунда Чылмас элде туугъанды. Гитчелигинден окъуна арабча окъуй, жаза да билген Хусей онючжыллыгъында Огъары Басханны эфендис Бапыналаны Исмаилны сохтасы болады. Ысхауатны медиресесин бошагъандан сора уа,

Исламей кѡабакѣда (Экинчи Кѡызбурунда) Идрис эфендиден окѡуйду. Хусей Кѡарачайда, Дагѡыстанда да алмиле бла терк-терк тѡбей тургѡанды. Динни, адабиятны, тилни, маданиятны юсюнден да кѣп китап жыйып, китапхана жарашдыргѡанды. Ол китапланы бир кесеги бюгюн да сакѡланады, аланы ичинде бек сыйлы китапла да бардыла. Совет власть орналгѡандан сора, Будайланы Хусей колхозда малчы болуп ишлегенди. 30-чу жыллада эфендилени ызларындан болгѡанларында, чакѡырып, анга соруу да эте тургѡандыла. Аллахха шукур, тутхан а этмегендиле. Ол заманда Хусей, чам-лакѡырда назмула, жырла кѡурап болгѡанды, жашау чѡйреликлени юсюнден хазна жазмай эди. Аны ючюн тутмай кѡойгѡан болур эдиле Хусейни, «кѡара таныгѡанланы» барын сибирип кетгенлеринде.

Будайланы Хусей кесини биринчи назмусун оналтыжыллыгында Ысхауатда медиресе ишленгенде, аны кѡабыргѡаларын сюртген кѡызлагѡа сохталаны ыразылыкѡаларын билдире, такѡгѡанды.

Жарсыугѡа, Будайланы Хусейни бек алгѡа жазгѡан назмулары сакѡланмагѡандыла, чыгѡармачылыгы да толу жыйышдырылмагѡанды. Алай бир кѡауум чам-лакѡырда жырын Басхан ауузуну жамауаты бюгюн да унутмагѡанды. Хусейни миллетибиз бек сѡйген, бирден бирге кѣлден айтып ѣтдюрген чыгѡармасы малкѡар халкѡны кѣчгюнчѡлюгѡне жораланнган жырыды.

*Биз барабыз, вагонлада олтуруп,
Этеклени жилимукѡдан толтуруп, —*

деген сѣзлени халкѡ, ким кѡурагѡанын да билмей, кѣп кере кѡайтарып айтханды. Бу жыр, назму кѡарачай-малкѡар халкѡны кѣчгюнчѡлюкге жораланнган поэзиясыны бек фахмулу, эсден кетмез, ѣмюрлюк тизгинлеринденди.

Будайланы Хусейин кеси ауушхандан сора 1974 жылда «Алтын тау» аты бла бир жукѡа китапчыгы басмалангѡанды. Алай ол чыгѡармачылыгыны энчилигин, назму хатын ачыкѡалаймагѡанды, нек дегенде, Хусейни жазгѡанларыны кѣбюсѡ алыкѡа жыйышдырылмагѡан эди, бир кѡауумун а (ол санда «кѣчгюнчѡлюк» назмуларын) басмаларгѡа онг жокѡ эди. Китапха кирген «Алтын тау», «Басхан боюнуну алгѡышы», «Партиягѡа алгѡышым» деген назмулары уа, поэт жашаууну ахыр жылларында китабын чыгѡары ючюн дыгалас ѣтип, алай жазылгѡанга ушайдыла. Былайда аны кеси кесини ауазына кѡч салып жазгѡаны эсленеди.

Алай Будаиланы Хусейни башха назмуларында баямланган фахмусу, сёзге чемерлиги, халкыгъа жууукъ темаланы ачыкылауу аны чыгъармачылыгын къарачай-малкъар халкыны ниет хазнасына къошаргъа онг берди.

Будаиланы Хусейни поэзиясыны энчилиги — жашауда тубеген адетге, намысха, дин низамгъа келишмеген халленни айгъакылауду. Насийхат этиу, акъыл юйретиу жол бла угъай, чамны юсю бла. Аны тенглерине, ахлуларына, танышларына такыгъан самаркыаулары сакъланадыла. Сёз ючюн, «Къалауур Дударукъ» деген тёрттизгини:

*Дударукъну
Сырт башында жашауу.
Эрикгенден
Сют бла бушто ашауу.*

Жазычулукъ иши кыалай баргъаныны юсюнден Хусей кеси былай хапар айтханды: «Уллу Октябрь революциядан сора, битеу кыралыбызны хар кыалайындача, тау элдеде да колхозла кыурап, жангы жашауну башлагъан эдик. Биз ол жашауну дуняда биринчи болуп башлагъаныбыз кимге да туурады. Аны себепли жангылычыбыз, жетишимсиз, болумсуз жерлерибиз да бола болур эди. Башындан келген оноугъа кёре элибизде ишлей билген, уллу эсеби, оюму болгъан, жаш адамланы ызындан тизген кыартлагъа да тынгыларгъа керек эди. Ишни эбине тюшюналмагъанлагъа болушургъа кыолларындан келе тургъанлай, эринип белкыауланганлагъа уа, олсагъат чыбыкы уруп башламай, айтып ангылатыу бла, масхарагъа тартып, тюз жолгъа салыргъа керек эди. Масхарагъа алынып, халкыны ауузуна тюшерге ким сюеди?! Хар тюрюк болумну кесине тийишли назму тагъаргъа кюрешгеним да ма аны ючюн эди».

Будаиланы Хусейни чыгъармачылыгы Кыалтур, Аппа, Кыаспот ызлагъан жол бла баргъаны эсленеди. Ангылашыныулу сёзле бла, сыфатла бла халкыгъа жууукъ болумланы кёргюзтюу бурунгу кыарачай-малкъар поэзияны суратлау-ниет тересиди. Будаиланы Хусейни назмулары да ол излемлеге толу келишеди.

Поэт саясатдан кенг болургъа кюрешсе да, жүрегини тюзлюкге ачыкылыгы (чынтты назмучуну ол баш ышаныды), анга тарыхны хаух шагъатыча кыурап турургъа кыоймай эди. 29-чы жылланы ахырында власть онглу адамланы ырысхыларын сыйырып, кеслерин а Сибирьге ийип

тебирегенде, Хусейни ол затха чамланыу сёзюн кьоркъмай айтыргъа кишилиги жетишгенди:

*Къыйналгъанны чыгъарып,
Къыйынындан ташлагъан.
Властынглай шау болгъун,
Бу властны башлагъан.*

30-чы жыллада малкъар элде дин ахлуланы къалмай тутуп кетгенлеринде, поэт, жюреги тёзалмай, «Дин иелени кюйюн» жазады. Алай къагъытха уа тюшюрмейди, юдегисине, сабийлерине да назмуну тышында айтыргъа кьоймай турады.

Чыгъармаларыны кёбюсюн Хусей жашауда бир болгъан иш бла байламлы жазгъанды. «Къазанчда», «Чам назму», «Къалауур Дударукъ» — бу назмуланы поэт Уллу Ата журт уруш кыстау бара тургъан кезиуде къурагъанды. Хусейча къартла бла бирге Огъары Басханда, ара мюлкде 13 жаш келинчик ишлей эди. Аланы къыйын ишлеринде кёллерин кётюрюге, чам айтып кюлдюрюге кюрешген поэт артда былай жазгъанды: «Аталарындан, къарындашларындан, жашларындан, баш иелеринден ючгюл бюкленнген къагъыт журунчукъланы сакълап тургъан тиширыула, кюнню узуну эр кишилени ишин ишлеп, арып-талып, ингирде кьошха келселе, ала мудахла болуп, бирери бирер жерде мугурайып, кеси сагъышларына кёмюлюп турмаз ючюн, аланы той бла, оюн бла, лакъырда-чам бла кечиндирирге керек эди да, бу назмула аны ючюн айтылгъандыла».

Будайланы Хусей кесин не назмучугъа, не жазыучугъа санамагъанды. Къурагъан назмуларын къагъытха, китапха тюшюрюге да артыкъ бек итинмегенди. Ол бек баш борчха инсанлыкъны санагъанды. Бу дуниясында инсанлыкъ борчун тийишли толтурургъа къаст этип жашагъанды. Аны ол ниетинде бет жарыкълы болургъа Аллах берген фахмусу да себеп эди.

Хусей халкъыбызны таза жүреккли, ачыкъ ниетли, керти адамы эди. Поэтни чыгъармалары — аны ёлмезлик жырлары ол затха толу шагъатдыла. Аланы жыйышдырып, китап этип, окъуучулагъа саугъа этерик адам миллетибизден ыразылыкъ аллыкъды.

II. ЖАРЫКЪЛАНДЫРЫУЧУЛА

ШАХАНЛАНЫ АБАЙ

(1850—1895)

Абай 1850 жылда Шаханлары бийлик этген элде — Мухолда тууганды. Аны атасы Шаулухну, анасы Гошаяхны толу, тынгылы юйюрлери болганды. Патчах администрация тау халкъланы онглу адамларыны сабийлерин аманатха алгъанда, Шаулухну жашчыгъы Абай да орус аскер къалагъа тюшеди. Малкъар Россейге кеси ырзылыгъы бла къошулгъанлыкъгъа, патчах администрация бий тукъумладан аманатла алып, тау адетлеге кёре, халкъланы толу бойсуннганына шагъатлыкъгъа бу затны санагъанды.

Тогъузжыллыкъ Абай Нальчикде «тау мектепде» окъуй тургъанлай ауруйду. Аны саулугъуна къаратыргъа Георгиевскени аскер госпиталына жибередиле. Иги болгъанлай, Абай, Ставрополь гимназиягъа кирип, анда жетишимли окъуйду. Бу эсли жашха андан ары билимин ёсдюрюрге кереклисин гимназияны устазлары бир аууздан айтадыла. Окъууну тогузунчу жылында Абай кесин Медицина академиягъа хазырлап башлайды. Аны ючюн деп къошакъ халда бир жылны ичинде немис тилге къадалып юйренеди. Абайны жетишимлерини юсюнден айта, гимназияны башчысы А. А. Дельсаль былай жазгъанды: «Шахан улу кесин тап жүрюютүп, окъуун жетишимли бошагъанды. Академиягъа кирсе, ёз халкъына хайырлы боллукъду». Абай гимназияда окъуун бошагъан заманга атасы ёлюп, аланы уа уллу юйюрлери апчыйды. Андан ары окъурча Абайны энчи къолайы жокъ эди, юйюрю да болушур онг тапмайды. Абай Терк областны таматасы генерал Лорис-Мельковха стипендия тилеп барады. Биргесине элтген къагъытларында да кёрюнүп эди аны жолгъа тёлер ахчасы окъуна болмагъаны. «Шаханланы Абайгъа жыл сайын 300 сом стипендиягъа, лекцияланы берген устазлагъа 60 сом, солуу кезиунюнде тыш къыраллагъа барып, тилге юйренирге 100 сом — битеу да 460 сомгъа эркинлик изленеди...

Андан тышында да Шаханланы Абайгъа Петербургга барырча жол ахча керекди», — деп жазады Нальчикден бир къуллукъчу. Ма аллай къыйынлыкъланы хорлап баргъандыла къарачай-малкъарлы жашла, къызла жарыкълыкъланы жолунда.

Владикавказда тилекни къабыл кѣрюп: «Владикавказдан Петербургга жетгинчи эки атны багъар хакълны окъуугъа жораланнган ахчадан чыгъарыргъа», — деп бегим этедиле. Бу иш тынгылы болур ючюн, Лорис-Меликовну эркинлиги аз эди. Абайны къадары Кавказны жарым патчахы, патчахны къарындашы Михаил Николаевични къолунда эди. Андан эркинлик тилей, Лорис-Меликов былай къагъыт жазгъанды: «Малкъар жамауатдан Шаханланы Абай округну таматасына Ставропольну гимназиясыны директорундан гимназияда иги окъугъаныны юсюнден шагъатлыкъл келтиргенди. Окъууун андан ары бардырыргъа Медико-хирургия академиягъа кирирге онгу болмагъланы ючюн, Шахан улу болушлукъл тилейди. Шахан улуну Петербургга ийгенни бек къыйматлы ишге санайма. Нек дегенде, ол кеси халкъына кѣп хайыр келтирирге боллукълду. Мен сизден ол жаш адамгъа жамауат ахчадан 460 берирге эркинлик излейме...»

Тилеген стипендиясы берилирине шагъатлыкъл къагъыт алгъандан сора, Абай Петербургга кетеди. Экзаменледен жетишимли къутулуп, Академияны студенти болады. Шаханланы Абай бу Академияда 1869 жылдан 1876 жылгъа дери окъуйду. Бешинчи курсда юйюрю да болады. Академияны акушер курсларына жюриген кизлярчы къыз Елизавета Павловна Матвееваны алады. Аны бла неках этер ючюн Абайгъа христиан диннге кѣчерге керек эди. Ол жылны сентябрь айында динин алышындырады да, ол заманда тѣреге кѣре, анга христиан ат — Александр Дмитриевич деп аталады.

Абай медицинадаич ауруулагъа къарагълан усталыкълны сайлайды. Окъууунда бийик жетишимле кѣргюзтеди. Аны ишлерге Академияда къояргъа деп тургъланлай, ол окъугълан курсну студентлерин барын да башлана тургълан орус-тюрк урушха жибередиле. Алай бла Абай кесини 35 нѣгери бла 1876 жылны ахырында Кавказгъа, Гюрюде Цители Цкаро деген элге тюшеди. Рион полк бла бирге урушлагъа къатышады. Урушну кезиуюнде белгили орус хирург Пирогов бла бирге къуллукъл этеди. Уруш бошалгъландан сора ол, Тифлисни аскер госпиталында ишлей тургъланлай, 1878 жылны августунда Владикавказгъа кѣчюрюледди. Ол замандан башлап, Абай Малкъар бла байламлыгълын кючлю этеди. Туугълан жерине, халкъы-

на кѳолундан келгенича кѳарайды, саусузлагѳа багѳады, жайылгѳан аурууланы кѳурутур мадар излейди. Дифтеритден (бууала ауруу) эпидемия жайылгѳанда, биргесине окѳугѳан Киселѳв эм дагѳыстанлы врач Магомет Далгат бла бирге тау элlege жюриуп, сабийlege кѳарайды. Халкѳына андан ары да жарап турур ючюн, 1880 жылда Абай, отставкагѳа чыгып, Малкѳаргѳа келип, жамауатыны кѳп жумушун тындырады. Саусузлагѳа бакѳгѳандан сора да, адамланы кирсизликге, аурууладан кѳалай сакѳланьргѳа керек болгѳанын да юйретеди, кеси да халкѳ медицинаны жашьырынларына тюшюнюрge итинеди.

Эки жылны ичинде Абай Малкѳарда — Нальчикде жашайды, хар кюнюн халкѳыны жумушуна кѳарап ѳтдюреди. Алай ол кесини ишинде бир жанындан да болушлукѳ тапмайды, анга билеклик ѳтер адам да чыкѳмайды. Эллик Абайгѳа ыразы болгѳанлыкѳгѳа, аны муратларын толуга чыламай ѳдиле. Башха диннге кѳчгени уа жерлешлерин андан бираз искилтин окѳуна ѳтген ѳди. Абайны кѳатыны да, Малкѳарда жашаргѳа унамай, гитче жашчыгѳы бла ата юйюнде тура ѳди. Алай бек уллу жарсыуу, кѳыйналгѳаны уа — кесини туугѳан жеринде иш тапмагѳаны ѳди. Врачла керек болуп тургѳанлай, ол кезиуде Абай тохтарча округда ишчи жер жокѳ ѳди. Аны себепли ол жангыдан аскер кѳуллукѳгѳа барьргѳа таукел болады эм 1882 жылдан башлап, Шаханланы Абайны жашауу, кѳадары аскер медицина кѳуллукѳ бла байланады. Аскер кѳуллукѳгѳа кѳайтыргѳа муратын билдиргенде, Абайны тамата врач ѳтип, Сибирьде тургѳан бригадаладан бирине недиле. 1888 жылны кюз артында Абайны биягѳы Медико-хирургия академияны ординатурасына окѳургѳа аладыла. Окѳууун бошагѳандан сора, 1890 жылда ол Узакѳ Востокгѳа кѳайтады. Бир талай замандан, госпитальда ишлей тургѳанлай, Абай Японияны Нагасаки шахарыны университетини студентлерине лекцияла окѳургѳа чакѳырылады. Аны юсюнден туудукѳларыны шагѳатлыкѳларындан сора да, бир ненча кѳагѳытда тарых ызла кѳалгѳандыла. Сѳз ючюн, кѳатыны ишге кирирге Абайдан ѳркинлик излегенде, анга телеграммасын Абай Япон тенгизни жагѳасында «Посъет» деген бухтадан иеди. Андан сора да Абайны Южно-Уссурийскеде (алайдан Япониягѳа бек кѳысхады жол) кѳуллукѳ ѳтип тургѳаны аны «Аттестация тизмесинден» белгилиди. Бу тизмеде (1896 жылны январь айында жазылгѳанды) белгили болгѳаннга кѳре, аны чыны ол заманда «коллежский советникге» жетгенди, чынланы сиресине кѳре уа — полковникге. Абайны таматалары аны алапат билимин, жигерлигин, адамлыгѳын жаратып, чы-

нын полковникден бригадирге кетюре турмай, — «генерал чыннга тийишлиди», — деп жазгандыла. Абайны юсюнден аны таматасы генерал-лейтенант Радазов да былай жазганды: «Қылыгы ариуду, сабырды, тутхан ишин тынгылы этеди, жигитди, адамлагъа жан аурута биледи, тюз ниетлиди, иш келлюдю. Саусузлагъа къарагъанда, ишинде усталыгы, илму жаны бла кючлю болгъаны кёрюнюп турады». Радазов Абайны юсюнден кёп махтау сёз айта кетип, ахырында уа «закыйди» деп кыошады.

Алай Шаханланы Абайгъа генерал чынны бергенликге, анга бу бийик чынны кёп жүрютюрге тюшмеди. Ол жашаууну 46 жылында ёлгенди. Россейни медиклерини журналы «Врач» аты бла басмалагъан некрологга кёре, Абай, буйреклеринден ауруп, замансыз ёлюп кетгенди.

Алайды да, Шаханланы Абай кёп жашамагъанды, кеси суйгенча, халкъы излегенча, уллу хайыр келтиргенди десек да тюз болмаз. Муратына толу жетерча ол заманда мадар жокъ эди. Қыадагы, жашау чурумла, жамауат болумла Абайгъа тутхан ишин суйгенича бардырыгъа онг бермегендиле. Алай ол таулуланы кыарангылыкъ хорлап тургъан дунияларында биринчи жулдузладан эди. Аны жарыгы артда башхаланы жолларын жарытханды, аланы бийикликке, уллу жашаугъа чакътыргъанды. Абайны жангыз жашы Басият атасыны туугъан журтуна суймеклигин, халкъгъа кыайгырыуун, толмай кыалгъан умутларын дайым кёз аллындан кетермей, халкъына халал кыуллукъ этгенди.

АБАЙЛАНЫ ХАНИФА

(1853—1929)

Азербайджан халкъ, кесини тарых магъаналы иш этген белгили адамларын сагъыннган кезиуде, Абайланы Ханифаны атын уллу хурмет бла, суймеклик бла айтады. Ханифаны юсюнден кёп китаплада, илму ишледе да жазылыпды. Бакучуланы тамата тёлюсю ол жашагъан, ол ишлеген окъуу юйлени бюгюн да арсарсыз кёргюзтеди. Мында аны намысын кетюрюп, «бизни Ханифа-ханум» деп эсгердиле. Алай Абайланы Ханифа малкъарлы кыыз болгъанын, туугъан да Малкъарны эски эллеринден биринде — Шкантида этгенин хазна кёп адам билмейди.

Абайланы Асланбекни кызы Ханифа Азербайджаннга 1872 жылда, Гасанбек Зардобиге эрге чыкыгъандан сора келгенди. Ол замандан башлап, Малкъар бла байламлыгын тас этмегенликке, Ханифаны битеу билими, фахмусу,

жюрек жылыуу Азербайджаннга берилгенди. Азербайджан халкъ да аны кесини айтхылыкъ къызына санайды. Адамны жашауунда ол да уллу насыпды. Аллай намысха Ханифа кѣп жылланы ичинде, арымай-талмай, тиширыулары жарыкъландырыуда ишлегени бла тийишли болгъанды.

Азербайджаннга келирден алгъа Ханифа Тифлисде шыйых Нина атлы окъуу юйню, ызы бла уа устаз курсланы бошагъанды. Ол кезиуге Гасанбек Меликов (адабиятта жюриген аты — Зардоби) халкъыны ичинде, жаш болса да, белгили адам эди. Жазуучу, жамауат къуллукъчу, демократ къарамлары бла белгили интеллигент — Гасанбек ол жыллада Бакуну гимназиясында устаз болуп ишлей эди. Ханифа да, эрине билеклик эте, азербайджанны тиширыуларын жарыкъландырыу жаны бла ишни къолгъа алады. 1874 жылда Гасанбек «Экинчи» атлы газетни чыгъарып башлайды. Бу азербайджан тилде биринчи газет эди, — халкъны арасында демократ ниетлени жаяргъа, миллет сезимни уятыргъа уллу себеплик этген. Азербайджан халкъ театры жаратылыуу да Гасанбекни аты бла байламлыды.

Ол, кеси юйюнде мектеп ачып, сабийчиклени окъутады, Ханифа да 12 къызчыкъгъа «къара танытып» тебирейди. Ханифаны ол ишине жахил адамла къаты чамлана эдиле. Ала, кюреше кетип, тѣрт жылдан аны мектебин жапдырадыла. Бу жыллада Гасанбекни да ызындан тюшедиле: газет чыгъарыргъа къоймайдыла, театрын да тыядыла. Ишлери бармагъандан сора ала экиси да Гасанбекни туугъан эли Зардобха кѣчюп, жарыкъландырыу ишни анда бардырадыла. 1896 жылда, хал бир кесек жумушагъандан сора, ала Бакугъа къайтадыла. Бу заманига Бакуну халкъыны жамауат сезими иги да тюрленнген эди — жашауну алгъа элтген ниетлени жакълагъанла кѣп болгъан эдиле. Баям, ол себепден Ханифа жангыдан къурагъан ишни юсюнде ангылаулукъ, болушлукъ да табады. 1901 жылда къызчыкълагъа деп биринчи мектеп ачылады. 1905 жылда уа — биринчи гимназия. Бу затлагъа да башчылыкъ Ханифа этгенди. Анга белгили азербайджанлы миллионер Зейналадин Тагиев да къаты болушханды. Гимназия ачылгъан кюнден башлап, Ханифа аны таматасы болгъанды. Андан сора да ол жыллада Ханифа къызлагъа деп 5 мектеп ачдырады. Бу мектепледе энди устазлыкъ Ханифаны сохталары эте эдиле. Аланы санында аны тамата къызы Гариб-Солтан да болгъанды. 1909 жылда 3. Тагиевни болушлугъу бла орус-муслиман мектеп ачылады да, Ханифа ары ишлерге кѣчеди. Мында къыркъгъа жууукъ къызчыкъ окъуй эди. Бу мектеп Ханифаны битеу жашауу

бла байламлы болгъанды. Ол окъутхан сохта кызла Азербайджанны атын махтаулукъ бла кѣп тюрлю жерледе, кѣулукълада айтдыргъандыла. Аланы санында белгили жамауат кѣулукъчула Айна Султанова, Сона Ахундова, Гумру бла Набат Наримановала эм башхала болгъандыла. Ханифа орус-муслиман мектепде 1927 жылгъа дери ишлегенди.

Устазлыкъдан сора да Ханифа жамауат жумушла бла да кюрешгенди. Ханифа малкъарлы жарыкъландыруучулагъа да хар жаны бла да болушханды. Аланы жашау-чыгъармачылыкъларына, къадарларына кѣз-кѣулакъ болгъанлай тургъанды. 1927 жылда Къабарты-Малкъардан бий тукъумланы ююрлерин кыстагъанда, Ханифа кѣп таулу сабийчикни ажалдан кѣутхаргъанды. Аланы санында Абайланы Мусосну туудукълары, Шаханланы Басиятны сабийлери да болгъандыла.

Ханифа бла Гасанбекни хайырындан Абайланы Мусос бла Шаханланы Басият жазмаларын Бакуда чыкъгъан «Каспий» газетде басмалап, кавказ халкълагъа Малкъарны жарсыуларын айтыргъа онг тапхандыла. Ханифа кеси да Гасанбек Зардобини юсюнден, муслиман тиширууланы эркин, жарыкъ жашаугъа жоллары къалай болгъаны юсюнден талай статьясын басмалагъанды. Аны себепли, 20-чы жыллада Азербайджанда чыгып башлагъан илму журналны ишчи къауумуна Ханифаны кѣошулууу да анстан тѣюл эди.

Ханифа бла Гасанбекни юйлеринде Азербайджанны кѣп белгили адамы ышыкъ, ангылаулукъ да тапхандыла. Ол санда жазыучу Сулейман Ахундов, драматург Наджифбей Везиров, жамауат кѣулукъчула Нариман Нариманов, Мешади Азизбеков, композитор Узейир Гаджибеков да тутхан ишлеринде аладан болушлукъ кѣргендиле. Ханифа окъутхан сабийле, жашаулары келген адамла, аны азербайджан халкъны маданиятын ѳсдюрюуде кыйынын бююн да унутмайдыла.

Гасанбек бла Ханифаны эки кызылары бла эки жашлары болгъанды. Тамата кызылары Гариб-Солтан, анасыны жолу бла бара, устаз ишни сайлагъанды. Ол ѳсдюрген ѳксюз жашчыкъ Рауф Гаджиев дунягъа белгили композиторду. Ханифаны жашы Мидхат отузунчу жылланы репрессияларында жоюлгъанды. Заман, къадар Ханифаны туугъанларын, туудукъларын аямагъанды. Бююн Гасанбек бла Ханифаны от жагълары суугъанды дерге боллукъду. Алай ала тутхан ниетле сау къадарда — аланы атлары ѳломсюзю. Аланы ниетлери уа жарыкълыкъгъа, тюзлюкге жол эди.

Абайланы Асланбекни кызы Ханифа 1929 жылда ёлгенди. Аны асыраргъа Бакугъа мингле бла адамла жыйылгъан эдиле. Азербайджан республиканы ол чакъда таматасы Газанфар Мусабеков, жамауат Ханифаны асыраргъан кюн аны жашаууна халкъны атындан бийик багъа берген эди: «Биз бюгюн тас этген ана эки-юч неда он сабийни аякъ юсуне салмагъанды, аны сабийлерини саны мингле бла ёнчеленедиле. Халкъ аны жарыкъ атын бир заманда да унутмаз». Бу сёзле айтылгъанлы жарым ёмюр озгъанды, алай аланы кертилигине биз бюгюн да шагъатбыз.

ШАКЪМАНЛАНЫ ФУЗА

Малкъар бла Къарачайны маданият тарыхында кёп фахмулу эр кишини аты сакъланнганды. Таулу тиширыула да алагъа алжаусуз билеклик этгенлерине шагъатлыкълар бардыла. Алай тиширыулагъа кеслерини ниет байлыкъларын, энчи хатларын ачыкъларгъа онг хазна болмагъанды. Аны себепли XX ёмюрге дери жамауат ишге къатышханланы саны бек азды. Аладан бири Шакъманланы Омарны кызы Фузады. Фуза бла Абайланы, Ханифа билим алгъан биринчи таулу кызладыла. Аны бла да къалмай, ала биринчи устазладыла. Ишлеп да XIX ёмюрню жетмишинчи жылларында башлагъандыла. Алагъа дери Шимал Кавказда, Дагъыстанда, Азербайджанда да юйюнден-элинден тышында бийик билим алгъан, устазлыкълар жолну сайлап, сабийлени юйретген дегенча зат болмагъанды.

Шакъманланы Фуза Холамда Омар бийни кызы эди. Ол гитчелей окъуна атасындан-анасындан айырылып ёсгенди. Ким биледи, бу ёксюз кызчыкъ къаллай къадаргъа жолугъур эди, Абайланы Асланбек болмаса. Асланбек — огъурлу, окъуулу да адам, — кесини сабийлерин билимли этерге бек итинип болгъанды, аны ючюн ырысхысын, заманын да аямагъанды. Асланбекни тамата жашы Солтанбек белгили кыйл къобузчу, композитор эди. Аны гитчеси Къайтукълар да, реальный училищени тауусуп, халкыны жумушуна жарагъанды.

Асланбек тамата кызы Пашахан бла аны гитчеси Ханифаны да окъутургъа мурат этеди. Алай Пашаханни (юй жумушуна иги жарагъаны ючюнмю, огъесе тамата кызыны къадары бузулур депми къоркъду) анасы, иш кёзюне жетгенде, Тифлисге иерге унамай тохтады. Ол заманига, Асланбекни округну таматалары бла жүрютген тилек къагъытларына тап жууап келип, кызчыкълары Тиф-

лисе Нина шыйых атлы мектепде окъутурча онг табылган эди. Къагъыт келгенде, Асланбек Пашаханны орун-на кесини эрттеден шуёху, киеу къарындашы Шакъман-ланы Омарны къызчыгъын иерге таукел болады.

Алай Фузаны жыл саны жетишмегени себепли, аны окъургъа алыргъа унамайдыла (окъуу юйге жетижыл-лыкъ къызчыкъла алына эдиле). Артда, аны къагъытла-рын тюрлендирип ийгенден сора, Фуза да, Ханифа да бир-ча окъургъа киредиле. Тифлисни окъуу юйюне кетерден алгъа къызчыкъла юч айны ичинде Нальчикде килисаны бабасы Благонравовну юйюрюнде жашайдыла. Ала орус тилге къадалып юйренедиле. 1862 жылны май айыны ахы-рында Благонравовну юй бийчеси нёгерлери бла къыз-чыкъланы Тифлиске элтип барады. Ол къызчыкъланы окъуугъа тохтатып къайтады. Экиси да окъуугъа уллу кёл салгъанлары жыл сайын чыгъарылычу белгилеринде кёрюнуп турады. Ала кёп дерсен айырмалы сохтала эдиле, бегирек да орус тил бла тарыхдан жетишимлери иги эди.

Алтынчы классны Фуза бла Ханифа 1871 жылда бо-шайдыла. Окъуу юйню таматалары аланы илмуда жети-шимлерин эсге алып, жетинчи, айырмалы классха ётдю-редиле. Бу классны иги бошагъан сохталаны устазлыкъгъа юйрете эдиле. Архив эсгермеле шагъатлыкъ этгеннге кёре, таулу къызла устазланы ол оноуларына бек ыразы эдиле да, Тифлисте окъууларын, билимлерин андан ары ёсдю-рюрге таукел боладыла. Нальчик округну таматасы да ол оноуну къабыл кёрюп, ыразылыгъын билдире: «Къыз-ла окъуп бошасала, мен алагъа алгъан билимлерине тийишли иш табаргъа сёз береме», — деп жазгъан эди.

1873 жылны 5 майында Тифлисте шыйых Нина атлы окъуу юйде устазлыкъ дерслени бошагъан къызлагъа жо-раланган байрам болгъанды. Ол байрамда Фуза аты мах-тау бла сагъынылгъанды, аны билимине бийик багъа берилгенди. Алай болгъанлыкъгъа, Фузаны барыр юйю да жокъ, ишлер жери да белгили туююл эди. Аны себеп-ли окъуу юйню совети, къызны къадарына жарсып, Терк областны таматаларына тилек къагъыт жибереди. Не окъуу юйде, неда бир энчи юйюрге устаз болуп ишлерча онг излегиз деп. Областны таматалары, амал тапмай, бир кесек заманны жууап къайтармай турадыла.

Бир айдан сора уа Фуза Нальчикге къайтады. Эки жылны ичинде казна иш табалмай, бир-бир бай юйюрледе къызчыкъланы окъутуп турады. 1875 жылны ахырында Чегем элде (ол замандагъы — Къудайнат къабакъ) мектеп ачылып, Фуза анда ишлеп башлайды. 1877 жылда уа

Фуза дюгерли жашха — Шаналаны Ибрагимге эрге чыггады. Ибрагим — Дюгерни белгили жарыкъландырыучусу, XIX ёмюрню жетмишинчи жылларында Терк башында демократ революция кымылдаугъа къатышханды. 1873 жылда Ставрополь гимназияны тауусханды. Мында окъугъан жылларында ол къарачай, малкъар жашла бла шуёх болады. Тенглик, бир бирни сыйлау, бир ниетге табынуу аланы араларында кёп жылланы жүрюгенди. Ибрагимни тенглерини арасында Шаханланы Абай, Кърымшаухалланы Ислам, Абайланы Солтанбек, Орусбийланы Сафарали бла Науруз болгъандыла. Ала бары да халкъларыны къадарларын иги этер ючюн эрикмей, арымай-талмай кюрешгендиле. Сафарали бла Ибрагим Москвада Петров-Разумов (бусагъатда Тимирязев атлы) эл мюлк Академияда окъугъандыла. Ибрагим кёп ахшы иши бла халкъыны эсинде къалгъанды. Къарачай миллетни да аны атын иги бла сагъыныргъа сылтауу кёпдю. Бир къауум жылны ичинде Шаналаны Ибрагим Къарачайда казна агъачны таматасы болуп тургъанды. Ол жыллада Ибрагим да, тегейли назмучу Хетагуров Коста да, Кърымшаухалланы Ислам да Къарачайны эллеринде мектепле ачаргъа себеплик этгендиле, жамауатны жашауун игилендирирге къолларындан келгенни аямагъандыла. Фуза да анда, кеси суйген иши бла кюреширге онг табып, орусла, таулу кызычыкъланы окъутуп турады. Артда, Владикавказгъа кёчгенден сора Шанайланы юйюрлери кёп алчы адамгъа жарыкъ къонакъбайлыкъ этгенди. Ибрагим бла Фузаны от жагъасында дюгерли, малкъарлы, орусла, азербайджанлы, къумукълу, ингушлу, чеченли жарыкъландырыучула жыйылгъандыла, ала бир бирлери бла кёп жылланы шуёхлукъ жүрютүп, жамауат жашауун тюрлендирир умутланы бирге этгендиле. Ала хар бири кеси халкъларыны белгили адамлары, Владикавказда шуёхлукъларын бир заманда да унутмай, алай жашагъандыла.

Фузаны юч жашы бла бир кызы болгъанды. Бусагъатда туудукълары Владикавказда, Махачкъалада жашайдыла, хар бири бирер жерде усталыкълары, фахмулары бла белгили адамладыла. Фузаны жангыз кызы Фатимат гимназияны бошап, артда анасыны жолун сайлап, устаз болуп ишлегенди.

Шакъманаланы Фузаны аты сагъыныла тургъанлыкъгъа, аны къадарын, жашау жолун, тутхан ишин ачыкълагъан алыкъын китап жазылмагъанды. Алай ол затны этилирге кереклиси уа баямды. Нек дегенде, жюзден артыкъ жыл мындан алгъа, Кавказда муслийман халкъла-

ны ичинде биринчи болуп, Малкъар кесини кызыларын билимни кенг жолуна ашыргъан эсе, ол шарт жалан Малкъарны тарыхыны аламат бети болуп къалмай, башха халкълагъа ариу юлгюсю эди. Фузаны къадары, устазлыкъ иши малкъарлыла бла дюгерлилени арасында ёмюрледен келген къарындашлыкъны бютюнда кючлегенди.

МАЛҚАРУҚЪЛАНЫ ДАДАШ

(1864—1934)

Халкъыбызда Малкъаруқъланы Дадашны юсюнден зат эшитмеген хазна болмаз. Аны аты жамауатда жаланда иги бла айтылып тургъанды.

Дадаш бай киши эди. Алай андан да байла бар эдиле Малкъарда. Дадаш акъыллы адам эди. Алай халкъыбыз акъылманладан юлюшсюз бир заманда да болмагъанды. Да сора не болур муну сылтауу — адам кеси ёлюп кетгенден сора да 60 жылны ичинде сау миллет аны атын эсинде сакълап, аны юсюнден таурухла да къурап, айта-айта тура эсе?

Малкъаруқълары Чегем бийлери эдиле. XIX ёмюрню арасында Малкъар-Россей халла жууукъ болгъанда, ол тукъумдан да чыкыгъан эдиле патчах аскерде къуллукъ этерге хазыр адамла, сабийлерин орус мектеплеге бергенле, аланы окъутургъа итингенле да. Дадашны улуу атасы Къазий аллайладан эди. Ол жашы Дохшукъаны гитчеклей окъуна Хадаужукъланы Хасанбийге аталыкыгъа береди. Хасанбий Къабартыны белгили жарыкъландырыучусу Къазийни къарындашы эди. Хадаужукълары бла Малкъаруқълары кеслерин тукъум къарындашлагъа санай, эрттеден да жууукълукъ жюрютюп тургъандыла.

Къабартылы тарыхчы Т. К. Кумыков былай жазады: «XIX ёмюрню 40-жылларында патчах аскерлеге къажау сюелген къабарты бийлени санында Хадаужукъланы Мусаби (Хасанбийни атасы — Т. Б.) Россейге бой салмагъаны ючюн тау жамауатлагъа къачханды». Жарсыугъа, тарыхчы Мусабийни кимде къонакъбайлыкъ тапханын ахырына дери ачыкъламайды. Таурухлагъа кёре уа, ол юйюрю бла бирге Малкъаруқълада жашырылып тургъанды. Малкъаруқълары, Къазий Россей жанлы адамладан болгъан эсе да, тау адетлеге кёре, кесини къонагъын сатарыкъ туююл эди.

Бир талай жылдан сора Мусабий, жашларын, туудукъларын да алып, элине къайтады. Дохшукъа да аны жашы Хасанбийни юйюрюнде башха сабийчикле бла медиреседе

окъуйду, къабарты тилге да уста болады. Ёсенден сора уа Хадаужукъланы жашлары бла бирге Россейге кетип, билим алады. Ол аскер мектепни бошайды.

Дохшукъа 1853 жылда орус-къырым урушха къатышады. Этген жигитликлери ючюн анга прапорщик чын берди. Уруш бошалгъандан сора Дохшукъа Чегемге къайтып, бир ауукъ заманны элли сабийлени окъургъа-жазаргъа юретип турады. 1858 жылдан башлап, Дохшукъа Нальчикде шариат сюдюню къуллукъчусу болуп турады. Аны чыны ол кезиуде ротмистрге жетеди. Дохшукъа кесини къуллугъун халкъына жаратыргъа итингенди. Жолланы тапсызлыгъы жамауатны жарсытып тургъаны себепли, округну таматалары Чегем сууну юсю бла кёпюр ишлерге чыгаргъан оноуларын жакълайды. Ол ишни кеси къолуна алып, ахырына жетдиреди. Дохшукъа кёп тил билгенди, аны окъуу-билими терен эди, жашаугъа къарамы да ачыкъ. Ол тюз ниетли адам эди. Дохшукъаны къабарты тилге уста болгъаныны юсюнден быллай шарт барды. Хадаужукъланы Къазий къабарты тилде орус графиканы хайырланып китап жазгъанда, аны сюзерге 1864 жылда комиссия къуралады. Комиссияны санында Малкъарукъланы Дохшукъа да бар эди. Къазийни ишине комиссия бийик багъа бичип, аны къабарты халкъгъа жаяргъа кереклисин чертгенди. Алай ол иш андан ары бардырылмагъан эди. Дохшукъаны да кесини халкъыны жарыкъландырууда умутлары кёп болгъандыла, алай анга да этген мурадларына жетерге чырмаула чыгып, онг табылмагъанды.

Шимал Кавказны алчы адамлары бла тенглик жүрютгени, аланы алчы ниетлерине жуукъ болгъаны Дохшукъаны Малкъар бийлени-байланы асламындан энчи эте эди. Ол не заманда да халкъыны жашаууна башха тюрлю къарагъанды, жарлыланы кеси башларына эркин болурларын излегенди. Аны себепли къулларын да биринчиледен болуп башларына эркин этгенди. Малкъарда ол иш 1867 жылда бардырылгъан эсе, Малкъарукъланы Дохшукъа уа кесини къулларын 1862 жылда окъуна азат этген эди. Атасы анга ыразы болмай, жашына берген «Къала Къол» атлы жерин (Дохшукъа ол жерни бир кесегин азат болгъан къулларына берген эди) сыйырыргъа да кюрешгенди. Даулаш иги да узакъгъа созулгъан эди. Алай аны ахыры белгили болгъунчу, Дохшукъа, ёлюп, замансыз дуниядан кетеди. Ырысхысы уа, тау адетге кёре, жашы Дадашха къалгъанды.

Дохшукъаны жашы Дадаш, Чегем ауузунда биринчиледен болуп, Нальчикде таулу сабийчиклени окъутхан школ-

ну бошагъанды. Анга дери да окъугъандыла ол мектепде таулу жашчыкъла. Болсада, Дадашны аланы кёбюсюнден энчилиги — атасыча, алгъан билимин халкъыны жашаууна себеп этерге кюрешгенинде эди.

Атасы ёлгенден сора Дадаш, не бек итинген эсе да, не гимназияда, не бийик окъуу юйде билимин андан ары ёсдюрюр онг тапмагъанды. Алай кеси аллына кёп китапла окъугъанды. Ол, кеси заманына кёре, уллу билими болгъан адамгъа саналгъанды. Малкъарны, Къарачайны, Къабартыны да белгили жашлары аны антлы тенглери болгъандыла, кёп жылланы татлы шуёхлукъ жүрютюп тургъандыла. Орусбийланы Сафарали бла Наурузну, Моллаланы Исхакъны, Абайланы Мусосну, Акъбайланы Исмаилны, Кърымшаухалланы Исламны ёз халкъларына къайгъыргъанларын жаратханды, алагъа себеплик да этгенди. Орусбийланы Сафаралий бла Науруз халкъны кыйын жашауун тюрлендирир амалтын Минги тауну кёрюрге келген кёнакъланы юслери бла битеу дуниягъа аны жарсыуларын белгили этерге, ангылатыргъа кюрешгендиле. Абайланы Мусос бла Кърымшаухалланы Ислам ол кыйын болумланы юсюнден жазып, газетледе басмалагъандыла, патчах администрацияны кёуллукъчуларына айтып, таулулагъа тенглик, тюзлюк излеп тургъандыла. XX ёмюрню аллында Кавказ халкъланы жашаулары ары дери болмагъанча тюрленгенди. Анга кёре уа кеси жашауун кёуаргъа къарачай-малкъар миллетге да кыйындан-кыйын бола башлайды. Малкъарны алчы адамлары ол затны ангылап, тап жол излеп, кыйын болумланы башхалагъа къаршы сюелмей, игилик бла тюзетирге кюрешгендиле.

XIX ёмюрню 90-чы жылларында Дадашны аты, аны жигерлиги, мадарыулугъу да битеу Малкъаргъа белгили болады. Ол жыллада Дадаш ийнеклени швиц кёумасын келтирип, Быллым элде жаяды. Аланы санын кёбейтгенден сора, Малкъарны башха эллерине да ётдюреди. Ахча берип алыргъа кёолларындан келмегенлеге Дадаш малланы хакъсызлай берип да тургъанды.

Малкъарукъланы Дадаш халкъны жарыкъландырыу ишге тири къатышханды. Нальчикде реальный училищени ачаргъа ол кёп ахча бергенди. Аны ючюн болур эди, 1911 жылда училищени мекамын ишлеп башлагъан заманда кёурау комитетге таулу халкъдан Дадашны айыргъанлары да.

XX ёмюрню ал жыллары малкъар халкъны кёадарыны магъаналы кезиую эди. Аны миллет сезимини уянган кезиую. Жарыкъландырыуну юсю бла маданиятны айнытыу,

жамауатны кыйнап тургъан жараусуз адетлени кыруу, тенгликке жол салуу — бу затла алчы ниетлени тутхан адамланы кеслери боюнларына алгъан борчлары эди. Ол ишни кыолгъа алгъан жарыкъландыруучуларыбыз бла бирге Малкъарукъланы Дадаш, Орусбийланы Хамзат, Шакъманланы Даулетгерий, Моллаланы Исхакъ, Ибрагим, Мухаммат эм башхала болгъандыла. Сёз ючюн, Дадаш бла Хамзат малланы кумалыкъларын игилендирюге кёп кыйын салгъан эселе, Шакъманланы Даулетгерий а, Нальчик округну казна жерлеринден 50 десятин алып, ол жерде терекле салып, жюзюм ёсдюрююну амалларын биринчи болуп сынагъанды, аны кенг жаяргъа амалларын излегенди. Ол затла бла чекленип кълмай, Малкъарны алчы адамлары тауланы байлыгъын тинтирге, магъадан кълзып, хайыр этерге кюрешгенди. Аллайланы тизгининде Моллаланы Исхакъ да болгъанды. XX ёмюрню аллында Моллаланы Исхакъ, Искандерланы Ибрагим, Нальчик округну врачы В. Н. Грамматиков бла молибденни тинтирге, излерге орус алимлеге болушуп, аланы чакъырып, ол хазналадан чыгъарыкъ байлыкълны халкълны жарсыларына жарарча этерге итингенди. Алай рудник не завод ачаргъа аланы бирини да энчи ырысхылары жетмегенди.

Бу жыллада мюлк жюрютюу, аны айнытуу башха жолла бла бармаса, халкъ уллу азап чегериги туура бола башлайды. Къарачай бла Малкъарны публицистлери ол затны юсюнден статьяла жазып тургъандыла, назмучула да кырла такъгъандыла. Кърымшаухалланы Ислам (Дадаш бла Ислам бир кюн туугъандыла — 31 мартда 1864 жылда. Дадашны анасы Дудаладан эди. Дадашны аты кългъытларында Ислам болгъанды. Эки Ислам да Къарт-Джуртда бир кюн туууп, жууукъ да жетгенлери себепли, жашчыкъллагъа бир ат атагъандыла). «Къарачайны жарсыуу» деген хапарында, жерсиз Алийни кыйын жашауун суратлай, аны кългъыларын ачыкълайды: «Жалчыдан башха туююдю жашауум. Жыл узуну тохтамай малны ызындан айланаса, ашамайса-ичмейсе, жукълamayса. Тананы неда атны ёсдюрсенг — базаргъа элтесе, эмда алгъан ачхангы уа кълзакъллагъа жер ючюн тёлейсе. Акыллы иш этгенсе сен, Осман, тейри. Малынгы сатханса, аччасын а хуржунунга салгъанса, иги кёрюне болур. Алай биз, билтеу къарачайлыла, малларыбызны сатсакъ, не ачдан ёллюкбюз, неда ачюдан. Башха ишни билмейбиз, мирзеу ёсдюрюрге жер жокъ, таулада ёсген да этмейди. Жазыуубуз алай болур...». Бу ким да жан аурутурча хапарда Кърымшаухалланы Ислам Къарачайда жерни кълтыгълын, аны юсю бла жарлылыкълны жетип келгенин ачыкъл-

лайды. Малкъарда да хал андан башха туюл эди. Аны ючюн эди революцияны ниетлери Шимал Кавказъга жетгенде, къарачайлыланы бла малкъарлыланы арсарсыз къызыл байракъны туюбуне биринчиледен болуп жыйылгъанлары да.

Халкъга белгили болгъан, тарыхчыла уа «унутуп» кетген бир зат барды: жарлыла бла бирге революцияны ниетлерине бий, бай тукъумланы келечилери ыразы болуп, аланы кюрешлерине болушлукъ этип тургъандыла. Аллайланы санында халкъбызны жарыкъландыручулары да болгъандыла. Малкъарукъланы Дадаш кирик эсли адамла да революция аланы халкъларына иги жашау келтирине ийнанып эдиле. Революция Малкъарга тенглик, жер, суу эркинлик да берир деп умут эте эдиле ала.

Бюгюнлюкlege Нальчик шахарда революцияга дери ишленген мекамла хазна кеп къалмагъандыла. Аладан бири Совет орамда биринчи поликлиниканы жанында сюеледи. Малкъарукъланы Дадаш бу юйюн 1909 жылда ишлетгенди. Нальчикде ол заманда андан ариу мекам сюелмегенди, кеси да бу юй Малкъарны тарыхында белгили жерни алады. Бери къарачай-малкъар халкъны алчы адамлары, биринчи интеллигенциясы жыйылып тургъанды, мында адабият, музыка ингирле ётгендиле. Бу юй малкъар жазуучу Шаханланы Басиятны къадары бла да байланыпды. Басият Дадашны киеуу эди. Нальчикге Владикавказдан келгенде, ол мында тургъанды. Аны тегерегине уа жаш тёлү да, таматала да жыйыла эдиле.

1918 жылда жаралы къызыл аскерчилеге госпиталь ачарга керек болгъанда, Дадаш юйюн Нальчик округ советге береди. Госпитальны тамата врачы уа Абайланы Исмаил эди. 1911 жылдан башлап, Дадашны юйюнде Малкъар округну исполкому орналады. Дадаш исполкомга юйюн кеси ыразылыгы бла бергенине къагъытла шагъатлыкъ этедиле.

Дадаш революциядан сора Чегем бийлерин жыйып, былай айтханды: «Энди биз, тау бийле, жерчигибиз да барды. Жер хурттаклары болгъанла, хар биринг жерин жерсиз адамлагъа беригиз. Мен кесиме халкъ бла бирча, кимге нелляй бир жетерик эсе да, аллай бир къоярыкъма, къалгъанын адамлагъа юлеширикме». Чегем бийлери аны масхара этип кюлгендиле. «Ортабыздан чыгып кет, сен толу акъыллы туюлсе»,— дегендиле ала. Алай Дадашны сёзюне къарап, аныча этгенле да болгъандыла. Дадашны акъыллы оноуу бютюнда жарлы халкъны бюсюретген эди. Власть орналгъандан сора Дадаш таулада жангы жашауну къуарга тири къатышып тебирейди. Башда айтылгъа-

ныча, Малкъарукъланы Дадаш «Къала Къол» деген жерде юлгюлю эл къурайды, анда жау-бишлакъ завод ишлейди. Заводха эл-элден таулу малчыла сют келтирип тургъандыла. Власть орналгъандан сора Дадаш башха мюлкю бла бирге Быллымда хуторун да Советлеге береди. Большевик-ле уа, аны хуторун кесине къайтарып, юлгюлю мюлкю андан ары айнытырын тилейдиле. Алай бла Дадаш 1925 жылгъа дери мында ишлеп турады. «Дадашны хутору» узакъ жерледе да белгили болады. Қъараргъа, мюлк жюрютюрге юйренирге деп да Дадашха Қъарачайдан, Дагъыстандан да тохтамай келип турадыла. Артда, Балкарский племсовхоз къуралгъанда, Дадаш швиц къумалы малларын ары ётдюреди. Аны къумалы малчылыкъны айнытыугъа салгъан къыйынына областны таматарлары ыразы эдиле. Малкъарукъ улуну ишине хаман да кёз-къулакъ болгъанлай, анга болушханлай Акъайланы Хажимырза тургъанды. 1925 жылда Дадашны мюлкюнде къонакъда белгили революционер, совет къуллукъчу Куйбышев да болгъанды. Ары дери уа, 1911 жылда, С. М. Киров негерлери бла бирге Минги таугъа чыгъардан алгъа, келип, мында бир талай кюн туруп кетгендиле. Аланы санында Башир Далгат (белгили дагъыстанлы этнограф, юрист) эм Дадашны киеую Шаханланы Басият бар эдиле.

1927 жылда Қъабарты-Малкъардан бий тукъумланы къыстагъанда, Дадаш юйюрю бла Дагъыстаннга кетеди. Аны алты къызы бла эки жашы болгъанды. Ол сабийлерине къолундан келгенича билим бергенди. Тамата жашы Исмаил Нальчикде реальный училищеден сора техникумну тауусуп, нефть чыгъаргъан жерде мастер болуп ишлегенди. Кичи жашы Солтан артиллерия училищени бошагъанды. Бакуну тюрлю-тюрлю заводларында ишлеп тургъанды, 1937 жылда репрессияланы ёртенине тюшюп, жоюлгъанды. Дадашны къызлары Нальчикде тиширыу гимназияда окъугъандыла. Билимли, бийик культуралы къызла эдиле ала. Даута бла Фатимат врачла болуп ишлегендиле. Кеслери да таулу тиширыуланы ичинде биринчи врачла эдиле. Даута Исламовна Алиева — Дадашны гитче къызы — Дагъыстанны сыйлы врачыды. Махачкъалада университетни медицина факультетини ачылгъан кюнюнден башлап, пенсиягъа кетгинчи, анда ишлеп тургъанды.

Дадашны юйюрюне алчы ниетле не жол бла келгенлерини юсюнден сагъыш этсенг, ол зат аны уллу къызы Джанны къадары бла байламлы болур эди деригинг келеди. 1911 жылда Джан белгили ёкюл эм публицист, Малкъарны махтаулу жашы Шаханланы Басиятха эрге чыгъады. Басият битеу да Шимал Кавказда демократ ниет-

лери бла белгили эди. Ол кесини жазмаларында тенгликке, эркинликке, тюзлюкке чакъыргъанды, ёкюллюк ишинде жарлыланы, жазыкъланы жанына болгъанды. Дадаш бла Басият бирге ёз халкъларына кёп ахшылыкъ этгендиле. Джан, Басият ёлгенден сора (1919 жылда), жашаудан тюнгулюп къалмай, жамауат ишлеге тири къатышады. «Выдвиженецлени» курсларында окъугъандан сора, Бакуда Адилов атлы тишируу клубну таматасы болады, артда 8-чи март атлы артельни таматасына айырылады. Азербайджанны «Шаркъ гадыны» атлы журналы Джан Исламовна Шаханованы азербайджан тиширууланы жарыкъландырууда уллу кыйыны болгъаныны юсюнден энчи статья басмалагъан эди.

Малкъарукъланы Дадаш 1934 жылда 4-чю октябрьде туугъан жеринден кенге ёлгенди. Ол туугъан элине, журтуна сыймеклигин сабийлерине, туудукъларына осуят этгенди. Алай Дадашны огъурлу сыфатын, акъыллы сёзлерин, эс тапдыргъан оюмларын, тюз оноуларын аны таныгъанла бюгюн да унутмагъандыла. Аны юсюнден таурухла, тёлуден-тёлуге ёте, энтда да жашайдыла. Халкъда аллай таурухланы бири бу сёзле бла бошалады: «Халкъ демократ» дегенди аны атына».

СЮЛЕМЕН ШЫЙХ

(1851—1927)

Миллет маданиятыбызны тарыхында аты тийишли жерни алмай тургъанладан бири дин алими Сюлемен Чабдар шыйыхды. Халкъда аны аты «Сюлемен Чабдар», «Сюлемен шыйых» деп жюриюгенди. Сюлеменни бюгюн да кенделенчи къартла, башха элдеде жашагъан сохталарыны туудукълары уллу хурмет бла сагъынадыла. Билгенле кёп жерледен къабырына зияратха да жюриюдюле.

Чабдарланы Бекийни жашы Сюлемен 1851 жылда Огъары Холамда туугъанды. Аны биринчи устазы атасыны эгечини эри Кючюкланы Ибрагим хажы болгъанды. Ибрагим хажы Холамгъа Малкъардан кёчген эди. Холамны эл медиресесинде сохталаны окъутуп тургъанды, кесини да холамлыланы, бызынгычыланы арасында сыйы бек жюриюгенди. Ибрагимни жашларына (халктыбызны белгили уланлары Исхакъ, Якуб, Мухаммат), туудукъларына да холам жамауаты аталарыны жумушуна кёре «Моллалары» деп болгъандыла. Алай бла артдан-артха ала ол тукъумну алып къоядыла. Айта келгенибиз, — Сюлемен

гитчелигинден окъуна билимли, эсли адамланы къатларында ёсгенди.

Чабдар Сюлемен Холамда жашагъан кезиунде (ол заманда ол иги да жаш адам эди), хаж кылыргъа барады. Каирни «ал-Азхар» университетинде билимин ёсдюреди. Анда окъуй тургъанлай, ол экинчи кере да хаж кылады. Ызы бла уа, Франциягъа кетип, анда медицина жаны бла билим алады. Бююн-бюгече да аны бир къауум медицина инструменти келини Фатиматда сакъланады. Сюлемен жарашдырыучу дарманланы билгенле да бардыла. Аны саусузлагъа багъууну юсюнден илму ишлерини къол жазмалары бююн да сакъланыпдыла.

Сюлемен шыйхны юсюнден жүрюген хапарланы тюзлюклерине шагъатха архивледе, эски газетледе материалла табыладыла. Сёз ююн, 1886 жылдан сакъланган къагъыт. Ол жыл Малкъарда адамланы санын тохташдырыу иш бардырылгъанды. Холамдагъы «Юйюрлени тизмелерине» кёре, 35-жыллыкъ Сюлемен къадий эди. Тизмеде аны эки къарындашы — Жарахмат (45 жыл) бла Мырзакъан (40 жыл); Жарахматны жашлары — Дура (13 жыл), Тенгиз (8), Къурман (4); Мырзакъанны жашлары — Бакъсанукъ (5 жыл); Сюлеменни жашлары — Исмаил (12 жыл), Сафарали (6) кёрюнедиле. Тиширыулары атлары, жыл санлары белгиленмейдиле, 8 адам бардыла. Бу уллу юйюрню 3 юйю, 1 тирмени, кёп малы бар эди.

1897 жылдан сакъланган къагъыт билдиргеннге кёре, Сюлемен, Холам элни эфендис, «араб тилде кеси ююн да, жаза билмеген холамлыла ююн да къол салады». Терк башында чыкъган «Казбек» газетни 1899 жылны март айыны номеринде быллай билдириу басмаланганды: «Нальчикдеги тау сюдюню къадиий болуп Холам элден Чабдар Сюлемен тохташдырылады». 1900 жылда да Нальчикдеги тау сюдюне малкъар элледен бу адамла айырылгъан эдиле: Холамдан Чабдар Сюлемен, Кёндеден — Сюйюнчланы Къаншаубий, Чегемден — Жаникаланы Жамо, Басхандан — Орусбийланы Махай, Малкъардан — Мамайланы Гулой, Сюлемен аланы ичинде къадий эди, къалгъанла уа — сюдюню депутатлары.

Кёндеден эли, халкъда жүрюген оюмгъа кёре, жети кере чачылып, жангыдан къуралгъанды. 19 ёмюрню 60-чы жылларында бу элни жангыдан къуралгъан кезиунде бери жерсизлени кёчюредиле. Ала бла бирге, элде низам кючлю болур ююн, бий тукъумладан: Холамда — Шакъманладан, Бызынгыда — Сюйюнчладан, Чегемден — Басиятладан да бирер юйюр кёчюрген эдиле.

XX ёмюрню ал жылларында Кёнденен адам саны бла Малкъарда бек уллу эл эди. Аны 4-межгити болгъанды. Уллу межгитни медиресесинде уа, кёп жерледен келип, сохтала да окъуй эдиле. Чабдар Сюлемен Кёндененге бу заманда кёчгенди. Бери кёчерден алгъа окъуна Сюлеменни аты дин алимлени арасында белгили эди.

Сюлемен Чабдар Кёндененге келгенден сора хужурада турады. Анга туберге, билимлерин ёсдюрюге кёп жерледен келе эдиле. Алай Сюлемен кеси аллына къуллукъ этген болмаса, жамауатха хазна къатышмагъанды. Межгитге да жаланда жума кюн жүрюгенди. Сюлеменни уллу китапханасы да бар эди. Алай 30-чу жыллада жашы Исмаилны тутханларында, Сюлеменни да китапларын эки арба бла элтип, элни тёбен жанында кюйдюрген эдиле. Аны къол жазмалары, назмулары сохталарында, сохталаны туугъанларында, туудукъларында сакълангандыла. Сакъланган юзюклерине кёре, Чабдар улуну чыгъармачылыгъы бай эди.

Сюлемен шыйыхны юсюнден, аны алимлигин, жарыкъландыруу ишге уллу къыйынын бюгюн да кёпле биледиле. Герпегеж элни тамата эфендисиз Созайланы Мухамматны жашы Малик быллай хапар айтханды: «Сюлеменден Холамда жашагъанында, мени атам, Кючюкланы Хажибекир, Жабелланы Муха, Кючмезланы Окъуф окъугъандыла.

1927 жылны декабрьни «токълутоймаз» кюнлеринден биринде (ораза ай эди) атам, къошда тургъанлай, Сюлеменни ёлген хапарын эшитеди. Ахшамда, оразасын ачханлай, жолгъа чыгъады да, Чегем бла аууп, Быллым башы бла Кёндененге сараш ашар заманнга келгенди. Аны алай терк жетгенине хар ким бек сейирсиниучю эди. Сейир а Сюлемен шыйых эди. Мени атам устазын хурмет бла эсгере, анга жетген алим болмагъанды малкъар жамауатында деучю эди».

Республиканы Дин идарасыны башчысы Пшихачев Шафиг-хажи да былай айтханды: «Мени уллу атам Сюлемен шыйыхны кесини устазына санагъанды. Ол аны алимлигин, шыйыхлыгъын эшите-эшите тургъанды, фатыуалары бла да шагъырей эди, кесине туберге уа кёп заманны базынмагъанды. Энди барып, жолугъайым дегенлей, аппам тюш кёреди — Сюлемен шыйых бла тубешеди. Ол кезинде шыйых аппамы къаты къучакълайды. Аппам тюшюн Сюлемен шыйыхны билими, ийнаныуу кесине сингнгенча жоралап, сора тубеширге жарамагъанын ангылап, ёлгюнчю аны кёре бармагъанды. Сюлемен шыйых ёлген-

ден сора уа кѣбырына зияратха жюригенди». Ким биледи, Шафигни хапарында биз ангыламагъан бир терен магъана болур, алай а Сюлемен шыйыхны алимлиги аны туугъан жеринден тышында да белгили этгени сѣзсюздү.

Сюлемен шыйыхны сохталары артда белгили эфендиле, хажиле болгъан эдиле. Аланы ичинде Ахматланы Юсуф, Къудайланы Нух, Каппушланы Яхъя, Гиргъокъланы Мухаммат, Созайланы Мухаммат, Жабелланы Муха, Кючюкланы Хажибекир, Кючмезланы Юсуф, Таумурзаланы Юсуф, Батчаланы Дауут, Моттайланы Мухаммат, Созайланы Рамазан да бардыла.

Революцияны кезиунде Къарачайда бла Малкъарда бардырылгъан ишлеге башчылыкъ этип тургъан Алийланы Умар бла Энейланы Мухаммат да Сюлемен хажини сохталары эдиле. «Умар Сюлемен хажини къолунда төрт жыл окъугъанды» — деп жазадыла Лайпанланы Къазий бла Батчаланы Мусса «Алийланы Умар» деген китапларында.

Мухамматны атасы — Энейланы Алий эфенди Сюлеменни жан тенги эди. Сюлемен хажи да, Алий эфенди да, сохталарын этип, Малкъарда Шауурдат элде халкъ табынган Раубазы терекни алай кесгендиле.

Алий эфенди ёлгенден сора уа, аны кѣбырына зияратха да жюриу турур ючюн, Малкъарны бек улуу эллеринден биринде ислам динни андан ары кючлер акъылда Сюлемен шыйых Кенделеннге кѣчген эди.

Чабдар Сюлеменни сохталарыны туудукъларында, кеси ахлуларында да сакъланган къол жазмаларын юч къауумгъа юлеширге боллукъду. Биринчи къаууму — дин назмула; экинчиси — ханс эм башха дарманланы себеби бла саусузлагъа къарауну амаллары; ючюнчюсю — юйюр тереле бла шариятны арасын ачыкълагъан фатыуала. Сюлеменни жазгъанына бир тюрю ишексиз бюгюнлюкде эки назмуну айтыргъа боллукъду — «Мунажат» бла «Сарнау этген къатынлагъа».

Бу назмуланы Сюлемен шыйыхны сохталары Созайланы Къаншау бла Къалабекланы Мухажирни дефтерлеринден жазып алып, Сюлеменни къарындашы Мырзакъанни туудугъу, Чабдарланы Бакъсанукъну жашы Мурат, бюгюн-бюгече да, таймай, келден айтханлай турады.

Была экиси да дин назмуладыла. «Мунажатда» Сюлемен хажи адам улуну гюняхсыз жашаргъа керек болгъанын да, динни шартларын да, кѣбыр азапны магъанасын да ангылатады. Бу насийхат назмула кеслери сайланып алынып, аланы магъаналары уа ёз тилибизге назму халда ачыкъланадыла.

«Сарнау этген къатынлагъа» деген назмусунда Сюлемен Чабдар китаплагъа таянып жазгъанын андан айтады:

*Муну китапдан алгъаннга,
Зикир этип да салгъаннга,
Рахмат этсин уллу Аллах,
Шафиг болсун Расул-уллах.*

Инсанны хаух дунияда керти жолуну, Аллахны, адамланы да алларында таза ниетлени белгилеген ышанланы юсюнден къуранда, китапада да жазылады. Қъарачай-малкъар дин назмучула да ол затланы жамауатха белгили этерге, сингдирирге итингендиле.

Чабдар Сюлемен бу назмусунда ёлгенни ызындан сарнау этип, Аллахны оноууна бой салмай, къылыкъсыз адетни тутхан къатынлагъа айып этеди. Бу затны алмагъанлагъа уа уллу жюк салады — сарнау бла ёлген ахлуларгыызгъа къабыр азапны чекдиресиз дейди назмучу:

*Сарнасалар алар мында,
Азап кёред ёлюк анда.*

Бу фикирни окъуучула да эслерине тюшюрген болурла — биз аны дайым да эшитебиз. Ол затны юсюнден Сюлемен шыйых 1878 жылда айтханды, артда уа аны сёзю халкъгъа жайылып къалгъанды.

Сюлемен Чабдар «Мунажатында» дин жорукъланы, къабыр азапны кёргенлени гюняхларыны юсюнден жазады:

*Намаз этмей къойгъанлагъа,
Анга учузлукъ салгъанлагъа,
Къыямат кюнде алагъа
Онбеш азап барды алагъа.*

*Онбеш азапдан жартысы,
Дунияда болур алтысы,
Юч азабы ёле туруп,
Татлы жанын бере туруп.*

*Дагъыда ючюсю къабырда,
Болалмазса анга сабыр да.
Ючю жетер азападан
Чыгъа туруп къабырындан...*

Кертиди, былай алып къарагъанда, Сюлеменни назмуларында жумушакълыкъ жокъду. Ол аны хат энчилигиди — ачыкъ, кёзбаусуз, керти сёзню айтхан. Борчу да алай эди: шариат динде жүрюген жорукъланы тюрлендирмей, жамауатха жетдириу. Къарачай-малкъар дин назмучулукъну айнытханла, Кязимден къалгъанлары, ол адабият ызны сайлагъандыла.

Айтханыбызча, Сюлемен шыйых Малкъарда, Къарачайда, башха жерледе да хахимлиги бла белгили эди. Ол хансла бла, аш айырыу бла, аптюек дарманла бла да саусузланы уста багъа эди. Кереги болгъан адам дарманланы аптюекден тыйгъычсыз алыр ючюн, Сюлемен кеси жазып берген къагъытларына энчи мухурун салыучу эди. Ол мухурну ызы бюгюн да аны дарманла китапларыны юзюклеринде сакъланады.

Сюлеменни уллу юйюрю болгъанды. Биринчи юй бийчеси Созайланы Хайыркъыздан жаланда бир кызы болгъанды — Нафисат. Эфендиланы Хасан хажини къатыны. Экинчи юйдегиси Къартлыкъланы Бийчеден а эки жашы бла эки кызы. Тамата кызы Фатимат Къарачайда Алийланы Исмаил хажиге эрге чыкыгъанды. Гитче кызы Гезам атасыны сохтасына, Чегем ауузунда билими бла айырмалы болгъан Къудайланы Нух эфендиге баргъанды, жашлай ёлгенди. Кичи жашы Сафарали 18-жыллыгъында Тюркде Ай-Софья медиресеге окъургъа кетеди. Билим алып, хаж кыылып, Тюркде жашагъан къарачайлы кыз бла бир юйюрлю болуп, анда къалгъанды. Меккада мюридле бла туруп, шыйыхлыкъгъа тийишли болгъанды.

Юйюрню, заманны ауурлугъун кётюрген, атасыны алимлиги ючюн, дин къуллукъну толтургъаны ючюн азап сынагъан Сюлеменни жашы Исмаил болгъанды. Башында белгилегенибизча, 30-чу жыллада, жашауу келгенине да къарамай, Исмаилны юч кере тутхандыла. Алгъа бирер-экишер ай тутуп, ийип, ючюнчю кере тутханларында уа, «халкъ душманы» дегенни айтып, 10 жылгъа Сибирьге ийген эдиле. Ол анда атсыз-хапарсыз тас болгъанды.

Исмаил бла бирча аны жашы Мухамматны да, тутуп, Волга-Дон каналгъа ийген эдиле. Мухаммат, юч жылдан ёпкелерин юшютюп къайтханы себепли, кёп да турмай, ёледи. Исмаилны экинчи жашы Ахмат да он жылны Сибирьни сынап къайтханды. Гитче жашы Хабибуллах Уллу Ата журт урушда жан бергенди.

Алай бла комиссарла Сюлемен шыйыхха жетдиралмагъан дертлерин аны юйдегисинден алгъандыла.

Сюлемен ёксюз къумукълу жашчыкъланы да ёсдюргенди. Ол, Хаджиланы Хамзат, ёсюп, окъуп, билимли болгъан-

дан сора, Тёбен Чегемде Къулийланы кызыларын алып, анда толу юйор къурап жашагъанды.

Хапаргъа кёре, Сюлемен шыйых асламында жукъгъан ауруу болгъанланы бакъгъанды. Келини Фатимат (Тырнаузда жашайды): «Бетал Калмыков паралич болгъанда, эки кере да къарап, аякъ юсюне салгъан эди», — деп эсгереді. Сюлеменни шыйыхлыгъын кёпле аны билгичлигинде кёргендиле. Мени аппам Эристаулары Къасымны бир хапары эсимдеди. Аппам кыйын саусуз болуп, аны Кёнденленге арба бла кыйыны Асанланы Алибек алып барды. Сюлемен хажи, аппамы кёргенлей: «Бу жаш манга ийнанмай келгенди, алай аны ауруу юсюнден терк кетерикди, кесин да узакъ ёмюр, насыплы къадар сакълайды», — деген эди. Кертиси бла да, мени огъурлу аппамы насыплы къадары бар эди. Ол да, Сюлеменча, 86 жыл жашап ауушханды. Чабдар улу аныча кёплеге къарагъанды, кёп адамны окъууну-билимни жолуна да салгъанды.

Алайды да, ким эди ол, аты таурухлада айтылгъан «Чабдар Сюлемен», «Сюлемен шыйых», «Сюлемен хажи»? Биз аны назмуларын, илму ишлерин толусунлай жыйышдырмагъанлыкъгъа, жашау жолун да иги болмегенликге, аны жашауу, бусагъатлада табыла-табыла тургъан чыгъармачылыкъ хазнасы да былай дерге онг береді: «Устаз, дин алими, назмучу, хажи».

АБАЙЛАНЫ ИСМАИЛ

(1888—1930)

Бизни халкъыбызны ёхтемлик жашларындан бири Абайланы Мусосду. Ол Къарачай бла Малкъарны жарыкъландыручуларыны ичинде эм закийлеринден эди. Мусосну тёрт кызы бла бир жашы болгъанды. Сабийлерин барын да окъуулу этерге, аны юсю бла уа аланы халкъны жарыкъландырыгъа юлюш къошарларын суйгенди. Алай, не бек юрешген эсе да, революциягъа дери кызыларына, излегенча, уллу билим бералмагъанды: ол зат ючюн кёп ахча тёлерге керек эди. Кызылары Сафият бла Фатиматны окъургъа салыр акъылда Абай улу бир ненча кере Нальчик округну таматаларындан болушлукъ — жамауат стипендия да тилегенди. Алай аны тилеклери жууапсыз къалгъандыла. Революциягъа дери билим алыргъа жалаңда жашы Исмаил жетишгенди. Ол да жамауат жыйгъан ахчаны хайыры бла. Кызыларын окъургъа, жаргъа Мусос кесн юйретгенди. Революциядан сора ала

билим алыргъа, бирер усталыкъгъа юйренирге, жамауат-ха жарарча ишге тюшюнюрге да онг тапхандыла.

Гитчелигинден окъуна Абайланы Исмаилны Нальчикде таулу сабийчиклени окъутхан школгъа береди. Ызы бла кадет корпусну бошайды. 1905 жылда уа, экзаменлени жетишимли берип, Петербургда аскер-медицина Академиягъа киреди. Алай эки жылдан анга окъуун бёлюрге тюшеди — жамауат стипендияны бермей тохтагъан эдиле. Юйюрюню да ахча төлер онгу болмагъаны себепли, Исмаил артха, Нальчикге къайтады. Юч айны ичинде Исмаил, халерден эпидемия жайылгъанда, аны кзурутургъа деп кзуралгъан экспедицияны санында Сальск ёзенледе ишлейди. 1908 жылны башында Мусос биягъы Къабартыны бла Малкъарны келечилерини съездинден жашына стипендия тилейди. Бу жол аны тилегин къабыл кёредиле. Алай бла Исмаил Киевде университетни медицина факультетине киреди. Окъуу жылларында таулу жаш белгили орус эпидемиолог, профессор Левашовну лекцияларына тынгылайды, аны бла кёп жылланы ичинде байламлыкъ жүрютеди, кеси да эпидемиолог болургъа хазырланады.

Университетни бошай туруп, Шимал Кавказда жайылгъан аурууланы юсюнден, аланы кзурутур ючюн къаллай мадарла этерге керек болгъаныны юсюнден да бир талай жазма хазырлап, Парижде чыкъгъан «Мусульманин» журналгъа береди. Журнал терк окъуна жабылгъаны себепли, аладан жаланда экиси басмаланган эди. Ол статьялада халкъны медицина жаны бла жарыкъландырыудан сора да, автор тюрлю-тюрлю жамауат болумланы юсюнден айтады. Аурууланы кенг жайылыуларыны сылтауун халкъны кыйын жашау болумларындан кёреди, окъуучуланы кирсизликге, низамлыкъгъа, тиширыуларыны жашау халларын, юйюрге магъаналарын кётюрюрге чакъырады. Халкъны саулугъуна тийишлисича эс бурумлагъаны ючюн, кавказ администрацияны терслеп, былай жазгъанды: «Шимал Кавказны жер-жерлеринде врачла болмагъаныны хатасындан, ауругъанланы кёбюсюне ахыры да багъылмайды, аны юсю бла уа жангы ауруула тууадыла».

Окъуун бошай туруп, Исмаил, Нальчик округда ишлеп, кесини жерлешлерине жараргъа сюйгенин билдирип, округну таматасына къагъыт жазады. Алай ол заманда Исмаилгъа туугъан жеринде ишлер жер жокъ эди.

1914 жылда биринчи дуня уруш башланганда, Абайланы Исмаил санитар отрядны биргесине къазауатха кетеди. Урушда кёрген кыйынлыкълары, революция кы-

мылдаугъа къатышхан солдатла, офицерле эм медикле бла къаты байламлыгъы Исмаилны кѣп тюрюлю затха кѣзюн ачхандыла. Исмаилны адамлыгъы, эслилиги, заманы барыуун ангылауу кеси чыкъгъан классдан айырылып, революцияны жолуна тюзетгенин белгили совет жазыучу Аргутинская «Ёртен жол» деген романында жашауда болгъаныча кѣргюзтгенди. Бу романны баш жигитлеринден бири Исмаилды. Аргутинская Абайланы Мусосну юйюрю бла шуѣхлукъ кѣп жылланы жюрютгенди, Исмаилны жашау жолун да уста билгенди. Аны ючюн болур, романда врач Исмаилны сыфатыны алапат сюйдюмлю берилгени да. Романда сагъынылгъан ишлеге — Исмаилны революциягъа къатышханына — архив документле да шагъатлыкъ этедиле. Граждан урушну кезиуонде Исмаил кѣп жол къыдыргъанды. Эрзерум, Новороссийск, Анапа, Краснодар, Пятигорск эм башха шахарлада, элдеде урушлагъа къатыша, революция жанлы сюелген солдатланы биргелерине лазарети бла айланады. 1918 жылда уа Нальчикге келеди. Шахарны Серебряков-Даутоковну аскерлери алгъанда, кесини госпиталында жаралы большевиклени кѣбюсюн къутхарады. Къабартыны бла Малкъарны эллеринде, Нальчикни орамларында, майданларында акъ аскерчиле асмакъла къурап, алагъа къаршы тургъанланы ѳлтюре эдиле. Ол къыйын заманда Исмаил, кѣчалмай, госпиталы бла Нальчикде къалады. Госпитальда ѳлет барды деп, хапар жайып, ары акъ аскерчиле жанламазча этип, большевиклени ѳлюмден къутхарады. Сѣз ючюн, белгили революционерле-къарындашла Деппу улуланы. Деппулары Адильгерийни акъладан госпитальда букъдуруп къутхаргъан эди. Аны юсюнден М. Павлов «Къарындашла» деген повестинде да жазгъанды. Совет власть кюч алып башлагъан заманда, Исмаил тюрюлю-тюрюлю жамауат ишлеге да тири къатышады. Ол заманны юсюнден Люси Аргутинская былай жазгъанды: «Анга узакъ ауулладан эллиле келе эдиле. Ол а дайым хар кереги болгъан адамгъа ахча бла, дарман бла да болушлукъ эте эди, сютлюк-жоллукъ къагъытларына къарай эди. Бирде школ, больница ачаргъа къазауат эте эди, бирде уа жангы букварь китапла жарашдыруу бла кюреше эди. Специалистледен биринчи болуп, Совет властхалар арымай-талмай жарай эди, нек дегенде, Совет власть аны халкъына жангы жашау келтире эди».

Архивде сакъланнган документле Исмаилны граждан урушну кезиуонде ишини юсюнден хапарлайдыла. Къабартыда бла Малкъарда Совет власть тохташхандан сора, Исмаил, биринчи болуп, Нальчик округ советге врач бо-

луп ишлерге келеди, жаралылагъа, саусузлагъа багъып башлайды. Деникинчиле бузуп кетген лазаретлеге бла больницалагъа ремонт этдирип, ала да ишлеп башлайдыла. Халкъгъа медицина болушлукъ берилип турады. Ол кыйын ишни Исмаил кесини негерлери, врачла Беляновский эм Саадат Тамбиева бла бардырады. Медикле кыйын ишлерин хакъ алмай эте эдиле. Нальчик Советини жангы кьуралгъан саулукъ сакълаучу юйлерини кьуллукъчуларына телерге ахчасы жокъ эди.

Совет власть орналгъандан сора Исмаилны, революцияны ишине кертчилигин эсге ала, округну халкъ больницасына таматалыкъ этерге саладыла. Алай бла Исмаил больницаны тапландыруу, жаралы аскерчилени багъуу дегенча эм башха тюрю ишлени жангыдан башлайды. Аны бла бирге ол жамауат ишге да къатышады. Жахиликни кетериу жаны бла обществону секретары болады.

1920 жылда Абайланы Исмаилны Округну революция комитетини саулукъ сакълау бёлюмюню таматасына саладыла. Ол жууаплы жерде да Исмаил уллу иш бардырады. Медицина курорт учрежденияла, областьда амбулаторияла, медпунктла, больницала кьурайды. Аны ишини жууаплылыгъын эм кыйынлыгъын ачыкълар муратда былайда бир документни келтирирге тийишлиди:

«Округну ревкомуну председателине

23-ию май 1920 жыл

Ишни юсю бла округну кёп жерлерине барыргъа, аслам санда ачха жюрютюрге тюшеди. Ол себепден манга, санитар-эпидемиялы бёлюмню таматасы Беляновскийге сауут жюрютюрге эркин этигиз.

Бёлюмню таматасы **И. Абаев.**»

Республикада медицина ишлени кьурай баргъаны къадар, Исмаилны кесини туугъан жери — тау элде ишлерге итиниую кючлене бара эди. Алай бла ол окрисполкомгъа рапорт береди: «Малкъарда медицина пункт кьуралгъаны эм анда малкъар тил билген врач болмагъаны бла байламлы саулукъ жаны бла бёлюмню таматасындан эркин этеригизни, Малкъарны врачына салырыгъызын тилейме», — деп жазады.

Болсада, Бетал Қалмыков (не уллу-гитче иш да аны буйругъу бла этиле эди) Исмаилгъа жаны кюсеген жерде ишлерге кьоймагъаны архив къагъытлада кёрюнюп турады.

1921 жылдан башлап, Исмаил Абаев Малкъарны округ исполкомуна айырылып турганды. Ол Энейланы Магомет, Улбашланы Келлет, Гемуланы Ако эм башха белгили малкъарлы революционерле бла бирге ишлейди.

1924 жыда областьда ветеринар станцияны къуаргъа кереклиси бла байламлы анга башчылыкъ этерге Исмаилгъа буюрадыла. Андан сора 1925 жылны ортасына дери Исмаил Қъабарты-Малкъар областны Москвада келечилерини санында ишлейди. Абай улу анда мюлк жумушланы тындыргъаны бла чекленип къалмайды. Қъарачай-малкъар тилни революциягъа дери биринчи китабыны автору Акъбайланы Исмаил бла бирге ол «Бизни кючюбюз — бизни жерибиздеди» деген китабын хазырлайды. Китапда басмаланган затла ким да ангыларча, тап жазылгандыла, аланы кёбюсю тау адетлени юсюнден диле. Анда «Кюн — биздеди, жер — биздеди», «Илмуну кючю уллуду», «Саулукъ сакълау», «Жукъгъан ауруула», «Ийнеке багъыу» дегенча кысха хапарчыкъла да бардыла.

1925 жылны февраль айында Исмаил эпидемиологлары III Битеуроссей съездлерине къатышады. Москвада, съезде, Исмаил Қъабарты-Малкъарда безгекден ауругъанланы саны кёбее баргъаныны юсюнден доклад этеди, аны къурутур мадарланы жолун да айтады.

Қъабарты-Малкъарда бий тукъумланы ызларындан болгъанда, Абайланы Исмаилны да къуллугъундан кетереди, эгечлерини юйюрлерине да кёп кыйынлыкъ чекдиреди.

Алай бла 1927 жылда Исмаил юйюрю бла Дагъыстанга кёчеди эм Буйнакскеде ветеринар ишге башчылыкъ этеди.

1930 жылда уа Абайланы Мусосну жашы Исмаил жукъгъан ауруудан кыйналгъан саусузгъа къарай туруп, андан боялып, замансыз ёлюп кетгенди.

МЕДИРЕСЕ — ДЕРС БЕРИУЧЮ ЮЙ

Алгъыннгы Совет Союзда бардырылып тургъан тергеу-леге кёре, хар минг адамгъа бийик билими болгъанланы санын чыгъаргъанда, къарачайлыла бла малкъарлыла окъуулу адамлары бла къыралда алчы жерни тутхандыла. Ол затны сылтауу бир кезиучюке таянып къалмайды. Бизни халкъыбыз озгъан ёмюрледе да окъууну, билимни бек излегенди, сыйлы да кёргенди.

Къарачай-малкъар халкъ эрттеден да жазмасы, бийик суратлау кючю болгъан маданияты бла келе-келеди. Кертиди, тарыхыны бир-бир заманларында аны жазмасын тас этип, китапларын отдан, урушдан сакълялаймай къалгъан кезиулерни да болгъанды. Белгилисича, IX—XIV ёмюрледе окъуна миллетибизни руника жазмасы болгъанды, анга бюгюн да Къарачай бла Малкъарны тауларында, ышыкъ бийиклеринде сакъланган «таш китаплары» шагъатдыла.

Былайда мен халкъыбызны жууукъ тарыхында болгъан маданият жашауну бир хапарын айтыргъа сюеме. Ол да неди десегиз, XIX ёмюрде Къарачай-Малкъарда жюрюген медиресе окъутууну бир-бир ышанларыдыла.

Белгилисича, бизни халкъыбызгъа ислам дин юч кере келгенди. Биринчи кере къарачай-малкъар халкъ Уллу Булгарияны санында болгъанында, экинчи уа — Алтын Ортаны кезиуюнде. Алай, Алтын Орта ууатылып, миллетибиз Азия бла, Шаркъ бла байламлыгъын сел этген чакъда, 15—17 ёмюрледе ол христиан динни жюрюютюп тургъанды. Аны юсюнден ол жыллада бизни жерибизде айланып, ызы бла китапла жазгъан араб, европа кыралладан келген жолоучула эсгериулерин къойгъандыла. Андан сора да христиан динни жюрютгенибизге шагъатлыкъла бизни фольклорубузда, таш эсгермелерибизде, археология шартларыбызда да кёп тюбейдиле. Ючюнчю эм ахыр кере муслийман дин бизни халкъыбызгъа XVII ёмюрню аягъында синггенди.

Алай аны жолу кыйын болгъаныны юсюнден эбизе патчах Вахушти 1745 жылда былай жазгъанды: «...басиянлыланы башчылары, бийлери — муслиймандыла, къара халкъ а христианды. Алай эки динден бири да терен туююлдо. Аланы башхалыкълары жаланда бир затда эсленеди: тонгуз этни ашагъанла христиандыла, ат этни ашагъанла — муслийманла. Ала бары да элиягъа табынадыла». Муслийман динни орналгъанына Холамда XVIII ёмюрню ал жылларында жазылгъан, Малкъарны жер чеклерин белгилеген таш да шагъатлыкъ этеди. Бу ташны жазуу араб графика бла салыннганды.

Муслийман динни киргени дерс бериу бла да байламлы эди. Исламны иннетлерин ачыкълар ючюн халкъ араб жазманы, адабиятны, аклиятны баш магъаналарын билирге керек эди. Ол себепден дин ахлулары араб жазма бла шагъарей болуп къалмай, тилни да билирге итингендиле. XVII—XVIII ёмюрледе ол ишни бардыруу даражасыны юсюнден бизге бюгюн ишексиз толу хапар айтыргъа кыйынды. Алай XIX ёмюрде Малкъарда араб жазма-

гъа, адабиятха аталгъан дерслени ислам ниетлеге юйре-
тиуден къалай къуралгъанын ачыкъларгъа тийишли доку-
ментле, шагъатлыкъла, эсгериуле да сакълангандыла.

Белгили немисли алим Клапрот 1807—1808 жыллада
Къарачайда межгитле болгъаныны юсюнден билдиреди.
Алай эсе уа, бизни халкъыбызны межгитлери, анга кёре
медиреселери да XIX ёмюрню аллындан башлап болгъан-
дыла дерге эркинлик барды. Медиреселеде биринчи устаз-
ла Татардан, Къырымдан, Дагъыстандан, Орта Азиядан
келип, дерс бергендиле. Аланы бир-бирлерини атлары бю-
гюн да жамауатны эсиндедиле. Сёз ючюн, Къарачайда
Бухарадан келген Абдуллах эфендини аты унутулмагъанды,
анга мында шыйыхлыкъ окъуна тежейдиле. Абдуллах эфен-
ди, биринчи болуп, къарачай-малкъар тилге «Ийман ис-
ламны» кёчюргенди деп, Хубийланы Ислам жазгъанды.
Искандер тукъумну отун Басханда тиргизген Абдурахман
Юсуп Искандер да XIX ёмюрню арасында Бухарадан кел-
генди. Ол Тилланы Амуш деп белгили кишини къарында-
шындан туугъан къызны алып, юйюр къурап, Огъары
Басханда жашагъанды. Абдурахман эфендини халкъ эсин-
де уллу билими, хакимлиги да болгъан адамныча сакъ-
лайды. Аны эки жашы Къасым бла Хажи да араб тилге,
дин илмугъа кёл салгъанладан эдиле.

XIX ёмюрде Малкъардан, Къарачайдан да хаж къы-
лыргъа, муслийман топуракъны кёрюрге, гъалимликни
излеп араб къыраллагъа — Меккагъа, Мадинагъа кёпле
жол салгъандыла. Халкъны оюмуна кёре, адамгъа андан
сыйлы къуллукъ жокъ эди. Алай ол къыйын, иги кесек
ырысхы къоранч да излеген иш эди. Аны ючюн хаж къы-
лыргъа атланган окъуулу, адепли адамны кеси ырысхы-
сы жетмесе, анга эли, тийреси, жууугъу-ахлусу болушуп,
ахча жыйып, жол азыгъын да хазырлап, къурманлыкъ, той,
зикир этип ашыргъандыла. Жол а, керти да узакъ,
къыйын, къоркъуулу да эди. Аны себепли, хаж къылыр-
гъа баргъанланы артха барысы да къайталмай эди. Болса-
да халкъда андан сыйлы борчха жалаанда ата журтуу,
элини-жамауатыны азатлыгъын сакълагъан саналгъанды.
Хаж къылыргъа барыу муслийманланы беш борчларындан
бириди. Аны толтурургъа таулуланы бек итингенлерине,
сёз ючюн, быллай шагъатлыкъла бардыла: 1904 жылда
хаж къылыргъа барыргъа эркинлик тилеп, 24 киши къа-
гъыт жазгъанды; 1912 жылда 17 адам Маккагъа барып
къайтханды. Алагъа, Къарачайгъа дери барып, къурман-
лыкъла, тойла этип тюбегендиле. Бу шартла халкъыбыз-
ны, жалаанда динни ниетлерине кертилик бла чекленип
къалмай, аны магъанасын терен билирге, муслийман

алимлеге тюбеп, дерс алып, илмугъа тюшюнюрге итиннюлюгюн белгилейдиле.

Шимал Кавказны муслийман алимлерини арасында малкъар хажиле Гамаланы Локъман, Чабдар Сюлемен, Энейланы Алий эфенди, Асанланы Локъман, Шауаланы Даут белгили болгъандыла. Гамаланы Локъманны, Чабдар Сюлеменни китаплары, жазмалары къалгъандыла.

Революциягъа дери хар тау ауузунда бир ненча межгит болгъанды. Сёз ючюн, Малкъар ауузунда хар элни межгити болгъанды. Туура Хаблада уа уллу межгитге жюригендиле. Ол межгитни минарасыны ариулугъуну юсюнден орус жолоучула да кёп жазгъандыла. Малкъарны (Туура Хабладан сора) хар межгитини медиресеси да бар эди. Алада устазлыкъ этип XIX ёмюрню ахырында — XX ёмюрню аллында Мечукъаланы Окъуф хажи бла Узейир, Баккуланы Камил эм башхала тургъандыла. Токъумаланы Идрис эфенди да, Улбашланы Хажимырза да билимлери, диннге сакълыкълары бла белгили эдиле.

Чегем ауузунда межгитле Думалада, Элтюбюнде, Булунгуда болгъандыла, уллу межгит а Донгатда эди.

Басхан ауузунда сохталагъа терен билим беринуу бла белгили Эфендиланы Зулкъарней болгъанды. Ол кеси да XIX ёмюрню арасындан башлап, аны ахырына дери Огъары Басханда эфендилик этип тургъанды.

Холам-Бызынгы ауузуну белгили дин къуллукъчулары Созайладан чыкъгъандыла. XIX ёмюрню арасында жашагъан Эшеу-хажини аты битеу да Шимал Кавказгъа белгили эди. Андан сора да Кючюкланы Ибрагим хажи (аны туугъанлары-туудукълары Моллалары деген тукъумну жюригедиле), кёп сабийни динни, илмуну жолуна салгъанды, Бёзюланы Чепеллеу эфенди, Биттирланы Мухаммат хажи Кязим хажини татлы тенглерин болгъандыла, адамлыкълары, адепликлери бла да таныулу эдиле. Бызынгыдан Ботталаны Герий, Чегемден Жаникаланы Жамо, Малкъарукъланы Ибрагим эфенди, Кёндеден Диналаны Жашау хажи, Сюйюнчланы Къаншаубий, Малкъардан Мамайланы Голой, Ностуланы Бати, Мокъаланы Локъман халкъны эсинде дин алимлерица сакълангандыла.

XIX ёмюрде Малкъарны медиреселеринде устазлыкъ этгенлени атлары бизге саулай да белгили туюлду. Алай бу сагъынылгъан адамла окъуна, Аллах алагъа жаннет берсин, халкъыбызгъа муслийман динни ниетлерин сингдирирге, аны юсю бла уа окъууну-билимни жаяргъа уллу къыйын салгъандыла.

Медиресе арабча «дерс берген юй» деген магъананы

тутады. Кесамат кёз бла къарасакъ, Малкъарны медиреселери мектепле болгъандыла. Мектеп арабча жазуу этген юйдо. Анда энчи программаны ётгенди. Алай халкъыбызда жюриогени медиресе болгъаны себепли, биз да алай айтабыз.

Медиреседе сохтала 3—4 жыл окъугъандыла. Биринчи жылларында ала алифлеге юренип, араб сёзлени тизерге юрешгенди. Жылны ахырына къуранны «Ясын» сурасын окъуялыу ахшы жетишимге саналгъанды. Экинчи жыл «Аптюек» (фарс тилинден — жетиден бири деген магъанада, Къуранны жетиден бири кирген китап) окъулгъанды. Ол да «Ясынча», энчи китапчыкъ болуп басмалангъанды. 3—4 жылдан Къуранны саулай окъуп чыккъан сохтала башха китапла бла да шагъырей болгъандыла. Бек уллу магъана уа файгъамбарланы жашауларына бла аланы дин ючюн кётюрген азапларына жораланган китаплагъа бериле эди.

Къартла айтханнга кёре, медиресеге жюриоген жашчыкъла башха элледен болсала, ала медиресени отоуларында жашай эдиле. Эли жууукъ болгъан — ата юйюнде. Окъургъа жашчыкъланы 8—9-жыллыкъларында ала эдиле, алай бир-бирде 14—15-жыллыкъла да жюриуп тургъандыла. Эл медиресени бошап, устазы таукел этдирсе, андан ары да окъургъа жол излей эдиле. Бахчисарайда, Дагъыстанда неда Арабда, Тюркде билим алып келген таууланы атлары артда башха халкълагъа да белгили болуп, аладан юренирге деп узакъладан окъуна келе эдиле. Аллайланы санында Къарачайда Акъбайланы Окъуф, Хачирланы Джагъафар, Башлаланы Шамайыл, Малкъарда Асанланы Локъман, Энейланы Алий, Мокъаланы Локъман, Къудайланы Нух сохталарыны жетишимлери бла белгили эдиле.

Къарачайда, Малкъарда да XIX ёмюрню ахырында — XX ёмюрню аллында медиреседе сабийлени окъутууда уллу тюрлениуле болгъандыла. Дерс бериуню жангы, прогрессив жорукъларын, амалларын да хайырланып башлайдыла. Ол затха эфендице бары да бирча ыразы эдиле дерге жарамаз, болсада заманнга кёре, иш да алгъа бара эди, ол жангылыкъны кесине да «низамда сохтачылыкъ» дей эдиле. Тюшге дери жашчыкъла муслийман адабиятха, аклиятха юйренселе, тюшден сора аланы инсанлыкъ илмула бла шагъырей эте эдиле. Тарых, санау, география, математика, орус жазма дегенча дерслени хар эфенди кеси билимине кёре бардыра эди.

«Низам» медиреселени ниетлерин жайыуда, аланы программаларын жарашдырууда, китапла бла болушлукъ

бериуде да кырым татарлы алим эм жазуучу Исмаил Гаспраланы уллу кыйыны барды. Андан сора да 1902 жылда Темирхан-Шурада Мухаммат Мавраевни типолитографиясыны ачылыуу битеу Дагъыстанга, Шимал Кавказга да уллу маданият магъанасы болган иш эди. Анда редакторлукъ этген а белгили кыумукълу алим, жазуучу Абу-Суфьян эди. Ол кеси да дерс китапла жазып, башкала келтирген кыол жазмаланы тап кыурашдырып, басмага берип турганды. Белгилисича, Кязимни биринчи китабы бу типолитографияда басмаланганды. XX ёмюрню ал жылларында медиреселе ачыу кыыстау барганды. Бу иште Кырачайны устазларыны жетишимлери бютюнда уллу эди. Ала Кыобан округну таматалары ачхан эл школлада да муслийман дерсле берип тургандыла, хар жыл сайын, бир айга жыйылып, окытууну-юйретиуну жолларын ызлап болгандыла.

Кертисин айтханда, халкыны жаланда медиреселени юсю бла жарыкъландыруу кыйын иш эди. Ол кеси да араб жазмага тюшюнмеклик кеп заманны алган бла байламлы эди. Андан сора да, медиреседе сабийин окытурга кыолайы хар бир юйюрню да жокъ эди.

Белгилисича, ынкълапдан сора кеп жылланы ичинде диннге, аны бла байламлы не ишге да терс кезден кыараган идеология бийлеп турганды. Алай, бююннгю кюнню излемлеринден кыарап ойласакъ, динни юсю бла келген адамлыкъга, тюзлюкге итиниу, билимни-окыуну жакълау дегенча затланы халкыны жашауунда болмагъанча уллу магъаналары ачыкъланады.

Малкыар совет адабиятта эфендилени хыликкылагъан, аланы кезбаучу, хыйлачы, бузукъчу этип кергюзтген адет болганды. Алай ол зат жашау кертиликден кыайда кери эди. Адам дегенинг алайды: хар ким да бирча фахмулу, закий, уста да болмайды. Ишине таза журеги бла берилмегенле да тюбей болур эдиле. Алай революцияга дери жыллада медиреселени малкыар халкыны маданиятыны, адабиятыны айныууна уллу кыошумчулукъ этгенлерине аз да ишеклик жокъду.

НИЕТ ХАЗНАБЫЗГА АХШЫ ЮЛЮШ

«Жыр Кырачайда этиледи, айтылган а — Малкыарда» дегенлей, Кырачайда жазылган китапла, кыуралган оюнла, ишленнген суратла бизни, малкыарлылары да, ниет хазнабызга кыошулгъанлары сезсюзю. Минги

тауну ары жанындан келген китапла бизни сыйлы къарындашларыбызны бла эгечлерибизни саламларыдыла.

Бу жол мен хапарын айтыргъа сюйген Хабицланы Зинхараны «Озарение души» деп орус тилде жазылгъан китабыды. Бу китапны бютюнда багъалы этген а, аны Къарачайны, Малкъарны да ёхтем уланы Кърымшаухалланы Исламны юсюнден болгъаныды.

Ислам Орусбийланы Исмаилны эгечинден туугъанды. Сабийлигинде, анадан ёксюзлюк сынагъанда, ол анасыны къарындашыны юйюрюнде ёсгенди. Киши ортасына келип, чыгъармачылыкъ жолуна чыкыгъанда да, Ислам Малкъарны кесини ёз юйюча кёргенди, аны алчы адамлары бла байламлыгъын юзмегенди. Алайды да, эки топуракъны дайым чакыгъан береги — Ислам кесини къадарыгъ бла, чыгъармачылыгъыны кыйын ауушлары бла, тюзлюкню, тенгликни излеую бла, туугъан журтуна, халкъына сюймеклиги бла айырмалы эди. Халкъыны тарыхында огъурлу ыз къояр ючюн, чексиз сюймеклигинден сора да, адам аны аллында борчун башхаладан эсе терен ангыларгъа керекди. Ол ниетге жетишну Исламны алгъа элтгенлей тургъанды.

Ислам, кеси бий тукъумдан чыкыгъанлыкыгъа, къара халкъны жарсыуун билген, аны бушуууна кюйген, къууанч кюнлеринде той этген адам эди. Ниет къарындашлары бла бирге миллетини къадарын игилендирирге кюрешгенди. Ол затны юсюнде Орусбийланы Исмаилны жашау жолу да Исламгъа алапат юлгю эди. Китапда Исмаилны жумушакылыгы, адеплиги, адамлыгы да аны тюрлю-тюрлю халкъ жумушларында кёрюнеди. Бютюнда бегъа Жумарукъну къадары бла байламлы. Жумарукъну сыфатын авторну излеу жолунда бек уллу жетишимге санаргъа тийишлиди. Кёкде къушлагъа тенг болургъа кюрешген адамны юсюнден тауушлыкъ таурухларын Малкъарны къартлары бююн да айтадыла. Жумарукъну кёкге итিনিую къарачай-малкъарлыланы жарыкылыкыгъа итিনিулерине ушайды. Алай, заманлары келгинчи аллай адамланы къушла бла бирча бийикде, таза кёкде эркин учалмазлыклары баям эди. Бизнича, адам саны аз халкъланы онглары да алай эди. Исламны къадары да — алай...

Жаш жазуучу кесини чыгъармасыны жанрын «суратлау-документли роман» деп белгилейди. Ол бек жууаплы ишти. Нек дегенде, жюз жыл мындан алгъа болгъанны ачыкълау жазуучудан, алимден да кёп зат излейди. Быллай чыгъармалада жашау кертиликни бузмай суратлар ючюн, тохтамай архивледе сакъланнган къагъытланы жыйышдырыгъа, революциягъа дери чыкыгъан китапланы,

газетлени, журналланы тинтирге, билген адамланы табып, аланы эсгернулерин хайырланыргъа керек болады. Ол ишлени Зинхара къыралыбызны уллу шахарлары бла бирча Қъарачайны бла Малкъарны эллеринде да бардырганды. Андан сора да, Қърымшаухалланы Исламны юсюнден кѣп зат жазылгъанлыкъгъа, заман аслам озгъаны себепли, хар шартны жан-жанындан тинтип, башхала бла тенглешдирип, тюзюн жалгъанындан айырыргъа тийишли эди. Бу борчну да жазыучу кесини кѣз аллындан кетермегени билинип турады.

Романны тутургъу Исламды. Алай андан къалгъан сыфатла да окъуучуну эсинде къалырча къуралгъандыла. Исламны шуѣхлары Акъбайланы Исмаил, Хетагуров Коста, Орусбийланы Исмаил эм аны жашлары, Джанибекланы Аппа, Байчораланы Солтан халкъда белгили ыз кѣйгъандыла. Аланы да къарангы, жарлы халкъны жарыкъландырыуда кюрешлери романда иги ачыкъланганды.

Хабичланы Зинхараны романында таулу тиширыулары къадарларына да аслам эс бурулады. Таукъозну, Сафиятны, Қъарманы да, жазыулары башхача, жамауат ичинде жерлери да энчиди. Алай аланы къадарларын бирге ушатхан зат барды: ючюсюню да, кеслери суйгенча, фахмулары жетген тенгли жашауларын къуаргъа баш эркинликлери жокъду. Ол амалсызлыкъны туудургъан сылтаула уа — башхадыла. Сафиятны жүреги Исламгъа тартханлыкъгъа, аны анга билеклик этерге онгу жокъду, — юйюрюнде, жыйынында халгъа сыйынып жашаса, боллукъ да туюд эди. Исламны къайгъыларын, умутларын ангылар ючюн, Сафият кеси да дуниядан ююшлю болургъа керек эди — билими бла да, ниет къудурети бла да ол андан артха къалады. Таукъоз, чемерлиги кимни да сукъландырырча къыз, кесини муратларын, дуниягъа къарамын, адамлагъа сыймеклигин ачыкъ этерча туюлдою — адетлеге сыйынса. Халкъда жүрюген адетни-намысны унутуп, фахмусу излегенча, жүрегин адамлагъа тешерге аны да къолундан келмейди.

Жазыучуну дагъыда бир жетишими — бизни халкъларыбызны бирликлерини мурдорун белгилеу болганды. Зинхара ол затны жаланда Исламны къадары бла кѣргюзтүп кѣймайды. Орусбийланы Исмаил, Қязим, Абайланы Мусос, Қъочхарланы Қъаспот, Джанибекланы Аппа — быланы барыны да атлары эки халкъны бирлигин кючленлери бла багъалыдыла жазыучугъа. Романда ол ёмюрлюк къарындашлыкъны суратлай, Хабичланы Зинхара: «Аллай алапат чыгъармачылыгъы болгъан халкъ — бирди», — деп жазады. Кертиси бла да, бизни миллетибизни

бириkdirген, тилибизден сора да, дайым, кёлден чыгъармачылыкъ бла чынтты поэзиябыз бола келгендиле. Ала уа фахмулу адамланы юсю бла. Кязим китапда Малкъарны келечиси эсе, Малкъарны сыйлы къонагъы уа Исламды. Аны жашау ызы, тутхан иши Малкъар бла бюгюнлюкде къаты байланыпды. Жарсыугъа, Исламны назмулары толу сакъланмагъандыла, сейирлик тамсиллери жыйылып, китаплагъа хазна къошулмагъандыла. Не къадар бла аланы излеп, табып, халкъгъа ачыкъ этну бусагъатда адабиятчыланы бек къыйын, алай а сыйлы да борчларыды.

Исламны суратлары, жазмалары бизни халкъыбызны ниет байлыгъыдыла. Бусагъатда тёлуге аланы аз кесеги жетген эсе да, ол окъуна фахмуну жарыкъ кючю бла бизни ёхтемлендиреди. Алай заманында бирикдирилмей, тас болуп къалгъанлары уа поэтни чыгъармачылыгъыны аслам къаууму эди десек, ётюрюк айтмабыз. Анга кёре, Кърымшаухалланы Исламны назмуларын жыйыуда, тинтиуде, Хабицланы Зинхараны китабы биринчи тынгылы ишди. Жаш жазуучу мындан ары да Кърымшаухалланы Исламны ниет хазнасын жыйышдырып, жашау ызыны белгили болмагъан бетлерин халкъгъа ачыкъ этер деп ийнанама.

1986 ж.

III. ЖАШАУ КЕРТИЛИКНИ ЖОЛУНДА

МАЛҚЪАР ЛИТЕРАТУРА КРИТИКАНЫ БАШЛАГЪАН

Малқъар суратлау сёзю — прозаны мурдорун салгъанладан бири Хочуланы Салих, ана тилинде жазылгъан биринчи хапарланы авторуча белгиледи. Алай ол публицистикада бла литература критикада да жетишимли ишлегенди.

Хочуланы Салих аз жашагъан эсе да (1910—1942 жылла), аны ёмюрю халкъыбызны тарыхыны бек магъаналы кезиуюне тюшгенди. Ол жазып школгъа жүрюген заманындан окъуна башлагъан эди, 15 жылы толгъанда уа, аны областны «Къарахалкъ» газетини энчи корреспондентини къуулугъуна аладыла. Артда уа ол «Ленинчи жол» газетде, kitap басмада да ишлеп тургъанды.

30-чу жыллада Хочуланы Салих назмула, хапарла, очеркле жазгъанды, назму китаплагъа редакторлукъ этгенди. Аны бла бирге жазыучу республиканы жаш тёлуюне окъуу китапла чыгъарыугъа уллу эс бургъанды, малқъар тилге орус эмда битеудуния классиклени чыгъарматарын кёчюргенди. Ол СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членнге 1934 жылда алыннганды.

Республикада социалист къурулушха жигер къатыша, Хочу улу кесини чыгъармаларында эркин урунууу къууанчын кёргюзтюрге, революция бла байламлы жигитликлени юсюнден жырларгъа, халкъыны алгъыннгы къыйын жашаууну юсюнден хапар айтыргъа итиннгенди. Ол бююннгю жашауну юсюнден жаза, тюненеги кюнню, тамбланы да унутмагъанды.

Хочу улуну жыйырманчы-отузунчу жыллада жазылгъан биринчи очерклери, назмулары, хапарлары ары дери суратлау прозадан эшитгенлери болмагъан окъуучуланы жүреклерине къысха жол тапхан эдиле. 1941 жылда Салихни юсюнден Михаил Киреев: «Аны затлары ариу тил бла эмда хар ким да ангыларча жазылгъанлары бла белгиледиле. Аны айтханыбыз, жазыучугъа «Къарахалкъ»,

«Ленинчи жол» газетледе ишлегени литературада юйренуно, билимин да ёсдюрюуюно улуу школу болгъанды»,— деген эди.

Хочуланы Салихни публицистикасын эки жанргъа бёлорге боллукъду: жамауат-политика статьялагъа эмда очеркlege бла литература-критика статьялагъа. Ол жанрла экиси да къаты байламлыдыла. Хочу улуну публицистикасыны биринчи жанрына «Жахиллик къорасын», «Пролетар самокритика бла кесини жангылычларын тюзетмеген большевик туююлду», «Жахиллик бла кюрешу бююн биринчи борчду», «Мусос Жабелов», «Багъалы сау-гъа» деген статьяларын санаргъа керекди. Аны литература-критика статьяларыны юсюнден айта, «Салам, эрттенлик», «Халкъ поэт Кязим жырлайды», «Кавказны эмчек жашы», Геляланы Рамазанны пьесасына кёре салыннган спектакльге жазылгъан «Къанлы къалын» деген рецензиясын да белгилерчады.

Жазуучуну газетледе басламаниган материалларын окъуй, ол кеси халкъыны къадары, тарыхы бла жашагъанын кёресе. Алада халкъны жашауу, республикада культура къурулуш къалай баргъаны, таулуланы жигит-леча урунганлары терен суратлангандыла. Хочуланы Салих нени юсюнден, къайсы жанрда жазса да, бир шартны эслерге боллукъду — ол революцияны ишине бла урунган халкъгъа керти да жүреги бла берилген адам эди.

«Жахиллик къорасын» деген статьясында Салих: «Жахиллик бизни хар ишибизде да бек улуу чырмауду...» — деп жазгъанды. Ол чырмаулары таукел кетерир ючюн а, бек алгъа ана тилибизни байлыгъын билирге, жахилликини кетериуде интеллигенцияны, студентлени, билимли адамланы хайырланыргъа чакъырады. Жазуучу ана тилге улуу эс бурууну излегенине, аны байлыгъын сакълаугъа улуу магъана бергенине Хочу улуну «Ана тилден бир-эки сёз» деген материалы да шагъатлыкъ этеди. Бу статьяда ана тилни тюз хайырланмай, орус сёзлени къатышдырып кюрешууюно юсюнден айтады. Жазуучу кесини оюмуну тюзлюгюне жашаудан юлгюле келтирип тюшюндюреди.

Хочуланы Салихни чыгъармачылыгъында ниет-эстетика фикирни ёседен-ёсе баргъаны, тюрленнгенин тинтир, билир ючюн, аны литература-критика статьяларына къараргъа керекди. Алада Салих ол кезиуде малкъар литератураны айныу, ёсюу жолуна багъа берирге итиннгенди. Хочу улуну айтханына кёре, жаш литератураны айнытыр ючюн, чыгъармачылыкъ жаны бла орус классикледен юйренирге, ана тилни, халкъны фольклорун иги билирге ке-

рек эди. «Халкъ поэт Кязим жырлайды» деген статьясында да Салих андан жаза эди былай: «Кязимни тили байды, субайды эмда халкъны тилиди. Кязимни башха поэтледен энчи этген башхалыкъ — ол сёзлени хар бири бирер уллу магъананы тутханлары эмда хар бирини жюгюу ауур болгъаныды. Аны сёзлери окъугъан адамны ызларындан элтедиле... Кязим сёзлени бир бирге тизип бармайды, аны хар сёзю суратлап айтылгъан затны кёзюнге ачыкъ кёргюзтүп барады». («Социалист Къабарты-Малкъар», 9-чу декабрьде 1939 жылда).

Айхайда, Хочуланы Салихни бу материалны жазар ючюн, уллу къыйын салгъаны эсленип турады. Биз халкъ поэтни юсюнден статьяны уста, чемер тил бла, терен магъаналы, композиция жаны бла тюз жазылгъанын ангылайбыз. Алай магъана жаланда ол затлада туююлдо. Жазуучу кесини бу статьясында Кязим саулукъда аны чыгъармаларын бирге жыйышдыруну бек баш борчха санайды, аны магъанасын да ангылатады. Айхай да, Салих тюз эди. Нек дегенде, ол кезиуледе халкъ поэтни назмуларыны иги кесеге къагъытха тюшмей, аууздан-ауузгъа айтылуу бла чекленип тура эди. Хочу улуну оюмлары малкъар жазуучуланы бюгюнледе да сагъыш этдиредиле. Кесини газетде басмаланнган материалында Салих: «Бизге, артха созуп турмай, поэтни чыгъармаларын жияргъа эмда, тинтип, багъа бичерге керекди», — деп жазгъан эди.

Отузунчу жылла малкъар литературагъа чыгъармачылыкъ ишге юйренинуу хайырлы жыллары эдиле. Малкъар поэтле, прозаикле, КъМССР-ни Жазуучуларыны союзунда биригип ишлей, орус литератураны эмда СССР-ни башха миллетлерини литератураларыны классиклерини чыгъармаларын окъугъандыла, аланы бир къауумларын ана тиллерине кёчюргендиле. КъМССР-ни Жазуучуларыны союзу бардыргъан литература консультациялагъа поэтле, прозаикле бла бирге литератураны сюйгенле да кёп жюрюгендиле. «Ленинчи жол» газетни 1939 жылны 31-чи майында чыкъгъан номеринде аны юсюнден тынгылы айтылады. Бу кезиуде малкъар жазуучула окъуу, юйренну ишлерин да бардыра, И. Тургеневни, Л. Толстойну, А. Чеховну, М. Горькийни, Н. Гогольну, А. Пушкинни, М. Лермонтовну, Т. Шевченкону, К. Хетагуровну бир къауум чыгъармаларын малкъар тилге кёчюрген эдиле. Бизни жазуучуларыбызны орус литературадан, СССР-ни халкъларыны классиклеринден юйренгенлерине бийик багъа бере, Хочуланы Салих 1939 жылны 9-чу декабринде «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде: «Горькийни ол бай чыгъармачылыкъ кюбюрюн, бусагъатдан озмай, те-

рен кърмап, билирге керекбиз», — деп жазганды. Алай бла Хочуланы Салих малкър литератураны аякъ юсюне салыуда пролетар жазыучуну магъанасын чертеди: «Горькийни китапларын сансыз этип окъугъан адамны табарыкъ туююлсе. Аны китабыны жалаңда биринчи бетин ачханынглай окъуна сени кючлю, терен магъаналы сыфатла, жашауну, таудан ырхы келгенча, терен суратланнганы, акъылма жазыучуну буйругъу бла сени къайры эсе да бир жары алып баргъанча боладыла, жүрегинги бийлейдиле».

Салих айтханнга кёре, пролетар жазыучуну чыгъармалары бла шагъырейлениу анга литература усталыкъны жашырынларына юйренирге болушханды.

«Челкаш» деген хапарны кёчюре, мен айтхылыкъ художникни сыфатла кърашдыругъа сейир-тамаша болгъанма, — композиция жаны бла эмда жазарыкъ затымы созуп кюрешмеуге юйреннгенимде», — дегенди. Алай бла Хочу улу Максим Горькийни башхала бла тенгleshдирирге жарамазлыкъ уллу устагъа санайды.

М. Ю. Лермонтовну ёлген кюнюню 100-жыллыгъына Хочуланы Салих «Кавказны эмчек жашы» деген материалын жүрегини теренинден келген сёз бла жазып басмалагъанды. Ол орус поэтни назмулары Кавказда къалай белгили болгъанларыны, халкъ аланы къалай сюйгенини юсюнден хапар айтады. Аны бла бирге Лермонтовну назмулары, поэмалары Кавказны халкъларыны жууукъ келгенлеринден, иги кесеги уа аланы юслеринден жазылгъанларын белгилейди. «Мцыри», «Валерик», «Исмаилбей», «Бизни заманны жигити» деген чыгъармаланы тинтеди. Айтхылыкъ поэтни юсюнден айта, Салих: «Бизни сюйген поэтибиз, ол кеси жазгъан тауладан эсе кёп кере бийикди», — дейди.

Халкъыбызны ийнагъы Къулийланы Къайсын кесини чыгъармачылыкъ ишин «Салам, эрттенлик» деген китабы бла башлагъанды. Ары дери поэтни назмулары жалаңда газетледе, журналлада, жыйымдыкълада басмаланган эдиле. Аны себепли Къайсынны китабыны чыгъыуу миллет литературабызны жангы, жарыкъ да эрттенлиги эди. Назмуланы окъугъанла аланы жүрек теренинден чыкгъанларын, тилни байлыгъын иги, тап хайырланып жазылгъанларын белгилегендиле. Хочу улуну Къайсынны ол китабына жораланган рецензиясыны аты да «Салам, эрттенлик» эди. Салих кесини статьясында поэзиягъа Къули улу кийирген жангылыкъланы белгилегенди, аны биринчи китабы малкър литератураны ёсююне къошхан уллу юлюшню энчи чертгенди. Алай бла Салих артда битеу да къыралгъа белгили боллукъ поэтни чыгъармачылыкъ ишине

тийишли багъа бичгенлени биринчилеринденди. Хочуланы Салих кесини статьясыны ахырында: «Къайсынны назмуларында чириген, учусу сыннган, жашаудан тюнгюлген зат жокъду. Ол назмуланы хар тизгини, хар харфы жашаудан, жашауну кызыу чагъыуундан, ол жашауда жашагъан керти да насыплы болгъандан, ёлюм керек туююлдо, жашау демекликден айтадыла. Барындан да багъалы неди десенг, ол затла бары да бош къуралгъан къургъакъ сёзле бла айтылмай, толу кёрюмдюле суратланып, адам суююп окъурча жазыладыла...» — деп айтады.

«Салам, эрттенлик» деген статьяны сагъыннган заманда, ол Къайсынны чыгъармачылыгъын тинтиуде эм ал атлам болгъанын белгилемей жарамаз. Хочуланы Салих малкъар литератураны бек биринчи критиги-тинтиучюсю эди.

1979 ж.

УЛЛУ ПОЭТНИ САБЫР СЕЗЮ

(Отарланы Керим туугъанлы 75 жыл)

Бизни уллу поэтибиз Отарланы Сарамурзаны жашы Керим жаланда адабиятта угъай, битеу жашаубузда да унутулмазлыкъ ишлери бла белгили эди. Халкъны чынтты уланы, фахмулу поэт къадарында, ол не заманда да аны келир кюнюню къайгъысын кёргенлей тургъанды.

Отарланы Керим 1912 жылда 5-чи майда Гирхожанда туугъанды. Гитчелигинден окъуна ёксюзлюкню ачылыгъын сынагъан Керим школда төрт жыл окъугъандан сора, элде малчы болуп ишлейди. 1928 жылдан башлаб а кесинден кёп да тамата гирхожанчыланы устазлары болуп, ликбезде окъутады.

Билимин андан ары ёсдюруге суююп, ол 1930 жылда Нальчикде педтехникумгъа киреди. Анда окъугъан жылларында окъуна Керим акъылы, эслилиги, жютюлюго бла да айырмалы эди. Ол кезиуде Отар улу «Ленинчи жол» газетге хар жаны бла да эс бурады. Тири, оюмлу, хар буюрулгъан жумушха дайым кёл салгъан жашны, окъуун бошагъандан сора, ишлерге техникумда къалдырадыла.

1934—1938 жыллада малкъар тилден устаз болуп ишлей, Отарланы Керим кёп таулу жашны бла кызыны билимни жолуна чыгъаргъанды. 1938 жылдан башлап, урушха кетгинчи дери уа республиканы Жазуучуларыны союзуну правленини таматасы болуп тургъанды. Ол кезиуде Керим миллет адабиятланы айныуларына уллу кыйын

салады. Кесича жаш поэтледен сора да Керим тамата нёгерлерини жашауларына, чыгъармачылыкъ ишлерине къайгырады, алагъа болушады. Ол къайгырыулукъ Мёчюланы Кязимни къадарында да ачыкъ кёрюнген эди. Кязимни аты, поэзиясы халкъгъа терен сингнгенликге, аны назмулары китап болуп чыкъмагъан эдиле. Отузунчу жылланы ахырында Отарланы Керим бла Къулийланы Къайсын Кязимни назмуларыны, поэмаларыны иги кесегин бирге жыйышдырып, зарфгъа уругъа болушхандыла, — битеу республика окъурча этгендиле. Кязимни кесин да ол чакъда Жазычуланы союзуна аладыла.

Отарланы Керим малкъар адабиятха отузунчу жыллада келгенди. Сабийлигинде эшитген халкъ жырла, жомакъла, таурухла аны дайым сагъайтып тургъандыла. Фольклоргъа сыймеклиги жазычуну чыгъармачылыгъыны къайсы кезиунде да сел болмагъанды. Кесини гитче элчиги Гирхожанда айтылгъан жырла, жомакъла, назмула, нарт таурухла, нарт сёзле анга хар заманда да жашауну кыйын жолларында нёгер болгъандыла, поэзиясына сингнгендиле. Бек башы уа — устазлыкъ этгендиле. Отарланы Керимни биринчи назмулары окъуна малкъар поэзиягъа фажмулу адам келгенине шагъатлыкъ этедиле. Ол заманда Керимни жаш назмучуладан айырмалы этген аны философия оюмуну теренлиги, назмуну жангы формаларын излеу, декларация халлы назмуларын да азыракъ тубегени эдиле. Керим да жазгъанды Октябрь келтирген деменгили жамауат тюрленулене юсюнден. Алай ала аны назмуларында къургъакъ сёзле бла угъай, суратлау амалланы кючу бла берилгендиле. Биз ол ышанланы поэтни «Чыпчыкъ жырлайды» деген бек алгъа жазылгъан назмуларындан биринде да эслейбиз.

Андан сора да табийгъатны суратлауда Отарланы Керим бирси поэтледен эсе онглу болгъанын кёребиз. Аны малкъар тауланы, чегет сыртланы, тау жайлыкъланы суратлап жазгъан назмулары — «Тау аязы шош урады», «Жылы желчик», «Къар суула», «Чыпчыкъ жырлайды», «Жай эрттен», «Жайлыкъда», — бюгюнлюкде да малкъар поэзияны бек улуу жетишимлеринден бирине саналадыла. Назмучуланы кёбюсю ол жыллада кеслерини табийгъатха жораланган назмуларында адам аны къалай бойсундургъанын айтмай кетмеген эселе, Керимни поэзия дунясында ол зат хазна жокъду. Ол табийгъатны жумушакъ, сакъ къарамы бла суратлай, аны адамла бла бирлигин, аланы бир бирден айырырча кюч болмагъанын ачыкъларгъа итинеди. Сёз ючюн, «Тау ёзен» деген назмусунда Керим былай айтады:

*Къууанчлы юфгюргенди жаз,
Хар кимни къобара ишге.
Жашил суу ичиргенди жаз
Онганган къатапа къыртышге.*

Керим, кесини кючюн къара сёзде сынай, «Школну туугъаны», «Тутдула», «Къолан бузоучукъ» деген хапарлары, «Андреев атлы колхоз» деген очеркин да жазады. Ала, Хочулары Салихни, Гуртулары Бертни хапарлары да, малкъар прозаны бек алгъа жазылган чыгъармалары эдиле.

«Назмула бла жырла» деген ат бла чыкъган Керимни биринчи китабына кирген назмулары кёбюсю, ары дери окъуна халкъ жырла болуп къалган эдиле. Алай баш жерни уа Керимни ол жыллада жазган эпикалы чыгъармалары аладыла. Аны «Эл», «Кавказ асырайды таурух-ла», «Партизан къабырла» деген поэмалары малкъар халкъны эрттеги жашауун, къыйын къадарын, Октябрь бла келген умутларын ачыкълай, лирика ауазны юсю бла таулуну дунягъа кёз къарамын, жарыкъ кёллюлюгюн кёргюзтедиле. Плакатлыкъ, акъыл юйретуи, ат башындан сёлешиу дегенча затла Отарлары Керимни поэзиясындан керим эдиле.

Отар улуну урушну кезиунде жазылган лирикасы малкъар адабиятта энчи жерни алады. Аны кючлю, кёз-баусуз ауазы къанлы душманнга къажау сюелген халкъгъа билеклик этип турганды. Жарсыугъа, Керимни уруш лирикасы башха тиллеге кёчюрюлмегени себепли, ол Шимал Кавказны поэзиясында тийишли жерни алмаганды.

Урушда адамны жазуу, жолу, ётгюрлюгю, къатылыгъы Керимни назмуларыны баш темалырыдыла. Поэтни философия кёз къарамы, инсанлыкъ тынгысызлыгъы, мудахлыгъы эм хорламгъа ийнаныуу аланы тутуругъудула. «Акъ чайкала», «Кече, тенгиз жагъада», «Чалгъычы солдат», «Кюйген жер», «Акъ къайынчыкъ», «Кимни сакълай болур», «Бюгюн а сизде», «Эменни топ окъ юзгенди», «Урушну бир суратчыгъы», — дегенча назмуларында поэт, Туугъан жерге сюймеклигин табийгъатны суратларыны юсю бла кёргюзтеди, бу алапат дунягъа уруш ненча тюрлю палах келтиргенин, аны кюйсюзлюгюн ачыкълайды.

Урушха налат берилгени бла бирге Отар улуну назмуларында хорламгъа ийнаныулукъ да болмагъанча кючлюдю. «Балли чакъгъанда» деген чыгъармасында да уруш ачылыгъы да, хорламгъа ийнаныуу да биргедиле:

Къалай барадыла уруш

жоллары? —

картагѡа кѡарай

болжалларын

жюригинги тарай...

жауундан,

кѣакѣгѣанда...

батхан жанындан

Жаз башында балли акъ чакъгъанда.

1942 жылда, урушну эм умут юздюрген кюнлеринде жазылган назмусунда поэт Хорламны уллу кюню балли чакъгъанда, майда боллугъун къалай тюз билгени да сейирди! Баям, поэт урушну ачылыгъын кеси къадарында сынамаса, кыйынлыкъ, азап аны жюреги бла ётмеселе, аллай уллу кюню болган терен магъаналы назмуланы жазаллыкъ болмаз эди.

уруш букъусундан

сауны.

жукъусундан,

КЮННЮ, ЖАШАУНУ,

душман огъу, излей кѣан,

жюздю.

сырт артындан

Атылгъан топну тауушу юздю,—

деп жазар ючюн, кертиси бла да, поэтча, разведкада ёлюмню кёолундан ычхынып келе тургъанлай, кеси околлагъа жетер-жетмез, «ажашхан» окъ кёулагъынгы жаны бла «жюзерге», табийгъатда ырахатлыкъны уа топ тауушла «юзерге» керек болур эди.

Отарланы Керим 1943 жылда, ауур жаралы болуп, бир

санын да урушда кѳоюп, туугъан жерине кѳайтады. Кѳазауатда сынагъан кѳыйынлыкълары поэтни андан арысында бютюнда кѳаты болургѳа, жашауну харкюнлюк ауараларына хорлатмазгѳа кюч бергендиле.

Ол жыллада поэт кесини тенглеринден кѳбюсю кѳазауатда ѳлгенлерин эшитеди. Аны кѳалам кѳарындашлары, нѳегерлери Хочуланы Салих, Геляланы Рамазан, Будайланы Азрет душманны кѳолундан жоюлгъан эдиле. Отарланы Керимни Азретни юсюнден жазгъан назмусу «Социалист Кѳабарты-Малкѳар» газетде басмаланып, халкѳны хорламгѳа дери кюреширге, Азретча жигитлени дертлерин алыргѳа чакѳыра эди.

Урушдан сорагѳы лирикасында Керимни жашаугѳа кѳарамыны байлыгѳын биз аны жолну философиясын кенг, сабыр ауаз бла халкѳны кѳадарыча бергенинде кѳребиз. Аны юсюнден поэт «Жолоучу бла жол», «Тау жолчукъ», «Солдат урушдан келеди», «Кюнчыгъышха кетип бара», «Ингир жолда», «Уруш жол», «Кечеги жол» эм дагѳыда кѳп назмуларында, «Жолла» деген поэмасында жазгъанды. Жолланы сыфатлары кѳурала туруп, поэтни лирика дуниясына ызындан «жылла» да киредиле. Бу юч зат: адам, жолла, жылла — диалектика бирликни, жашау кенгликни, кѳыйыры-чеги болмагъан табийгѳатны, адам улуну алгѳа барыуун кѳргюзтедиле.

Алтымшыныч жылла Отарланы Керимни чыгѳармачылыгѳында уллу жетишимлерини чагѳы эди. Аны кѳп китабы да басмаланнганды. Бир-бир назмуларыны хар тизгини да нарт сѳзлеча окѳулуп, адамны сезимин, акѳылын кѳп тюрлю затлагѳа жангы кѳз бла кѳарарча этедиле. Композиторла Керимни кѳп назмусуна макѳам да салгъандыла. Аланы асламысы халкѳ жырла болуп кѳалыуу уа поэтни уллу фахмусуну белгисидиле. Юлгюге, «Желчик» деген жырны сѳзлерин Керим кѳурагъанын бусагѳатда кѳпле биле окѳуна болмазла.

Отарланы Керим чыгѳармачылыгѳыны ахыр жылларында чамла, масхарала жазгъанды. Адамны этген ишини, ниетини, айтханыны да бирге келишиулери — ол тукѳум назмуларыны баш шартларыдыла.

Айтханыбызча, Керимни чыгѳармалары орус тилге аз кѳчюрюлгендиле. Кѳчюрюлгенлерини да асламысы кеслеринде болгъан магъанагѳа толу, терен келишмейдиле. Ол иш тюзетилерге керекди. Аны бла бирге поэтни окѳуучулагѳа алыкѳа белгилисиз кѳалып тургъан чыгѳармаларын да басмаларгѳа заман болгъанды.

«Сынла» деген китабында поэт:

Балли, булутча,
чакъгъанды,
Жангы жазымы башлай,—

деп жазгъанды.

Отарланы Керим хар жаз башы сайын биргебизге жол-
гъа чыгъады, жылла аны жүрек нюрюн, ахшы умутла-
рын, адамлыгъын, кюлю, сабыр ауазын бютюнда ачыкъ,
бютюнда жууукъ этедиле.

1987 ж.

«КЮН ОРТАДА КЕСИНГ КИБИКДИ АУАНА...»

(Алий Байзуллагъа — 50 жыл)

Жетмишинчи жылланы аллы малкъар адабиятны ала-
мат кезиую эди. Бабаланы Ибрагим, Мокъаланы Магомед,
Гуртуланы Салих, Зумакулланы Танзиля — бир бирине
ушамагъан фахмулары бла бизни поэзия кегюбюзде кес-
лерини жарыкъ жулдузларын жандыргъан эдиле. Аланы
ол чакъда чыкыгъан биринчи китаплары ана тилибизни
сюйгенлени бююн-бюгече да келлендиргенлей, тынгылы-
лыкълары бла сейирсиндиргенлей турадыла. Алий Байзул-
ланы «Къаяла» (1971 ж.) деген биринчи назму жыйым-
дыгъы да аллай китапладан болгъаны сѣзсюзю. Андан
сора жукъ жазмай кьойса да, Байзулланы аты малкъар
адабиятны тарыхында сакъланырыкъ эди. Алий Байзул-
ла силлабо-тониканы хайырланып, таулу назмугъа жангы
макъам, жангы гыллыу алдырып, ол бизни тилге кели-
ширик туююлдо дегенлени къарамларын тюрлендирирча
этгенди. Аны бла бирча, «Къаяла» деген китабында поэт-
ни оюмуну философия теренлиги, дуниягъа къарамины жо-
тюлюго да шарт эсленеди.

Силлабо-тоника амалны поэзиябызгъа сингдириу бла
чекленип къалмай, ол жыллада Алий иги да кѣп ишлеп,
октуп, битеудуния поэзия бла да тынгылы шагъырей бо-
лады. Назму формаланы не тюрлюсюн тыш хали бла поэт
кѣп сайлап хайырланса да, ол зат аны жазгъанларыны
магъанасына чюйре келмегенди, эстетика излемлерине
да чырмамагъанды. Сѣз ючюн, «Узакъ аулакъ» (1973 ж.)
китабында Байзулланы «ючмюйюш» назмулары поэзия-
бызгъа кѣп тюрлю жангы бояу кьошханы барыбызгъа да
ачыкъды. «Жулдуз сюрюуле» (1979) китабында сонет
мынчакъларын айтсакъ да — алай. Поэзияны «лаудан

жыйрыгын», «омакъ-жомакъ» бетин бир жанына этип, керти хапар айтыргъа итинген назмучуну лирика жигити бийик чынгыл жоллада айланады, узакъ аулакълада жилтиреген жарыкъгъа арсарлы къарайды. Ол жарыкъ къазакъ жолоучугъа жылы юйден, жүрек ырахатлыкъдан сора не берир? Булжутуп иш а къоярмы? Поэтни лирика дефтери бу сорууланы туудурады.

Алий Байзулланы назмуларында уллу кюч бла айтылгъан Ата журтха, туугъан жерге кертичиликни, сүймекликни юсюнден тизгинледиле. Ата журтха сүймеклиги болмагъанны поэт болур амалы жокъду. Байзулла, дуниягъа кесича къарай, ол сүймекликни юсюнден кёзбау-суз сёзле айта билгенди:

*Манга да багъалы Ата журтну бети,
Мени да кёлюмдеди дертлиги бла ниети.
Ата журтум таурухлада къалгъан Чылмас,
Тыпырында ташла этедиле намаз.
Сенсиз чапыракъ тюшгенча бутакъдан,
Сабийлигим мудах эд аулакъда.
Эки кёзюм тузлу болду.
Сабийликни жели урду —
Аны ючюн мында, —
Тымсыз аулакълада, —
Мен — кюз чапыракъ.
Узакъ аулакъ —
Артда,
Алда.*

Поэтни кыйын энчи къадары аны назмуларына мудахлыкъ бермейди. Мудахлыкъ бар эсе да, ол аны ёз жазуундан эсе, башха затла бла бегирек байланыпды. Поэт зар адамны кёрсе жарсыйды, тюзлюкню терслик хорласа, кюеди. Алай аны дуниягъа жүреги уа дайым да ачыкълай, жарыкълай къалады.

Байзулланы «Узакъ аулакъ» китабында ючмюйюш назмуланы тыш кёрюмдюлери дуугъа ушайдыла, ич ниетлери да алжаусуз, тюзлюк ючюн тилекден, тамблагъа игилик келирине ийнаныудан толудула. Бу китапны окъугъан адам кесине керек бир эсли сёз тапмай, аны хайырындан а жашауну баш сорууларын кесине белгилемей къоярыкъ туююлдо. Поэт, насыпха, жүрек жарыкълыкыгъа - жол табар акъылдады, кыйын сорууланы кесине, окъуучулагъа да береди.

Алийни сүймеклик назмулары (бегирек да «Узакъ

аулакъ» китапда) Шаркъ поэзияны төрелерине бой салып жазылгандыла. Омар Хайям, Руми, Хафиз, Рудаки, Физули сыймекликни магъанасын бийикке кётюре, аны гюлле бла, жаннет чыпчыкъла бла тенгleshдирген эселе, малкъар поэзияда аллай зат хазна тубемейди. Алай лирика жигитлени сезимлери, ич дунялары, термилиулери, умутлары уа — бирге бек келишедиле. Биз ол ушашлыкны Байзулланы назмуларында да кёребиз:

*Сыймекликсиз жашау кыйынды манга дуняда,
Сыймекликни излей, бардым суукъ туманлада.
Шахарланы ёртенлери бла эллени
Отларында. Кёкде жулдуз жилтинлени —
Къыз кёзлени жилтинлери сундум.
«Сюемисиз?» — деп, аладан сордум.
«Хау», — дегенле да болдула.
Суукъ жаналла жулдузла.
Ала уа — дунягъа,
Къарайбыз, тап,
Алдап, махтап,
Кёкде,
Жерде.*

Алий Байзулланы «Жюрек къумларында» деген назму къаууму малкъар лириканы айырмалы бетлеринденди десек, жангыллыкъ туююлбюз. Бу цикле сыймеклик кёп жангы сыфатлагъа «сыйынады». Тамашалыкъ сезимни юсюнден айта, назмучу тюрюлю-тюрюлю бояула, тенгleshдирнуле табады. Къарачай-малкъар адабиятны бла шаркъ адабиятны жууукъ этген, тил къарындашлыкъдан сора да аланы бирикдирген жашау философияларыды, халкъланы дунялыкъгъа, инсан бла жамауат арасында халлагъа къарамлары. Ол затха Байзулланы чыгъармачылыгъы да шагъатды. Тюзюн айтханда, Байзулланы поэзиясы айбатлыкъдан, омакълыкъдан кериди. Ол кесини акъылын кёзбаусуз, бирде асыры оздурупму къояды дерча, керти сёз бла айтады. Аны бегирек да «Жанган жулдузла» (1985 ж.) китабында кёчгюнчюлюкге, урушну кюйсюз кюнлерине жораланган назмуларында эслерге боллукъду.

Бизни уллу поэтлерибиз Кязим, Къайсын, Керим адам бла заманны жолларын, аланы бирикдирген неда къаршы тургъанларын терен философия оюм бла ачыкълагъанларын билебиз. Ол сартындан айтханда, поэтлерибизни экинчи тёлую кесини энчи ызын табаргъа итингенлерин белгилерчады. Кими алгъаракъ, кими артхаракъ, болсада, аланы хар бири ол акъылгъа келмей къалмагъанды. Ке-

сини энчи ызын белгилеп, Алий Байзулла халкыны зор къадарыны юсюнден сагъышлары бла башлагъанды. Анга шагъатлыкъ «Жаннган жулдузла» китабы да этеди.

Алий Байзулланы юсюнден айтханда, аны дагъыда бир чыгъармачылыкъ ишин сагъынмай кетерге жарамаз. Орус адабиятны мурдору, XII ёмюрню аллында жазылгъан «Слово о полку Игореве» деген поэманы тинтип Алий эрттеден кюрешеди. Ол ёмюрде орус халкъ бла бизни ата-бабаларыбызны арасында къаллай кырал халла, миллет байламлыкъла болгъанларыны, ол а бизни маданиятыбызда не ыз къойгъаныны юсюнден Алий кесини магъаналы сёзюн айтханды. Ол илму ишге багъа бичген къыйынды, алай алимле айтханнга кёре, Алийни илму тинтиулери ала-ны кёп затха къарамларын тюрлендиргендиле. Поэт назмуларындан биринде:

Ийнанма махтаугъа, сен кесинги улуу суна:

Кюн чыгъыуда, ийнан, узун болады ауана.

Ийнан, поэт, шуёхунгу айтханына:

Кюн ортада кесинг кибикди ауана,

Чал поэтге да турма сукълана:

Узунду ингирде да ауана,—

деп жазгъанды.

Алайды да, поэзиябызны кюню Байзулланы чал болгъан заманында да ауанасын кеси бла тенг этип жарытсын.

1989 ж.

«АЗАП ЖОЛУ»

Миллетни бирикдириуде театрны магъанасы, кюню да улуу болгъанын айтыр кереги жокъду. Ол жаны бла бизни Малкъар театрбыз да кёп иш этеди. Быйыл аны кесине да 60 жыл толады.

Белгилисича, театр кесини борчун толтурур ючюн юч зат керек болады: пьеса, фахмулу артистле, режиссёр. Жарсыугъа, эрттеден бери да ол юч затдан бизни жүре-гизини ишексиз къууандыргъан жалаңда артистлери-биздиле. Бусагъатда сахнаны суйгенлени аллында режис-сёрларыбызны, жазыучуларыбызны да борчлары болма-гъанча уллуду. Драма дегенинг малкъар адабиятта жокъ-ну орунундады. Баям, аны ючюн болур: театрны бек иги оюнлары кёбюсюнде кёчюрюлген пьесаладыла.

Халкыбыз а хар жангы оюнну да ашыгъып сакълайды, кеси да театргъа суймеклиги улуу болгъанын эртте бил-

диргенди. Алай жылгъа бир неда эки, бек кѣп болса юч пьеса кѣргюзтюу бла чекленип къалуу театры бетин чыгъаргъан иш туююлдо. Ол затны хатасындан, жылдан-жылгъа артистле да билимлерин, хунерлерин айнытыр орунуна тас эте барлыкълары хакъды. Аны себепли бу болумну тюрлендирирге къолундан келлик адамларыбыз бир амал этерле деп, ашыгып сакълайбыз.

«Азап жолу» — Кязимни ахыр кюнюню юсюнден оюн. Халкъыбызны ачы юлюшюню юсюнден хапар...

Гитчелигимден окъуна малкъар театры оюнларын сюйгеними сылтауу Юсюпланы Хамидни сахнада иши бла байламлыды. Адамланы жүреклерин къозгъагъан, умутларын жарытхан, бир бирге ушамагъан алапат сыфатла къурагъан, бу фахмулу артист ишлеялмазлыкъ не классика, не бюгоннгю драматургия чыгъарма хазна болмаз. Баям, Хамидни адамлыкъ къудуретине келишмеген, ол себепден а ойнаргъа да къыйын болгъан жаланда огъурсузлыкъ кесиди. Бу къууатлы артист күйсюз бола билмейди, бермегенди табийгъат анга аллай ышан. Аны ючюндю «комендантны» «Азап жолунда» жыртхыч жаныуар да, къарыусуз жан да болгъаны. Хау, жашауда тубейдиле аллайла. Алай сахнада артистни «комендантына» мен иги ийнанмайма. Хамидни ѳз огъурлулугъу ол жалдатны тунчукъдуруп къояды.

Пьесада, спектакльде да уллу суратлау магъанасы болгъан, толу ачыкъланган Мисирханны сыфатыды. Ол не ташжюрекни да эритириги сѳзсюзю.

Сабийин тас этген тишируу... Къалай уллуду аны ачыуу, къалай кенгди палахны жолу, нечик женгил табады ол къарыусузланы! Будаиланы Ольга, агъач гинжини жүрегине къысып, бешик жыр айтхан кезиуде: темир жолгъа кесин атхан кезиуде, жан жарасына балхам тапмай шашхан кезиуде, — мен Ольганы ѳз къадарын эсиме тюшюреме да, кѳз аллыма аны къадарындан суратла келеди: атасыз къалгъан сарычач къызчыкъ анасыны бутларына чулгъанып, жилий тургъанча кѳюнеди. Артдарактада уа студент къызны аталары болгъан тенглерине сукъланып айланнганын да къалай иги ангылайма! Күйсюзю къадар дегенинг, ачыды аны алдау тюшлерини эрттенлиги! Адамла мамыр жашауда къурагъан сѳз тутушла къарыусуздула. Ала зарауатлыкъны бетин ачыкълаялмайдыла. Халкъыбызгъа, аны къартына-къуртуна, жашына-къызына жетген къыйынлыкъны — не бай эсе да — ана тилибизни да, дуняда къайсы тил да болсун — бирини да кючю жетерик болмаз. Ибилисден чыкъгъан зара-

уатлыкъны, баям, жаланда аны кеси сёзю бла айтыргъа тийишли болур. Алай Ибилисни тилин къайдан билгин...

Кючюкланы Мухаммат сокъур поэтни, — Жантуугъанны сыфатын уста къурайды. Алай сахнада уа, нек эсе да, кёзюнге къылыч кибик жашны, махтаулу офицерни кесини юйюрюн, тенглерин излеп айланнганы да кёрюнеди. Шахмурзаланы Алексей тюркюю садакъачыны ролюн ойнайды. Бу сыфат а халкъыбыз, не кёп къыйынлыкъ кёрген эсе да, бир заманда да садакъа жыймагъанын, жалынмагъанын, факъыралыкъ жыйгъандан эсе ёлюмню сайлагъанын хапарлайды. Аны ючюн туююлмю эди кёчгюнчюлюкде да башха халкъланы ичинде миллетибиз кесини иш кёллюлюгю, тюз ниети бла кёп махтаугъа тийишли болгъаны.

«Азап жолунда» бизни артистлерибиз, гитчеди-уллуду демей, хар бир кеси къурагъан сыфатха уллу жууаплылыкъ бла къарагъанды. Алай болмай да не амалы бар: аланы къадарларында, халкъны къадарында да башха-лыкъ жокъду.

Орусланы Роза кёчгюнчюлюкню бек къыйын заманын кеси сынамагъанды, ол халкъыбыз Ата журтуна къайтырны аллында туугъанды, алай аны къадарыны да ачы бетлерин кёчгюнчюлюкню артдан жетген азабы жазгъанды. Спектакльде Роза баш жигитледен бирин ойнамайды. Ол — кёчгюнчюлюкню къара кюнлеринде кесини адамлыгъы бла, тюз ниетлиги бла мухажирлеге эс тапдыргъан огъурлу къыргъыз (аны орнунда къазакълы, узбекли да боллукъ эди) тиширыуну сыфатын ачыкъайды. Фахмулу адам уллу, гитче ишни да тынгылы этеди. Роза къурагъан сыфат а жылылыкъдан, халаллыкъдан да толуду. Артистканы усталыгъы аны сахнада хар атламында, къарамында да эсленеди.

Оюннга жарыкълыкъны кийирген таулу къызланы — Мадина бла Асиятны сыфатларыдыла. Келлик заманны ахшы умутлары да ала бла байламлыдыла. Къурманланы Сафият кесини жигитин бир кесек ийменчегирек, уялчагъыракъ, алай таза сؤймекликден толуга ишлей эсе, Байзуллаланы Розаны Асияты уа, кюн жауунчукъча, жашаугъа къууат, адамлагъа, женгиллик береди.

Пьесада, спектакльде да ахырына дери ишленмей къалгъан Кашууну сыфатыды. Авторну не суратлау мураты болур эди, — билмейме, алай Кашуу — ол — Къайсынды. Бусагъатда малкъар къараучу билмеген Кязимни бла Къайсынны жашауларында хазна шарт болмаз. Кязим бла Къайсын уруш башланнгандан сора, неда кёчгюнчюлюк-

ню жылларында бирге тюбемегенлери да белгилиди. Жолуксала эди, баям, Къайсын Кязимни жанын сакъларыкъ болур эди. Уллу кёллю адам туююл эди Къайсын Къулий. Охо, Кашуу кеси аллына болсун дейик, адабият сыфаты. Алай аллай жигит, аллай чемер жаш да Кязимни къадарына къайгырмай къалай къалыр эди? Къысхасын айтханда, Кашуу бу оюнда адамлыкъ сартындан борчну толтуралмайды.

Спектакльде бек уллу, бек къыйын иш Бачиланы Ахматха буюрулгъанды. Эки сагъатдан артыкъ заманны ичинде ол сахнадан кетмей турады: кюеди, бишеди, бирде умут этеди, умутун да юзеди неда, къатындагъылагъа кёл этдире, кеси къыйынлыкъын унутады. Кязимни сыфатын къалай къуралгъаныны юсюнден айтылгъан сёз битеу пьесагъа, спектакльге багъа берген кибикиди, жууаплы ишди. Не тукъум, не тюрлю амалла бла хайырланады драматург, ызы бла уа режиссёр, артист да Кязимни сыфатын къурай туруп.

Кёп жылланы ичинде Тёппеланы Алим Кязимни тас болуп тургъан назмуларын халкъгъа къайтарыуну кесине борч этип ишлегенди. Алай Кязимни къадарыны юсюнден кесини чыгъармасын жазаргъа Алим бу жолгъа дери бazyнмагъанды. Сейир да туююлдо. Ол ишни къыйынлыкъын Тёпле улу ахшы биле эди. Нек дегенде, хар малкъарлыны, къарачайлыны да ёз Кязими барды: темирчиси, сёз устасы-назмучусу, жырчысы, акъылманы, фыйгъамбары... Андан къалгъанда уа, поэти энчи къадары хар таулугъа да багъалыды, жууукъду, — адамлыкъны бийик юлгюсюдо. Аны ючюн болур Кязимни таныгъан адамланы театргъа: «Хажини кёрюрге барама», — дегенни айтып жюрюгенлери. Бир-бирлени уа: «Арталлыда ушамайды Кязимге», — дегенлери да, баям, андан болур. Алайды, хар ким кесича окъуйду поэзияны, кесича ангылайды инсанлыкъны.

Малкъар сахнагъа Кязим экинчи кере чыгъады. Маммеланы Ибрагимни пьесасы, аны Кязими да къараучуланы эслериндеди. Бу эки Кязимни да тенглешидириу болмачы ишди. Нек дегенде, Ибрагимни, заманга кёре, борчу башха эди. «Жаралы жугъутур» Кязимни революциягъа дери жашауун суратлай эсе, Тёппеланы Алим а «Азап жолунда» Кязимни къадарыны юсю бла халкъыбызгъа 1944 жылда келген къыйынлыкъны хапарын айтады. Бу пьеса кертиси бла да чынтты трагедия чыгъармады. Алай спектакль а ол даражагъа жетишмегенди. Биринчи суратын айтмасакъ, мында режиссёрну иши арталлыда эсленмейди. Оюн артдан-артха «хыраланып» къалады.

Кязимден башха жигитлени сыфатлары иги ачыкълан-майдыла, умут этдиргенлей кьоядыла.

Бу сёзюмде кемчиликлени юсюнден кёбюрек айтханым ючюн, окъуучула, театрны суйгенле да кечсинле. Алай жетишмеген жерин кёрюп, ётюрюк кёзбау этиу ишге неден да уллу хата келтиреди. Тёппеланы Алим кесини прозада жетишимлери ючюн да излемегенди махтау, махтауну кьой, — жалгъан даудан башха зат эшитгени да болмагъанды. Алай а ол терс даула, ачы сёзле да Алимге жагъылмай, аланы айтханланы кеслерин белгилеп кьойгъандыла. Адабиятта бир адам башха адамны къыйынына багъа берген, ёлчем салгъан ыспассыз ишди. Халкъ кеси чыгъарады жазуучуну этген ишини багъасын, китабын ачханы сайын, аны жигитлерине ушаргъа неда ушамазгъа кюрешгени сайын, жазуучуну жол нёгерге алгъаны сайын...

Алайды да, халкъны театргъа жюрюую, анда жүрегини ачыуу, — аны пьесагъа, спектакльге да берген бийик сыйыды, жазуучугъа, ойнагъанлагъа да ыразылыгъыны шагъаты.

1989 ж.

МЕН ТИЛЕЙМЕ КЪАДАРДАН...

Инсанны поэзиягъа тынгысыз жүрек келтиреди. Дуниягъа бир игилик этер эдим деген акъыл. Фахму. Бу оюмну кертилигине Созайланы Ахматны чыгъармачылыгъы да шагъатды.

Ахматны поэзиягъа жолу аны жүрек излеми болгъанын «Кюнню кёреме» деген (1968 ж.) биринчи назму китабында окъуна ачыкъланнган эди. Малкъар окъуучула уа адабиятыбызгъа энтда да бир сёз устасы келгенине къууаннган эдиле. Бу китапда жаш поэтни жарыкъ ёню, дуниягъа, адамлагъа суймеклиги алай таза, алай уллу эди, аны бир-бир назмуларыны учхара жерлерин эслеригинг окъуна келмей эди. Ызы бла Ахматны «Кюн ауанала» деген (1972 ж.) назмула китабы чыгъады. Анга «Жауунну жырлары» деп атаргъа да боллукъ эди, алай кючлюдю мында жауунну ауазы. Окъумагъан сейирсиннген да этер — жауунну юсюнден сау китапны къалай жазаргъа боллукъду деп. Алай Ахматны *жауунлары* кёп тюрлюдюле, кёп тюрсюнлю. Ала лирика жигитни жол нёгерлеридиле: *кюн жауундан* башлап, тегерекни — тауну, тарны,

ёзенни да басхан ырхыгъа ушаш, кёз ачдырмагъан жаууннга дери. Жауунну ызындан кюн чыгъады, жауун биргесине къайгъыланы, ачыуну, ачылыкъны алып кетеди. Андан сакълайды поэт жауунну, андан суюды аны аллында суху желни, элия чартлагъанын да.

Къайсы поэт да адам бла табийгъатны бирлигине юлюдени кесича излейди, кесича эслейди. Аны себепли лирика жигитни оюмларын, сезимлерин табийгъат болумланы да энчи ангылауна кёре суратлайды. Созайланы Ахмат «Жауунлу сагъышла» назму бёлегинде «жауун — мени кёк тюшюмдю» деп чертеди. Кертиси да, адамны тюшюн аны ол тюнюнде сагъышландырып тургъан къайгъылары, умутлары бийлейдиге. Ахматны «Жауун акъ гюлледе жалан аякълай барады. Боз чарсдан гюлменди кёбюмда къалады»; «Эрттен жауун кенг арбазда жауады. Жалай-жалай, терезени къагъады»; «Жауун эрттен бла эрте, ауур кёкню жерге тёкдю» дегенча тизгинлерин алып къарасанг, жауунну да жаны болгъанын ангылайса. Лирика жигит бла жауунну эришиую, демлешиую, бирде уа «бир тиллиги» шарт кёрюнеди. Аны кьой, — жауун бла лирика жигит суюген къызы жашха жауундан кьоркьуп тюбемей къалгъанына айып да этедиге — «Жауунну жыра, къайтама юйге. Не этерсе, къызы, юшютген кьарда?»

Бирде Ахмат, сабийлигин эсине тюшюре, жауун тюбюнде, «ат этип чум чыбыкъны», «жалан аякълай чабып чыгъады». Поэт тюненесинден келген жашчыкыгъа суюнюп къарайды: «Къолларын кёкге жетдире, Жер бла жауунну арасында эшитеме кюлгенин». Быллай жарык сыфатны къурай, ол «кыууаннгандан жияйды кёк» дейди, жаууннга уа, сабийлиги бла тюбешдиргени ючюн ыразылыгъын билдире:

*Жауун эсе да,
Жырым эсе да,
Кёк талада жауады бир зат.
Туман эсе да,
Тырман эсе да,
Кёк таланы жабады бир зат.*

Бу алты тизгинде жауунда жаратылгъан сагъышланы окъуйбуз. Ол кеси аллына жыр болуп къалыргъа хазырды. Ахматны быллай назмуларында жауунну макъамы дайым эшитилгенлей келеди: «Жылы жауун шош узая барады. Тейри кылыч Таулагъа ышарады». Алада кьуралгъан суратла да сейирдиге: «Кёкню жабып булутла...

къайнайла, чулгъаналла, къара аскерча баралла». Табийгъат, шош болуп, жаууннга хазырланады. Алай бир кесекден «элия, чыбыкълана, Сарыуекча жортады. Ол къара жамычыны, къабындыра, жыртады!»

Бу китапда сүймеклик назмула уллу жерни аладыла. Сүймекликни юсюнден жазмагъан назмучу жокъду десек, ётирюк айтмабыз. Ол поэзияны төресиди. Созайланы Ахмат ачыкълагъан сезимле алай тазадыла, алай жарыкъдыла, лирика жигит сүйгенине алай къайгъырыулуду, бир-бирде анга (ол тиширыугъа) сукъланнган окъуна этесе. Поэт баш илишаннга адамлыкъны, халаллыкъны санайды. Сүймеклик ол затланы ауанасына тюшмейди:

— *Ариумулла чачларым?*

— *Хау!*

— *Ариумулла къашларым?*

— *Хау!*

— *Ариумулла кёзлерим?*

— *Хау!*

— *Ариумуду кийгеним?*

— *Хау!*

— *Ариумуду кюлгеним?*

— *Хау!*

— *Жюрегим а, жюрегим?*

— *Бармыды да жюрегинг?*

Бу назму ингилизли поэт Уильям Джей Смитни поэзия тинтиулерица, сезимни теренинден жаратылгъан оюмну белгисиди.

Созайланы Ахмат ючюнчю китабына «Кырдык ауазла» деп атагъанды. Хау, бу китап да табийгъатны жарыкъ ауазларындан, жырларындан, шургулу макъамларындан да толупду. Мында биз поэтни дуниягъа къарамын, усталыгъыны ёсююн да кёребиз. Биринчи назму жыйымдыгъында поэт «кюнню кёре» эсе, экинчисинде кюнню кесин кёрюп къоймай, аны ауаналарын да эслеп, табийгъатха сейирсине эсе, он жылдан сора уа ол табийгъатны солууун эшитгенин, ангылагъанын «Кырдык ауазлада» баямлайды. «Шыбырдап айтылгъан тизгинледе» (нечик алакат ат атагъанды Ахмат назмусуна!) «Сени чачынга айны тийгени Ариу жарашады ышарыуунга»,— дейди поэт. Бу тенгleshдириуну уллу суратлау магъанасы барды. Кёз аллынга ай кечени, ай жарыгъында ышара тургъан къызны сыфаты келеди.

Сюймекликни темасын андан ары айныта, поэт «Кырдик ауазлада» кѣп аламат назму жазганды. Мында тиширыуну ариулугуна, ниет кючюне сейирсине, кѣууана, баш ура, поэт айбат сѣзле айтыудан кериди. Ол тиширыулагъа жерни тутуругунача кѣарай, бирде жарсыгъан да этеди:

*Кѣолларында,
Бичен татыуу...
Эринги кѣоллары
Аракъы ийис этедиле.
Аны булутлу кеф кѣзлеринде
Бир тас бола,
Бир а кѣрюне,
Бир а дагъыда тас бола,
Тураса сен,
Мудах сагъышларын
Жиямукъла болуп чыгъа.*

Хау, жапсаруу, жүрек халлалыкъдан юлюш ким да излейди. Бютюнда бусагъат жашауда, таулу тиширыулань энчи кѣадарлары быллай кѣыйын чекге жетгенде. Аны ангыламагъан жазыучу болмаз, алай ол затланы ачыкъ айтыргъа хар бирини да кишилги жетип бармайды. Айтханла аздыла. Аладан бири уа Созайланы Ахматды. Аны талай жылны ичинде республика радиода «Айсурат» журналны юсю бла малкѣар тиширыулань намысларын, сыйларын бийикге кѣтюре, аланы кѣыйын жашауларына эр кишилени эслерин бура, кѣп магъаналы берну кѣурагъаны да анстан туююлдо.

Сюймеклик — кѣууанчды, кѣанатды адамгъа, Алай ол мудахлыкъдан, шургулу сезимден да юлюшсюз этмейди жанланы. Аны ючюн болур Ахматны назмуларында «ышарыуу — жаз тенгли» кызла жүрек жарсыуларын, ишекликлерин, таукелликлерин, ич кюйлерин айтханда алагъа ийнаннганыбыз да. Поэт бу ишинде чынтты поэтлей кѣалады. Ненча жылы сѣз, керти сыфат излеп табады Ахмат тиширыулагъа:

*Кѣзлеринги гюллери
Жияйдыла...
Жияйдыла,
Эрий, эрий,—*

дейди ол. Ахматны лирика назмулары магъаналары бла терен, сезимлери бла уа кючлюдюле. Поэт жүрегин-

ден ётген сезимлени сёзню кючю бла жашаулу андан эта-
лады. Лирика жигитни суйген кызы хар заманда да
бийикдеди, терлиги болса да, тишируу кыачы бла тюз-
дю — бу оюм Созайланы Ахматны суймеклик назмулары-
ны тутуругьуду. Ол а, белгилесича, Шаркь поэзияны
да баш илишанларындан бириди.

*Бююн а, —
Сенсиз квалгъан кюнюмде,
Сени эсгере, эсгере,
Къарайма тишируулагъа.
Къарайма...
Ала бары да
Кёрюнедиле санга ушагъанча.*

*Сен а...
Сен ушамайса
Аланы бирине да,
Сен жаланда
Кесинге ышарыуунга ушайса...*

Поэт суймекликни тюрсюнлерине кёп алапат бояула
табады: «Келдинг, келдинг да, ауазым Бийиклеге учуп
чыккъды. Абызырап тургъан жазым Санга кыуаннгандан
чаккъды», «Кызыны чач эшмелери Кышула тенгиз чачакъ-
лагъа. Тенгизча мудах кёзлери, Жилимукълары агъа...»

Созайланы Ахматны китапларыны барын да бирикди-
рип тургъан затны юсюнден айтмай кюяргъа жарамаз.
Аны алгъа чыккъгъан китабында «кыабыннган» тема ызын-
дан келгенни ёзеге болуп барады. Биз ол энчиликни
«Къолла» (1987 ж.) атлы китабында назмуланы тагылары
«Кырдык ауазладан» келгенинде да кёребиз. Сабыр ауаз
бла жазылгъан китап — «Къолла» поэтни кёп жылланы
ичинде сагъышларын, оюмларын, жүрек сырын жыйгъан-
ды. «Къоллада» Ата журтха, адамлагъа суймеклик, ата-
ананы сыйы, жашаугъа, табийгъатха ыразылыкъ дегенча
затла терен философия байламлыкъда жашайдыла. Ким-
ни да жүрегин кюзгъарыкъ назмуланы Ахмат ананы
юсюнден жазгъанды. Анасын тас этген, — ол ким болса
да, — поэтни: «Анамы чакъырып келигиз!» — деген кы-
чырыгъын кеси айтханча эшитеди. Бу назмуда Ахматны
поэзиясында кёп тюбемеген фольклор тёрени эслейбиз.
Лирика жигит тауладан кюч тилейди, кыушладан, булут-
ладан болушлукъ излейди. Алай барындан да бек а ана-
сы, палахладан сакълаучу, кыйынлыкъда жапсарыучу,
«жашына кимден да уста багъыучу» — анасы керекди ба.

ласына, олду аурууну хорларыкъ, дарман-дары жаратырыкъ, анамы чакъырып келигиз! Табарыкъ туйюл эсегиз да, алдагыыз, булжутугъуз! Аны дуняда болмагъаныны юсюнден ачы, керти хапарны эшитгенден эсе, поэт ётюорук айтылса окъуна ыразыды!..

Китапда бек кючлю назмуладан бири — «Анасы ёлген кызычыкъды».

Анасы ёлген гитче кызычыкъ

Жилыйды, къарай кёзюме.

Эследим мен, ачыу кысып,

Кёк да жауады, эзиле,—

бу дуняда жан аурутуу, эриу кытдан-кыт болуп ба-
рады. Поэт жапсармаса, ким жапсарыр, ким салыр са-
бырлыкъ жюрекlege?

Созайланы Ахмат отуз жылгъа жууукъ заманны ичин-
де беш китабын басмалагъанды, дагыда экиси орус тилде
чыкъгъанды. Ол айтыргъын кысха назму тизгинлерине
уста сыйындырып кёяды. Алада артыкъ неда жетишме-
ген сёз тапхан кыйынды. Баям, аны ючюн болур, компо-
зиторланы, макъамчыланы поэтни сёзлерин жыргъа са-
лыргъа суйгенлери. Аны кюн сайын халкъны биргесине
жашап тургъан кёп жыры барды: «Манга ариу сёзле айт»,
«Тилек», «Тангым тепсей келеди», «Малкъаргъа»...

Созайланы Солтанны жашы Ахматха 50 жыл толгъан-
ды. Холамлы жашха Къадардан ахшылыкъла тилей, поэ-
зия дуниянгда, жюрегингде орналгъан журтунга къуугъун
бла баргъан атлы къара жамычысын акъ жамычыгъа
алышып, аталарынг жашагъан Эски Холамдан къууанч
хапар келтирсин дей, мен да, башха окъуучулача, Ахмат-
ны жангы назмуларын ашыгып сакълайма.

1991 ж.

«КЕТМЕЗ ЮЧЮН КЕЛГЕНИМЧА...»

Къарачай-малкъар халкъны ёмюрледен бери чачыл-
май, жутулмай келгенини баш сылтауу, баям, аны иги
къууумунда, жигерлигинде, адамлыкъ, огъурлукъ деген-
ча сезимлерини кючюнде болур. Нарт эпосу, фольклорну,
башха терен философиялы чыгъармаланы айтмай кёйсакъ
да, миллетни ол тукъум алапат ышанларын айнытыуда
аны поэзиясыны магъанасы керти да уллуду.

Хунагъа ташланы тизгенча, тарых жолубузну бирикдирген, ишлеген да поэзияны юсюнден сагъышлада эсибизге бек алгъа эрттегили жигитлик жырла тюшедиле. Аланы къурагъанланы халкъгъа атлары белгили туююл эселе да, чынтты фахмулу болгъанларына бир ишек жокъду. Ол жырланы халкъ бирге жыйылып такъмагъанды, — (бир-бир жакхил алимле айтыучулай) ала закий адамланы жүрек сёзлеридиле. Мен акъыл этгенден, бюгюнлюкде бизни жазмабыз болмаса эди, Езденланы Альбертни жырлары да, болуучусуча, жырчыны аты унутулуп, бир-бир ышанлары тюрленип, назму тизгинлери, макъамлары халкъ чыгъармачылыгъына саналып къаллыкъ эдиле. Алай жууукъду, алай биргелейди халкъны ёню, сёзю, жүреги бла да Альбертни поэзиясы. Алай, насыпха, Альберт — къарачай-малкъар миллётни фахмулу жашы — бизни заманда жашайды, айтхан сёзюн, къурагъан макъамын халкъына жетдирир онгу барды. Аны аты да, жырлары да жамауатха белгилдиле.

Альбертни китапларын окъумасам, ким биледи, аны юсюнден «жаш поэт» деп башлар эдим. Бир-бирде биз бу сёзлени магъанасына эс бурмай, айтып къоюучубуз. Альберт жазгъанлай, «жаш поэт» деген — фахмусузгъа садакъа болгъанын унутуп. Къалай айтхын «жаш поэт» деп Бегийланы Абдуллахха, Мумучуланы Динагъа, Елмезланы Мурадиннге, Лайпанланы Билялгъа, Мусукаланы Сакинатха, Байрамкъулланы Фатиматха, Табакъсойланы Мухтаргъа? Бу алыкъа кертиден да жаш адамла къарачай-малкъар поэзияны сюйгенлеге кеслерини энчи ауазлары бла, ёнлери бла, фахмулары бла багъалы болгъандыла.

Езденланы Альберт жыл саны бла жаш къауумгъа киргенликге, аны поэзиясы аллынга кёпню кёрген, къадары игини, аманны да сынатхан, халкъны къайгъыларын жүреги бла ётдюрген адамны сыфатын келтиредн.

Адабиятда, маданиятда да Альберт кесини жолун эрте тапханды, алай аны биринчи китабыны — «Къачхы кечени макъамларыны» окъуучугъа жолу узакъ эди, он жылгъа дери созулгъан къыйын жол. Ким биледи, аны бир игилиги да болур — бу китапда чий къалгъан назму, жерине жарашмагъан сёз жокъду. Аны хар тизгини жонулуп, жылтыратып салынганчады.

«Къачхы кечени макъамларын» окъуй туруп, кёп тюрлю сагъышла туадыла. Не кюннге жетгенибизден башлайыкъ. Жазгъан адамны китабы 35-жыллыгъындан алгъа чыкмайды. 50 жылы толгъанны да «жаш поэтлени» тизмесинден ычхындырмай: «Охо, заманы барды, алыкъа кёп китабы чыгъар», — деп, сансыз этип турабыз. Фахмулу

жашланы къадарларына жарсымайбыз, адабиятыбызны келир кюнюню къайгыысын кърмейбиз.

Башхаланы къатында Альберт насыплыды дерге да боллукъду. Нек дегенде, ол кесини сёзюн жырлары бла халкъгъа баям этерге онг тапханды. Поэтни аты хар таулугъа да андан белгилиди. Аны къой, Альбертни жырлары бюгюнлюкде Къарачайны бла Малкъарны арасында кёпюрлюк этип турадыла. Алай бла Минги тауну ары жанында жашагъан эгечлерибизни, къарындашларыбызны ауазларын эшитебиз, Къарачайны жүрек жырына тынгылайбыз. Дунияны къалайында да жашасын, алай ана тилин унутмагъан таулу болуп Альбертни атын, аны жырларын билмеген, багъаламагъан жокъду.

Не бек кюсей эсек да, фахмулу ишни тамалына тюшюнген къыйынды. Ким биледи, аллай амал да болмаз. Хар жол сайын, чынтты фахмуну кюсю бла жаратылгъан чыгъарманы окъусанг, армау болуп къаласа: къалай эталды жангыз инсан быллай ауур ишни, къалай жетишди акъылы, жүрек учунууу, анга не зат себеплик этди? Алай Къазимни, Къаспотну, Исмаилны, Къайсынны назмуларында, Отарланы Омарны ауазында, Кърымшаухалланы Ислам бла Хамзатны, Занкишиланы Ибрагимни суратларында фахму къудуретни сылтауу ма буду деп ким айталлыкъды? Альбертни да назмуларын окъусанг, жырларына тынгыласанг, кёлюнг кётюрлюп, къанынг-жанынг да таза-ланнганын сезесе. Ким билсин ол затны сылтауун? Ишексиз айталлыкъым жаланда буду: окъуучу къадарымда — мен насыпыма, — къыйын сагъатымда, Альбертни китапларын ачып, кесиме жапсарыу табама, къууанч кюнюмде уа — жарыкълыкъ. Бу назмулада, ёз тилимде жаратылгъан сезимлеге бериле, унутуп тургъан затларымы эсиме тюшюреме, жангыдан къууанама, кюеме, ачыу этеме, поэт бла бирге заманны ашыкъгъанына жарсыйма. Дагъыда бир аламаты — назмулада поэт кесини юсюнден арталлыда сагъынмагъанчады, аны хар сёзю, оюму сени ич сёзюнгча эшитиледи. Назмучу сен айтыргъа термилип тургъан сагъышлагъа, къыйын сайлаулагъа ат табады, аланы туура этеди.

Ёзденланы Альбертни арт юч жылны ичинде юч китабы чыкъгъанды — «Къачхы кечени макъамлары», «Къара суучукъ», «Тузакъ» (Америкада басмаланнган китабы). Ары дери да поэтни жазгъанлары газетледе, назму китаплада аз-аз басмалана тургъандыла. Аны жырлары бу ахыр онжыллыкъда къарачай-малкъар халкъны эсин дайым да сагъайтханлай келеди. Окъуучула, сахнаны суюгенле да Альбертни назмучу, жырчы, уста хапарчы

болгъаны ючюн багъалайдыла. Алай тоталитар буруула-
ны кючлю заманында ол тырман сёзле да эшитгенди, —
студент жашны «тизгинин» жыяргъа кюрешгенле аз туююл
эдиле. Алай, белгилисича, чынтты фахму, аны арталлы-
да тунчукъдуруп къоймасала, кесине жол тапмай къал-
майды. Альбертни поэзиясыны къадары ол оюмну тюзлю-
гюне шагъатды.

Айтып кетгенибизча, фахму къудуретини сылтаун из-
леу — керексиз, болмачы ишди, ийне бла кёр къазгъандан
да кыйын иш. Болсада, поэтни назмуларыны ниет туту-
ругъуна, ишленмекликлерине бир кёз жетдирейик.

Суратлау чыгъарманы — назмуну, хар жаны болгъан
затныча, жашау жорукълары жашатады — тыш сыфаты,
ич дунясы, ауазы. Аладан бири кем болуп, жан жара-
тылмайды, жаратылса да, кишини къууандырмайды.

Къарачай-малкъар тил тюрк тиллени бири болгъаны
себебли, поэзиябыз да тюрк традициялагъа сыйынады.
Ол кеси да араб, фарси, орус традициялагъа тюшюннгюн-
чю, силлабо-тоника амалланы хазна хайырланмагъанды.

Альбертни назмуларыны асламы тюрк традицияда жю-
рюген бурунгулу формагъа — «бармакъгъа» бойсунуп
ишленнгендиле. Анга кёре уа, хар тизгинде жиклени саны
бирчады, сёзле кеслери да, кёбюсюнде, тенг бёлюмлюдюле.
Басым тюрк тилледе сёзлени ахырына тюшгенин эсге ал-
сакъ, «бармакъ» форма назмуну ишлениу ёзеге болгъаны
баямды. Альбертни назмулары да ол жорукъгъа сыйынып-
дыла. Сёз ючюн, «Тюеле» (II жикли), «Мен суюмейме»
(7 жикли), «Мариям» (II жикли), «Жылны жюрюшю»
(II жикли). Бу амал къарачай-малкъар поэзияда бек эрт-
теден келеди: нарт таурухла, тарых жырланы асламысы
да анга кёре къуралгъандыла. «Бармакъны» хайырлана
туруп, автор, назмуну магъанасына кёре, жиклени бирде
аз этеди (чам назмуларында):

*Тёрт жыл озду. Таматам
Сёлешеди, арымай...
Мен сорама: «Нед чурум?
Нек турабыз жангырмай?»*

*Ол айтады: «Жангыр сен!
Юсюнго да жангырт!» — дейд.
«Айлыгъыма къош!» — десем,
Къысхасыча ол: «Гырт», — дейд.*

*Жангыралырмамы мен
Журун сатып алгъан бла,
Бу жыртыкъ кѣнчегиме
Жангы жамау салгъан бла?»*

неда кѣп этеди (философия оюмлу назмуларында). Сѣз ючюн, «Ёзенде кѣл» чыгъармасыны хар тизгини 12 жикден кѣуралады:

*Деппанчыкъда олтурама жангыз кесим.
Жылтырайды кѣл, ёзенде кюмюш кирик,
Чууакъ кѣкден жерге тюшген юлюш кирик...*

Поэтни жүрек кѣйгѣысын суратлагъан «Тюбешну» атлы назмусу да II жикли тизгинледен кѣуралгъанды:

*Тюбешгенбиз, сѣлешмейбиз чыртта жүкъ.
Шош кѣарамынг шош кѣлюмде кѣрюне...
Кѣрюнеди алай узакъ жулдузчукъ,
Кѣкден тюшсе кѣара сууну тѣрюне...*

*...Ышарам, ышараса шошуракъ,
Тынгылайбыз аяз айтхан шош жүргѣа.
Сюелебиз, ортабызда чокъуракъ
Мияладан болгъан кирик кѣабыргѣа.*

Альбертни сюймеклик назмуларыны кѣбюсю 8—9-жиклидиге. Аллай чыгъармаларыны биринде ол кѣазах поэзиягѣа Абай кийирген «бармакѣны» «алтыаякъ» формасын да хайырланады. Абайны назмуларындача, Альбертни бу чыгъармасында да биринчи, экинчи, тѣртюнчю, бешинчи тизгинлерини жик санлары тенгди. Рифма жаны бла — ызындан келген аллындагѣына келишеди, ючюнчю бла алтынчы тизгинге уа, бирсиледен узунуракъ болуп, (II-шер жик) алай тюшедиле. Назмуну ол халда кѣурау поэтге ич сезимин толу ачыкъларгѣа онг береди — соруу, жууап, кѣйгѣы, чамланыу, жарсыу дегенча затланы бу жиклери кѣбюрек тизгинледе ачыкълай, окъуучугѣа сагѣыш этерге онг береди:

Не ючюн сюйдюм?

*«Онглума» деп махтанмайма,
«Онгузма» деп жилимайма,*

*Ийнан анга — халим тюлдю гинасуу?
Сайлап сени суйген эсем,
Суймекликден кюйген эсем,
Болаллыкъса жюрегиме сен асыу!*

*Танг узатсын сейир гоппан,
Хур жукъудан ичи толгъан,
Сагъышладан заман тапма ичерге!
Мен болайым баш сагъышынг,
Жюрегингде нюр алгъышынг,
Ышар манга, ышаргъанча кюн жерге!..*

Тюрк поэзия бурунгу заманладан бери силлибикагъа бойсунуп келеди. Алай фарси, араб назмучулукъ бла шагъырей болгъан поэтле, алада жюрюген метрикагъа да эс бура, бирде ол тилледе жаза, кеслерини ёз адабиятларына силлабо-тоника жорукъну сингдирип башлайдыла. Сёз усталары, закийле Навои, Махтумкули, Мукими да тюрк поэзияда аруз форманы юсю бла силлабо-тониканы хайырланган биринчи поэтледиле. Арузда жазылгъан тюрк тилли чыгъармаладан бек биринчиси уа Баласагунлу Юсуфну «Кутадгу билик» («Насыпны билиу») деген китабыды. Ол замандан башлап, тюрк миллетни назмучулары арузну тюрлю-тюрлю амалларына тюшюнедиле—газель, рубай, мухаммас, бейт... Арузну юч жыйырмагъа жууукъ формасы барды. Къарачай-малкъар адабиятха да ала шаркъ поэзияны юсю бла келгендиле. Бек биринчиден а «Тахир бла Зухура», «Бузжигит», «Лейла бла Межнун» дегенча алаамат чыгъармаланы хайырындан.

Арузну «бармакыдан» башхалыгъы — назмучугъа тизгинлени, жиклени тюрлендирирге, кесини ниет, эстетика излемлерине кёре чыгъарманы тыш формасын да суйгенича ишлерге онг бередиле. Альберт да арузну онгларын тап хайырланады. Сёз ючюн, аны «экитизгинлери» — шаркъ бейтлерини тёрелерине да тартадыла, кесибишни къарачай-малкъар нарт сёзлеге да ушайдыла:

*Бетсизден уялып сыласанг бетин,
Жарты болады кесинги бетинг...*

*Аты болмагъан эшегин махтар,
Мухар адам да ашхынын махтар.*

*Болумну билмесенг, оноучу болма,
Жангы къатынлы бла жолоучу болма...*

Поэтни «Қярда атынгы жазама» деген назмусу газель форманы бир тюрлюсюдю. ««Мариям» атлы балладасы уа биринчи тизгинлеринден окъуна, Хайямны сагъыннганы бла да, — шаркъ поэзияны эсибизге салады. Кеси да, иги эслеп къарасанг, арузну ючтизгин формасына келишеди. Альбертни назмуларыны макъамлары, рифмалары, ишлену формалары аланы магъаналарына, акъыл, оюм къудуретине кёре сайланадыла. Сёз ючюн, «Башладым» деген назмусун алып къарайыкъ:

*Бирле «Бойнакъ» болчу делле,
Къуу сёзюнгю къойчу делле,
Кёрюнмейин жаша делле,
Харам хакъны аша делле,
Биз кюлмесек, кюлме делле,
Керексизге юрме делле,
Сынжыргъа бой салчы делле,
Бизден юлгю алчы делле,
Былай болгъанд заман делле,
Итден тёбенд адам делле,
«Огъай», — дедим, «хап-хап», — делле,
«Уу гаянгы терк жап», — делле...*

Сейирлик назму! Мында рифма тизгинни къуру ахырына чыгып къалмай, ортасында да тюшеди, ол аны тамырындан башланады. Рифманы аллай кючу назмучуну айтхан сёзюне магъанасын чыгъарады. Жюрек тазалыкъ, адамлыкъ болмагъан жерде тюзлюк хорламайды. Ол себепден а, игилик излеген жигит да болургъа керекди, халкъы ючюн жаннган отха кирирге хазыр эр киши:

*Заман — къобуз, отуз жылым
Ол къобузда отуз къылым,
Сокъдум мен да билгенимча,
Кетмез ючюн келгенимча,
Алдамадым жамауатны,
Тас этмезге адам атны.
Хамхот сюртген женг болмадым,
Миллетимден кенг болмадым.*

Бу тизгинледе поэтни инсан къадары, сайлагъан жолу, учузлукъгъа жийиргенчлиги, ёхтемлиги бизге баям боладыла. Алай эсе уа — Альбертни жашау жоругъу тюзлюкдю, азатлыкъды, кертиликди. Биз бу сёзюбюзде Альбертни назмуларында тюбеген поэтика ызланы жаланда бир кесекчигин белгилерге кюрешгенбиз. Дагъыда аны чы-

гъармачылыгыны тамырлары тюрк поэзиягъа терен сингнгенлерини юсюнден. Ёзденланы Альберт назмуларында таулу жашауну энчилигин, таулагъа тенг бийик умутларын, таза ниетин эртте баям этгенди. Омакъ сёзле бла угъай, жүрекке жетген, бай, шатык тил бла. Ол къурагъан сыфатла, тенгleshдириуле эсингде сакъланнганлай турадыла, аны назмуларында, байлыгына сейирсинип, къууанып тынгыларча, ана тилибизни таза макъамлары эшитиледиле.

Ёзденланы Альбертни — халкъыбызны фахмулу жашын Аллах бизге къызгъанмасын!

1992 ж.

«О, ЖЕРИМ, СОЛУГЪАН ТЫЛПЫУМ!»

Къагъыйланы (Келеметланы) Назифа — бизни халкъыбызны айтхылыкъ къызларындан бири — чагъармачылыкъ иш бла кюрешгенли эки жыйырма жылгъа жууукъ болады. Жазыучу, назмучу, алим анча жылны ичинде кесини уллу фахмусун, халкъына сүймеклигине кертчилитин, адамлыкъ, инсанлыкъ борчун бийикде тутханлай келеди. Назифа китапларын эки тилде да жазады. Ала Москвада, Ставропольда, Черкесскеде, Нальчикде да басмалангандыла.

Назифа алгъа чыкъгъан китапларындан бирини атына «Тинте барып» деп, алай атагъан эди. Бу ат аны битеу чыгъармачылыгыны жашырынларын баямлайды. Къагъыйланы Назифаны къаламындан онбеш китап чыкъгъанды. Ол романла, повестьле, хапарла, назму хапарчыкъла (лирика миниатюрала), статьяла, белгиле адамланы юслеринден илму ишле, очеркле да жазгъанды. Аланы хар биринде да Назифа жашау болумланы, халкъыбызны закий адамларыны юсюнден айта, тарыхны бир кезиуюн ачыкълай туруп, хар нени теренинден тинтип, жашырын сылтауларын баямлайды. Хапарлагъанда да кимни да сезимин къозгъарча, оюмун тирилтирча, билимин байыкъдырырча, алай хапарлайды.

Къарачайда, малкъарда да адабиятда биринчи болуп лирика миниатюраланы жазып Назифа башлагъанды. Ары дери хайырланылмагъан амал къарачай-малкъар адабиятха жарашып къалгъанды, ата-бабаларыбыздан келген кибик, — алай ишексиз эди жаш жазыучуну фахмусу, алай уста эди аны къаламы. Тилге усталыгъы уа башхалагъа юлгю болургъа тийишли эди. Аны себепли Назифаны ми-

ниатюраларында кѳурагъан сыфатлары окѳуучуну эсинде кѳпге дери сакъланадыла, аны кѳп жаны бла да байыкдырадыла.

Къара сѳзге ушаш кѳуралгъан кѳысха назмучукъларыны хар биринде да жазычу терен оюм айтмай кѳоймайды. Ол оюмла дуняда, табийгъатда, инсанла арасында тюбеген жашау болумла бла байламлыдыла. Аланы хар бирини энчи тюрсюню, ауазы, сыфаты барды. Назмуланы ритмика кѳурулушу бурунгу тюрк орхон-енисей поэмаларгъа жууукъду. Тоньюкукну поэмасындан бир юлгю келтирейик:

*Неге тѳзѳбиз кѳпдюле деп,
Неге кѳоркѳабыз азбыз деп,
Нек хорлатабыз, чабайыкѳ дедим.
Душманнга чадыкѳ, ары-бери чадыкѳ (жайдыкѳ).*

Назифаны назмусу:

*Кѳуу терекге кѳыйын кюнде, мадар излеп,
Бал чибинчик кѳонмайды.
Кѳуу жюрекден керек кюнде,
Чартлап, жилтин чыкѳмайды.*

Бу эки назмуну арасында юнуч ѳмюр барды, ала кеслери да башха-башха затланы юслериндендиле, тыш формалары бла да башхаракѳдыла, аланы бирчалыкълары — назмуну гыллыу халындады, тизгинлени бошалууунда, аланы бир бирге келишдирирге итинмеуде.

Назифаны назмуларында «рифманы кѳарыусузлугъун» башха затла унутдурадыла. Сѳз ючюн, аллитерация: «Тау тууду туурамда тубандан», «Жангылмайды жан жаратхан табийгъат», «Ожакѳда жулдузла жаналла жомакѳлай».

Быллай гитче адабият жанр назмучугъа уллу онг береди: рифма бла, жик бла чек салмай, айтырыгъын эркин айтырча, сюйген суратын салырча: «Кюмюш халыла хауаны кѳклей, кѳкде турнала жулдузла чѳплей, Кѳобан жылтырап, жарыкѳ кюзгюлей, жел ургъан сайын чегет тешинед, алтын чапыракѳны жерге себелей».

Артда Назифа кѳргюзтген ызны малкѳар, кѳарачай жазыучула да баргъандыла, — назму-хапарчыкъланы чыгъармачылыкъларында баш жанр этгенле да бардыла. Сѳз ючюн, Малкѳарда Бабаланы Сюлемен алай кѳысха хапарчыкъларын-назмучукъларын кѳара сѳз бла жазады. Аланы да окѳуучула бек жаратадыла. Бу шартла Нази-

фа таукел этген адабият форма таулу халкъны эстетика излемлерине келишгенин, ниет жорукъларына сыйыннганын ачыкълайдыла.

Къагъыйланы Назифаны адабиятыбызда жангылыгъы аны бла чекленип къалмайды. Жетмишинчи жылладан башлап, жазыучу суратлау-илму тинтиулерин бардырады. Ол ишлени биринчиден Назифа «Къарачай» газетни бетлеринде басмалайды. Окъуучула аны бу къауум тинтиулерине уллу багъа бергендиле, жазыучуну алжаусуз сёзюн дайым да ашыгъып сакълайдыла. Трамханны, Зурум-бийчени, Кърымшаухалланы Гошаяхны, жигит Татаркъанны, Хачирланы Хыйсаны, Жумарукъну юсюнден тарых жазмалары басмаланнгандан сора уа, халкъыбызны кесини ёз тарыхына эси биле-биле жютю болгъанды десек, жангыллыкъ туююлбюз. Назифа озуп кетген ёмюрлени бетлерине жарыкъ, ачыкъ бояула салып суратлайды, бурун заманлада жашагъанланы умутларын, махтаулу ишлерин бюгюннгю тёлюлеге ангылашыныулу болурча алай жазады. Ол заманланы жигитлерини тутхан ишлерин, айтхан сёзлерин, кюрешлерин бусагъатда жашауубуз бла байламлы этип ачыкълайды.

Сексенинчи жылланы аллында жазыучу кесини уллу адабият чыгъармасын — Къарчаны юсюнден трилогиясын жазаргъа таукел болады. Бу кезиуге Назифа Къарачай-Малкъарны буруннгю тарыхындан кёп китапла бла, архив документле бла терен шагъырей эди. Шаркъ къыралланы тарыхларын, маданиятларын уста билген жазыучу, «Къарчаны» жигитлерине ол къыраллада кёп жол кыдыртады, шаркъ халкъланы адетлерин, тёрелерин, миллет энчиликлерин суратлай, Къарча ханлыкъ этген къыралны — Аланияны жашау хали аладан алаша болмагъанын ачыкълайды, аны бай адабиятын, маданиятын да белгилейди.

«Къарчада» къарачай-малкъар халкъны жангы ёмюрледе бек къыйын кезиюу — XIV ёмюрню ахыры — XV уа ал жыллары — Асхакъ Темирни аскерлери от, ёлюм жайгъан заманла суратланадыла.

Къарчаны да, аны атлары айтылгъан жигит тенглери — Трамны, Адурхайны, Боташны, Наурузну да халкъларын сакълар ючюн этген мадарлары, аланы уллу эслинликлери, сабырлыкълары, жигитликлери бюгюн тёлюлеге да юлгю болгъанлай турурчадыла. Къарачай-Малкъар тарыхыны деменгиле жигитлерини юслеринден хапарлай, жазыучу халкъыбызны ариу ниетин, игиликге, тюзлюкге табыннганын, туугъан жерин душмандан сакъларгъа дайым хазырлыгъын ачыкълайды.

Миллетибизни айтхылыкъ жашларыны сыфатларын ачыкълагъан кезиуде жазыучу аланы файгъамбарлагъа ушатмайды. Аланы халлеринде тюбеген энчиликлени — Адурхайны жумушакълыгъын, Будуянны хынылыгъын, Боташны жыргъа усталыгъын кѣргюзтеди. Къагъыйланы Назифа «Къарчаны» басмалап бошамагъанды — ючюнчю китабы энди чыгъарыкъды. Алай бу биз окъугъан кесеге окъуна Назифаны тарых романла жазаргъа уллу фахмусу, усталыгъы да болгъаныны баямлагъан шартды.

Бизни адабиятыбызда къара сѣзню жолу не заманда да тынч болмагъанды. Аны сылтаулары кѣпдюле. Алай «Къарча» ол кыйын ныхытлада таукел атламларыбыздан болгъаны сѣзсюзю.

Бусагъатда Къагъыйланы Назифаны жазыучулукъ ишинде бек магъаналы кезиуюдю — жашау, чыгъармачылыкъ сынауу уллуду, окъуучу аны иги биледи, хар китабын ашыгъып да сакълайды. Жамауат жашауда да Назифаны оюму, сѣзю белгили жерни аладыла. Суратлау-илму тинтиулери бийик даражада бардырылгъанлары себепли, ала да уллу жетишимибиздиле. Энтда да Къагъыйланы Назифа бизни кѣп ахшы китаплары бла кѣууандырырына бир ишегим жокъду.

1995 ж.

ФАХМУНУ ЭЛПЕК ЧАГЪЫ

Малкъар жазыучу Шауаланы Хасаннга быйыл 60 жыл толады, ол адабиятыбызгъа келгенли уа 40-жылгъа жууукълашханды. Хасан жыйырманчы ъмюрде малкъар жазычуланы ючюнчю — кѣчгюнчюлюкде ъсген тѣлюсюнденди. Дуня зауукълугъундан эсе кыйынлыкъны кѣбюрек сынагъан, алай арсарлыкъны, таукелликни да, мудахлыкъны, жарыкълыкны да багъалай билген сѣз усталарыбыздан.

Чынтты жазыучуну къадары къачан да тынч болмайды. Алай Хасанны тѣлюсю кесини биринчи атламын халкъыбызгъа тюшген зарауатлыкъны ауур боюнсасына жегилгени бла башлагъанын унутургъа жарамаз.

Шауаланы Исмаилны жашы Хасан Кѣнденен элде туугъанды. Анасы — Малкъарланы Токашны кызы Мариям кѣчгюнчюлюкню экинчи жылында жашлай ъледди. Тѣрт гитче сабийчик ъксюз къаладыла. Аланы аталарыны эгечи Аминат ъсдюреди, ол а сабийлени кереклерин ажымсыз тапдырып турур ючюн, къолундан келгенни аямагъанды. Болсада жашау бек кыйын эди. Ал кезиуде Хасанны

шkolда окъургъа онгу окъуна болмагъанды. Къарындашы Мухаммат бла бирге ол Аминатха не жаны бла да болушлукъ этерге кюрешгенди. Алгъа малчы болуп, ызы бла комбайн жюрютюрге юйренип, колхозда ишлеп тургъанды. Анга онтёрт жыл толгъанда, жашау бир кесек жумушайды. Кюнлени биринде эл шkolну директору Базырбаев Ахмедали, жашны туурасындан къарап туруп, аны жигерлигине, хунерине да кёзю илинип, шkolгъа жюрюрге кереклисин айтады. Хасан аны сёзюне хазна эс да бурмайды, алай, Ахмедали къаты болгъанда, жаш аны айтханына бой салады. «Мен ол заманда не окъуй, не жаза билмей эдим,— дейди Хасан. — Бир кере, окъуу жыл башланнганда, бизге диктант жаздырадыла. Мен а, жаза билмегеним себепли, нёгерлериме къарап, дефтериме алагъа ушатып бир затла ызлайма. Экинчи кюн устазым манга: «Шаваев, сен къайсы тилде, не алфавит бла жазгъанса?» — деп, сейирсинип соргъан эди.

Алай таулу жашны окъургъа, билим алыргъа уллу талпынуу болгъаны себепли, ол тенглеринден, устазларындан, арымай-талмай, дерс алады. Бир кесекден айырмалы окъуучу окъуна болады. Он классны бошар заманына уа Хасан къабыргъа газетни редактору, район газетни да шkol корреспонденти эди. Кесини биринчи хапарларын, статьяларын, назмуларын шkolда окъугъан кезиуонде къыргъыз тилде жазгъанды. Бююн да жазыучу къыргъыз тилни ана тилинден кем билмейди.

Халкъыбыз Ата журтуна къайтхандан сора газетле, китапла чыгъаруу жангыдан къуралады. Журналист ишни бек жаратханы себепли, Хасан, келе келгенлей, Басхан районда ана тилибизде чыкыгъан «Ленин байрагъы» деген газетде ишлеп башлайды. Устаз курсланы бошагъандан сора уа, эл шkolда тохтайды. 1961 жылдан бери Хасанны къадары «Коммунизмге жол» («Заман») газет бла байланыпды. 40 жылгъа жуукъ заманны ичинде ол миллет журналистикабызны айнытханланы арасында биринчиледенди. Хасанны «Заман» газетде басмаланнган статьялары халкъыбызны харкюнлюк маданият жашауундан толу хапар билдиреди, адет-тёре жорукъланы тинтедиле, дуниялыкъны юсюнден сагъыш этдиреди.

Маданият адамыны къадары, тишируну юйюрге жери, жаш тёлюню тюз жолгъа салуу, таматала бла жаш тёлюню арасында халла, жамауат аллында шkolну борчу, бусагъат жашауну сюреми дегенча тюрю-тюрю темаланы Хасан кёп жылланы ичинде окъуучулагъа ачыкъ этгенлей турады. Жазыучу бу затланы юсюнден газет бла чекленип къалмай, радио, телевидение бла да бериуле

кѳурап айтады, ол иши ючюн жамауатны ыразылыкъ сѳюн да эшитеди.

Бизни жазуучуларыбызны асламысыны чыгъармачылыкъ жолу не газетден, не журналдан башланнганы баямды. Биринчи жашау, маданият дерслерин да ала бу коллективледе алгъандыла. Хасан да адабиятыбызгъа журналистиканы юсю бла келгенди. Жамауатны жарсыуу, кѳууанчы, келлик кюннге умуту чынты журналистни къайгъы этдирген, къаламын тутхан затладыла. Алай жазуучу болур ючюн а, суратлау сѳзню кючюн хайырлана билир ючюн а — фахму керек болгъаны белгилиди. Хасанны фахмусу — суратлау бирикдириу, айырмалау дегенча амалла бла — жашауда тюбеген затланы анга адабият чыгъарманы даражасында тинтирге онг бергенди.

Шауаланы Хасан оннга жууукъ kitapны авторуду. Аны биринчи хапарла китабы («Кюйген тап») 1968 жылда басмаланнганды. Андан бери хапарла, повестьле, «Бир жашауну минг бети», «Ит жыйын» деген романларын жазгъанды. Хасан бек къыйын, алай миллет магъанасы болгъан теманы — малкъар халкъны кѳчгюнчюлюкте сынагъан азабын ачыкълауну кесини суратлау эм инсан борчуна санап ишлегени да хакъды. Сѳз ючюн, аны «Кюбюрге табылгъан повесть» деген китабына юч чыгъармасы киреди. Быладан экиси — «Ыйыкъны ахыр кюню» бла «Асият» алгъаракъдан да белгилидиле. Алагъа критикле, окъуучула, Хасанны къалам къарындашлары да бирча бийик багъа бергендиле. Повестьледе суратланнган — малкъар халкъ сынагъан сюргюн жылланы къыйынлыгъы жюрекледен алыкъын кетмегенди. Ол алай терк кетерик да болмаз. Алгъын сагъыныргъа окъуна онгубуз болмай тургъан зарауатлыкъны баям этерге жол ачылгъанлай, Шауаланы Хасан да малкъар адабиятта биринчи болуп, сѳз айтханланы арасында эди. Кесини жюрек сырын билдире, Хасан бир бири ызындан бу темагъа жоралап, бир талай хапар, повесть да жазгъанды.

Аны «Кюбюрге табылгъан повесть» деген чыгъармасы ары дери жазгъанларыны айтылмай къалгъан жерлерича кѳрюнеди. Бир-бир жигитлерини сыфатлары повестьден-повестьге ѳтюп, ачыкъланадыла, хапарлауну да бирикдиредиле. Бек башы уа — бу юч повестьни да ич жырлары, мудах макъамлары бирди. Kitapны тынгылы этген да олду.

«Кюбюрге табылгъан повесть» «Асиятда» башланнган шургулу хапарны андан ары бардыра, таулу тиширыуну ачы къадарын башха болумлада суратлайды. Асиятча, Пилжан да уруш келтирген отну азабын сынаиды. Алай,

хар адамны аты башхача, къадары, ичер суу да башхады, «бир жашауну минг бетинден» бириди. Повестьде Пилжанны къадары жашау кертилингенге тенг болуп къалады. Асият бла Пилжан — бир бирге арталлыда ушамагъан тиширыула, кеслерини къыйын жазуулары бла жууукъдула. Аны сылтауу уа — кюйсюз уруш бла кечгюнчюлюк.

Малкъар адабият биринчи чыгъармаларындан башлап, тиширыуну къадарына сакъ болгъанлай, къачан да аны дуниясын окъуучулагъа ачыкъ этерге итингенлей келгенди. Тиширыуну жамауат аллында сыйлы борчу, аны бла бирге тарыхны къыйын кезиунде ол кетюрген азап, анга жетген жашау чюйреликле бизни жазуучуларыбызны эслерин дайым да кеслеринне бургъанлай тургъандыла. Шауаланы Хасанны чыгъармалары да ол затдан кем туююлдюле. Алай тиширыуну дуниясы бу повестьдеча толу, эркин суратланып а кеп чыгъармада керлюк туююлсе.

Малкъар халкъ сынагъан — айтып тургъанлыгъынга, къыйырыгъчеги боллукъ хапар туююлдю. Урушда ёлгенлени, кечгюнчюлюкде къырылгъанланы санлары мингле бла саналгъанына биз бирде жарсыйбыз, бирде уа (жашау неге юйренчек этмейди), — хо, болду, кетди деп, артыкъ уллу эс бурмай да къоябыз. Минг-минг адам сынагъан зарауатлыкъны кез аллынга келтирген къыйын ишди. Ол да адамны психологиясыны бир энчилиги болур. Алай жангыз бир инсанны ачы къадары бла озгъан къыйынлыкъны юсюнден айтсанг, окъуучугъа, нек эсе да, ол жууугъуракъ болады. Аны энчи къадарына китапны жигитини жазуу келише эсе уа — бютюнда. Андан окъуна болур Асиятха, Пилжаннга жораланинган повестьлени жюреклеге жетгени.

Суратлау сыфатны къурауда Шауаланы Хасанны уллу усталыгъы бу повестини юсю бла да хакъды. Жигитлени ич дуниялары, тыш керюмдюлери да толу, ким да ийна-нырча, окъуучу кесине сёз негер да табарча ишленгендиле.

Повестьни тили бай, шатык болгъанын, айтымланы да тап къуралгъанларын, хар сёзюню халкъ тилине жууукълугъун да белгилерге тийишлиди. Айбатлыкъдан, омакълыкъдан арталлыда зат жокъду.

Повесть хапарны ичинден хапар чыкъгъанча алай ишленеди, суратлау «жолоучулукъ» заманны юч ёлчеминде барады. Алгъа автор бюгюнню кюнню суратлайды. Ызы бла Пилжанны тышоу андан ары барлыкъ затлагъа жол кергюзтеди. Артда уа кюбюрде табылгъан жазмала заманны озгъан кезиунден хапар береди.

Техника жаны бла повесть, сёзсюз, жазуучуну уллу

жетишимиди. Алай бизге неден да багъалы — повестъни таза ниетиди, Пилжанны, — таулу кызыны мудах жыры. Пилжан, ол къадар кыйынлыкъны жегип ётгенде, адамлагъа жүреги кятмайды, ахыр сагъатында да жашау-гъа, саулагъа ачыкъ жүрегинден алгъыш эте кетеди. Биринчи айтымындан башлап, ахыр сёзюне дери да повесть бизге осуят къагъытча кёрюнеди: жарсытады, сагъыш этдиреди, озуп кетген кыйын кюнлени эсибизге салады. Жашау-гъа сакъ къараргъа, аны багъасын, даражасын бийик кёрюрге болушады. Сёз ючюн, Пилжанны тюшюн окъугъан кезиуде, кеси сабийлеринге кюркьуругъунг келип, аланы къатынга жыяргъа, бауурунга кысаргъа излейсе. Повестъде аллай жерле кепдюле. Къайсыбыз да билгенликден, кёчюнчюлюк биринчи сагъатларындан, биринчи кюнлеринден башлап, онюч жылны ичинде кеп малкъарлыны къадарын юзгенди, киши жеринде къабыр юлюшлерин табып, кеплерибиз къалгъандыла. Жолда баргъан кезиуде окъуна адамла жоюлуп, къабырсыз, жаназысыз атылгъандыла. Ол затны Хасан повестьде холамлы къарт бла аны ёксюз туудукъларыны юсюнден хапарында аламат уста суратлагъанды. «Сабий жүреклеге салынган бичакъ жара» деген сёзлерине юлгюню жазычу кёз аллынга сурат этип салгъанчады. Пилжанны: «Заман оза баргъаны сайын бу дуннягъа жаратылгъаныма сокъуранырча кюнлерим кепден-кеп бола барадыла», — дегени уа?! Неда къарт Забиданы урушуну кезиуюнде: «Ата неда ана болуп жашагъандан эсе, жерде сюркелип айланган къурт болгъан кеп да онглуду», — дегени! Кыйынлыкъ базманда не тартханын бу сёзлени окъугъан, баям, чий тели тую-юл эсе — ангыларча болур.

Пилжанны ёлген сагъаты... Бу жерни окъуй туруп, амалсыз болуп, кыызгъа болушургъа адыргы этесе, жапсарыргъа сёз излейсе, алай, къолунгдан бир зат да келмезлигин ангылап, кюесе-бишесе, жарсыйса, урушуха, кюсюзлюкге налат бересе. Аллай сезимлени туудургъаны этеди кючлю Хасанны бу чыгъармасын.

Шауаланы Хасанны усталыгъы жылдан-жылгъа, китапдан-китапха ёсе барады. Биринчи хапарларында жаш жазычу жашауда тюбеген «кюйген тапланы» санай, окъуучугъа сейир этдирича болумланы кёргозте эсе, ахыр повестьлеринде, романларында халкъ жашауну кыйынлыкъларыны терен сылтауларын ачыкъларгъа къолундан келгенди. Хасанны къалам къарындашы Гуртуланы Элдар да анстан чертмегенди былай: «Хасан бизни миллетибизни бек кыйын кезиулеринден бирин суратлай, малкъар халкъда болгъан огъурлулукъну, таукелликини, ахшы му-

ратха итинмекликни энчи адамланы къадарларында, окъугъан адам ийнанырча, окъуп бошагъанда да хау, жашау-дача кѣргюзтеди» деп айтырча жазгъанды.

Хасанны фахмусуну элпек чагъы келгенине шагъатлыкъ аны кѣп болмай басмаланган «Ит жыйын» атлы китабыды. Ол «Ит жыйын» роман бла «Тузакъ» эм «Сау адамны сын ташы» деген повестледен къуралгъанды. Хар замандача, Шауаланы Хасан малкъар халкъ чекген кыйынлыкъны кесини жигитлерини жашау жоллары бла кѣргюзтеди, аланы энчи къадарларын халкъ жашауну кюзгюсюча этеди.

«Ит жыйын» роман халкъыбызны 80 жылгъа жууукъ тарыхыны ызын ызлайды. Бу жолда адамлыкъ ышанланы сакълагъан тынч болмагъанын биз бусагъат жашауну «чархын бурдургъанладан» биреуню — Солманны (Сахайны) сыфатында кѣребиз. Солманны эки аты болгъанча, ниети да экилиди. Аны адамлагъа халаллыкъы кѣчгюнчюлюк жылларында ачыкълана, анасындан келген зат эсе, зарлыкъы, менсиниулюгю, байлыкъгъа жан атыу дегенча халлери уа атасындан алгъан юлюшюдю. Артдан-артха Солманны адамлыкъ шартлары атасы Хажиге жууукъ келип тохтайдыла. Хажиге жаш заманында тюзлюк, тенглик ючюн къанын-жанын аямай кюрешгенди. Ол тюзлюкню, баш эркинликни, кюлайлы жашауну кесине угъай, жамауатына истегенди. Совет власть орналып, ол кюсеген тенглик келгенден сора, Хажиге властьны «душманларын» излеп башлайды. Бу иште ол терен сагъыш этмей, гурушха болгъанларын, артдан-артха уа кесине къаршы адамларыны ызындан да тюшеди. Ниет жолдашларына окъуна сууукъ кѣзден къарап, бек башы уа, — ёз кюллугъуна тийишли болур деген адамладан тегерегин тазалар акъылда, элчилерин тутдуруп, хатасыз жанланы Сибирьге ашырады.

«Ит жыйын» деп ныгъышда къартла Солманны жыйынына айтханлыкъгъа, итлик этиу Солманчаланы аталарындан келген зат болгъаны романда ачыкъ кѣрюнеди. Халкъда адамлыкъ, итлик да жюриогенине жазыучу бу романда шагъатлыкъ эте, уллу философия магъанасы болгъан оюмну баямлайды. Бусагъатха дери малкъар прозада ынкълапны юсюнден айта туруп, неда Совет власть орнала тебиреген заманда кыйын жолланы ачыкълай туруп, жазыучула китапларыны жигитлерин аллындан ахырына дери тюрлендирмей, бир халда тутхан эселе, бу арт онжыллыкъда Тѣппеланы Алимни, Толгъурланы Зейтунну, Гуртуланы Элдарны, Шауаланы Хасанны чыгъармаларын-

да ол тюрлю жигитлеге да «къан кире» башлагъанды. Адабият жигитле дунягъа кёре тюрлене, жашау жоллада кеслерине жууукъну сайлайдыла, къадаргъа бойсунадыла. «Ит жыйында» Хажы бла Солман жаш заманларында адамлагъа игилик этерге хазырдыла, этген да этедиле. Алай артдан-артха, жашау къолайлары да ёсюп, кёллери да бийик болуп, къуллукъгъа да жетишип, жамауатха «ат башындан» къарап тохтайдыла. Ма аллай затла сюредиле хажилени, солманланы ит жыйыннга, бир жыйыннга.

«Тузакъ» атлы повесть жазыучуну башха чыгъармаларындан кесини психология теренлиги бла энчиди. Сабийле дунясын ачыкълагъанын эсге алсакъ а, повестини къыйматы бютюнда бийик болады. Мында Шауаланы Хасан бек ачы ишни юсюнден хапарлайды. Кёчюрюлген кюнбюзде, жамауатдан айырылып, эки сабийчик — онекижыллыкъ Зубай бла жетижыллыкъ Лиза эллеринде къаладыла. «Бу болгъан затмыды?» — деп, манга бир къауум окъуучу соргъан да этгенди. Кертисин айтханда — мени андан хапарым жокъду. Алай кесим эшитиген бир ачы иш а эсимден арталлыда кетмейди. Шыкъыда эрттеден да тешек болуп тургъан бир къарт ынна, кёчюрюлген кюнбюзню къабалыгъында жокълар адамы болмай, унутулуп къалады. Бир ауукъ замандан элге узакъ къошладан къайтхан малчыла аны къатып тургъанлай тапхандыла. Аллай ачы къадар сынагъанла кёп эдиле. Қъайсы бирини юсюнден жазгъын? Шауаланы Хасанны повести, мени акъылыма кёре, ол кюйсюз къадарланы суратлау айырмалауну кючо бла бирикдиргенди. Қъаргъышлада айтылыучусуча, бош къалгъан элде эки къызчыкъ, кеслерин тюшлеринде кёргенча, кечинедиле, — тюн болгъанына ийнаныргъа жарарыкъ туююл эди. Ала бла бирге уа иесиз къалгъан малла, итле, киштикле, ийнекле, къойла... Ол жаны барланы юргенлерин, сынсыгъанларын, ёкюргенлерин тохтатыргъа кюч а жокъ. Элни сангырау этген сыйытта сабийчиклени ауазлары эшитилген да этмейди. Бу эки къызчыкъгъа битеу элни сур къадары таянганчады. Сабийле дунясын жазыучу бусагъатха дерин бизни адабиятта тюбемегенча алай ачыкълайды.

Хасан, тюп болгъан элни кёз аллыбызгъа келтире, повестин окъугъан унутмазча затланы юсюнден хапарлайды. Элни малы ашсыз, суусуз къалып: жыртхыч жаныуарладан къорууланыр амаллары да жокъ. Хастанда бекленип къалгъан къойла, ачдан, бир бирлерини жюнлерин ашап, бир къужур ауруугъа жетишедиле. Аладан бирин жыртыргъа тюшген бёрю, къойлагъа тиялмай, артха къачады. Сейир

түйюлмюдо: бёрюню жыртхычлыгы окъуна мажалды адам кюйсюзлюгонден.

Адамны чыгъармачылыкны жолуна сюеген сылтау не болур? Жазуучуну, жырчыны, суратчыны юсюнден сёз барганда, бу соруу туумай кълалмайды. Ниет байлыкны айнытханла башхаладан жамауат аллында уллу борчлары ангылагъанлары бла айырмалыдыла. Ала, бу затхатююннген кюнлеринден башлап, миллет ишге аркъаларын берип башлайдыла. Хасанны юсюнден айтханда, аны адабиятыбызгъа энчи къадары келтиргенди дерге боллукъду. Не десенг да, кеси кыйынлыкъ кёп сынагъан адам башханы къадарына да сакъ болады, керти кёлунден эрийди, ол кыйынлыкны юсюнден башхалагъа билдиреди, болушхан этеди. Фахмулу адамны уа битеу халкъ чеккен азапны юсюнден айтыргъа къолундан келеди. Кёчгюнчюлюкте сегизжыллыкъ жашчыкъ сынагъан кюйсюз къадар, ол ёсгенден сора анга затны башхаладан жютю кёрюрге, терен ангыларгъа, адабиятыбызда энчи сёзюн кесгин, шатык айтыргъа себеп болганды.

Шауаланы Хасанны хапарлары, повестьлерини юзюклери, башха тилледе басмаланып, халкъыбызны жашауу бла мингле бла саналгъан окъуучулары шагъырей этгендиде. Жазуучуну хапарлары орус, къабарты, кыргыз, ногъай, азербайджан, татар, узбек, къаракълпакъ тиллеге кёчюрюлюп чыкългандыла.

Хасанны малкъар окъуучугъа эрттеден да таныулу, огъурлу ауазы кёп жылланы эшитилгенлей турурун Аллахдан тилей, манга иши бла да, адамлыгы бла да багъалы жазуучугъа: «Ёмюрюнг узакъ болсун, ишинг къолай болсун, Хасан!» — дейме.

АЛИМ САЙЛАГЪАН ЖОЛЛА

Тёппеланы Алимни чыгъармачылыгы жангы малкъар адабиятны тамал ташларындан бириди. Бу ахыр эки жыйырма жылны ичинде ол кесини керти да миллет магъанасы болгъан иши бла халкъыбызны ниет байлыгын ёсдюрюп келеди. Жамауатны харкюнлюк жашауунда Алим къатышмай, аны кыйыны кирмей, хазна кёп зат этилмейди. Фахмулу жазуучуну къара сёзден китаплары, дерсликлери, илму ишлери, теле-радио-бериуледе айтханы халкны жашауунда энчи, магъаналы жерни аладыла. Алай болгъанлыкгъа, аны чыгъармачылыгы адабият тинтиуледе толу ачыкъланмагъанды. Кертиди, профессор Толгъурланы Зейтун, башха алимле, жазуучула да Тёппе-

ланы Алимни хар китабына кесамат сёзлерин айтхандыла, уллу багъа да бергендиле. Болсада кюзю сынакъчыкъла бир затны суратын хар бири бир кесегин кёрюзтюп, толу сыфатын кёураялмай кёойгъанча, Алимни юсюнден жазылгъан затла да окёуучугъа аны чыгъармачылыкъ жолунда излеулеринден толу хапар айтмайдыла. Алимни чыгъармачылыкъын бирден тинтиу — уллу, алай бюгюнлюкде чола къалып тургъан адабият ишди. Малкъар адабиятны кёп башха ишлерини санында.

Керти фахму кесин эртте танытады. Ол кимге да туура затны биз Тёппеланы Алимни къадарында да кёребиз. Алим халкъы бла бирге урушну, ызы бла кёчгюнчюлюкню ачы кюнлерин сынагъанды. Артда аны «Пиринчни сютлей акълыгъы» деген хапарында Сафарчыкъны юсюнден айтхан «ол ачлыгъын жукълап хорлаучу эди» деген сёзлери таулу сабийлени барыны (Алимни кесини да) кёчгюнчюлюкде зулму къадарларына келишеди. Ол къыйын заманда аны дунягъа ачыкъ кёллюлюгюн тас этдирмей, жарыкъ умутларын ёчюлтмей тургъан ёсдюрген анасы Отарланы Сафият болгъанды. Сафият жашчыкъгъа айтхан жомакъла, нарт таурухла, жырла тюзлюк дайым да хорларына ийнаныудан толу эдиле, аны акъылын, эсин, сезимин сёзню кючюне бурдура эдиле. Алимни, суратлау сёзню кючюне ахырына дери тюшюмесе да, анга сакълыгъы окёуу жылларындан башланганды. Сафият ачыкълагъан алапат дунягъа таулу жашчыкъны кыргыз элде алгъан дерслери да къошуладыла. Кыргыз акъынла, устазы Садыков Чолукъ айтхан жырлагъа, назмулагъа уллу эс берип турады. Бир кесекден а кеси да кыргыз тилде назмула кёурап башлайды. Алимни ол кезиуде жазгъан назмулары, хапарчыкълары да «Кыргыз пионер», «Чюй правдасы» деген газетледе басмалангандыла. Ана тилинде кёурагъан жырларын а тенглери той-оюнлада айтып айлангандыла.

Малкъарлылары автономиялары жангыдан кёуралып, халкъыбыз Ата журтуна къайтыр заманга Тёппеланы Алим жаш къаламланы арасында айырмалы болады. Ол тохтамай жазады, кесини усталыгъын кёп тюрлю жанрда сынайды. Бир къауум заманны ичинде Алим «Коммунизмге жол» газетни корректору болуп ишлейди. Газетни бетлеринде аны тюрлю-тюрлю темалагъа жораланган очерк-лери, статьялары, назмулары дайым чыгып турадыла. Андан сора да «Шуёхлукъ» альманахда, башха жыйымдыкълада да аны хапарлары басмаланадыла. Ол чыгъармаланы окёугъан адабиятыбызгъа кёп жанрлада ишлерге фахмусу болгъан жазуучу келгенин аныларыкъ эди.

Алим кесини къадары адабиятдан тышында болмазлыгъын ангылап, алай а билимин, хунерин ёсдюрюр муратда, къыралыбызны тынгылы окъуу юйлеринден бирин сайлап, Москвада Горький атлы адабият институтха киреди. Аны устазлары М. Светлов, Е. Долматовский, Л. Леонов, М. Бонди, Л. Артамонов болгъандыла. Битеу къыралгъа белгили жазуучулары, алимлини дерслеринде Алим орус, битеудуння адабиятындан да тынгылы билим алады, жазуучулукъ усталыгъын ёсдюреди. «Малкъарлы жаш жазуучуну чыгъармачылыкъ иши къалай айныгъынана мен Адабият институтда уллу эс бурганлай турганма. Энди ол Къабарты-Малкъаргъа къайтханды. Тёппеланы Алимни бетинде малкъар адабиятха уллу кюч къошулгъанына къуанама», — деп жазгъанды аны устазы, белгили орус поэт Евгений Долматовский. Институтну бошагъандан сора, Алим, «Коммунизмге жол» газетге къайтып келип, литсотрудник болуп ишлейди.

Алтымышынчы жылланы аллы жазуучуну чыгъармачылыкъ къадарында биринчи жетишимлени, усталыкъны «жашырынлыкъларына» тюшюнюню, къыйын излеулени заманы эди. Бу кезинде Алим «Штулу» деген назмула къауумун, «Жаннетни къызы» деген лирика повестин, Этезланы Омарны юсюнден илму-тийтиу китабын, «Суугъа кетген суймекликни юсюнден балладасын», тюрю-тюрюлю къысха хапарларын басмалайды. «Кюн батмайды» деген биринчи романын жазып башлайды.

Тёппеланы Алим адабиятха келген чакъда малкъар прозаны тематикасы алай кенг туююл эди. Жазуучула, асламысында эслерин озгъан ишлеге, тарых шартлагъа бёле, кёбюсюнде Октябрь ынгкылабы бла келген жангылыкъланы ачыкъларгъа итине эдиле. Алтымышынчы жылланы юсюнден жазылгъан зат а жокъ эди. Ол кезинде жамаут жашауда тюбеген чюйреликlege багъа бичген чыгъарма да — алай. Аны толу ангылай, Тёппе улу бир къауум хапарында, «Суугъа кетген суймекликни балладасында», «Отлукъ ташла» (1968) деген романында жаш тёлюню темасын тюрю-тюрюлю жаны бла ачыкъларгъа итинеди.

Адамланы бир бирлерине гурушхалыкъларын да, биринчи атламларын да, менсиниулюкню хорлап, башханы ич дуниясын, сезимин, жүрек сырын ангыларгъа итиниулерин да суратлау, къыйын болгъанлыкъгъа, бююнлюкде да, алтымышынчы жылладача, адабиятны баш борчларындан бириди. Малкъар къара сёзню бу ишде бек уллу жетишимлерин айтханда, Тёппеланы Алимни «Суугъа кетген суймекликни юсюнден балладасын» сагъынмай жарамаз.

Жазыучу бу повестинде кеси бла тенг жаш тёлёню сагъыш этдирип тургъан соруулагъа жууап излейди. Бу чыгъарма, малкъар прозада биринчи болуп, таулу адетлени бла кыылыкъланы юсюнден «даулашны» башлайды. Повесть кеси да саулай ол затха жораланады. Журналист жаш Азамат бла колхозчу кыыз Марзиятны танышыулары, артдан-артха уа сүймекликлерин, аланы бир бирге кыйын жолларын да халкъ адетлени сюзгючю бла ётдюреди Алим. Ол жаны бла повесть окъуучугъа бир кыауум сорууну тизеди. Ёмюрледен кыуралып келген адетлерибизни бусагъатда не чекге жетдиргенбиз? Кёбюсюнде, жарсыугъа, аланы жашауубузгъа келишдиралмай, кесибизге кыаршы тутабыз. Сёз ючюн, таматагъа намыс бериуню бла кыуллукъчугъа кёзбау этиуню арасын айырабызмы? Бир-бир ахшы адетлени, эски жашауну турмуш болмачылыгъыны шартына тергеп, кыурутургъа кюрешгенибиз а? Барындан да осалы уа — жангы адетлени кыурау, халкъда жорюмеген затланы аны атындан, адетди деп, байракъ этиу. Битеу ол затланы юсюнден сагъыш этдиреди бу повесть. Жашауда тюбеген кемчиликке багъа бичиу, насийхат халда болмай, жигитлени кыадарлары бла, аланы дунягъа кыарамлары бла ачыкъланады. «Суугъа кетген сүймекликни юсюнден балладада» сагъынылгъан проблемала Толгъурланы Зейтунну «Акъ гыранча», Шауаланы Минналданны «Кюн таякъла» повестьлеринде да баш жерни аладыла.

Тёппеланы Алимни чыгъармачылыгъыны баш илишанларындан бири — миллет жашауну энчилигин эм бирси халкъла бла бирикдирген ышанларын тинтиу, малкъарлыланы халкъла юйюрюнде тийишли жерлерин ачыккълауду. Ол энчиликни бла бирликни жазыучу адабият жигитлени инсанлыкъ сезимлеринде, кыылыкъларында табады.

Малкъар халкъны кыйын кыадарын тинтген эм суратлау чыгъармада баямлагъан тынч туюлду. Ол ишни жетишимли бардырыгъа Алимге аны кыарачай-малкъар фольклорну уста билгени, халкъны жырларына, таурухларына сүймеклиги да уллу себеп болгъандыла. Халкъ кыурагъан жырлада бла таурухлада, нарт сёзледе бла чам хапарлада, макъамлада бла тепсеу тартыулада халкыбызны шургулу тарых жолун, тюзлюкге, азатлыкъгъа кертичилигин кёребиз. Бу ышанла бары да жазыучуну чыгъармачылыгъыны тагы сууларыдыла, — Алимге «Ташыуул», «Азатлыкъ», «Сыйрат кёпюр» романларында, «Артутай» повестинде миллетни жашауун толу, хар жанындан кёргюзтурге онг берген.

Тёппеланы Алимни «Ташыуул» романы Малкъарны тарыхыны жууаплы кезиулерини биринден хапар айтады. Романда жамауат жашау хар жанындан да тинтиледі. Уллу Ата журт урушну кыйын кезиуюнде этилген жигитлик романда Жамауат элни къадарыны юсю бла ачыкъланады. Жигитликге, ёхтемликге тау эллені кыйасында да не заманда да жер бар эди. Озгъан ёмюрледе тынчлыкъ кёрмеген миллет кесини энчилигин сакълар ючюн, жамауатлай къалыр ючюн, кюрешледе къатханды, кече-кюн демей, ат белинден тюшмей айланганды, урунуугъа кёл салгъанды, къоншусу бла шуёхлукъ жүрютгенди. Кыйын тарых болумлада бир бирге таянчакъ болуу дегенча ниетлери себеплик этгендиле. Ол бирликге, тюзлюкге да итинию Тёпе улуну романында сегиз кере тюр болуп, жангыдан къуралгъан Жамауат элге тогъузунчу кере чачылмай къалыргъа кюр бергенди.

Тёппеланы Алимни жазыучулукъ ишинде «Ташыуул» романны бек уллу магъанасы барды. «Ташыуул», саулай алып айтханда, малкъар адабиятта халкъ жашауну терен ачыкълагъан, ол жашауну уллу понарамасын кёргюзген биринчи чыгъармады. Алимни бу романда айтханына кёре, таулу адамны баш илишаны — мамырлыкъды. Дуния чюреликледен узакъда, къаяла, таула тынгылауунда мал кютген, сёлешсе да — таш бла, мал бла сёлешген адам биринчи баш борчуна кесини этген ишин санагъанды. Ол философияга кёре жашагъанланы сыфатлары романда алапат уста къуралгъандыла. Байчо да ол фикирни «кюзгюсюдю». Жазыучу таулу адамыны ариу халисин толусунлай Байчону сыфатына сингдиргенди. Уллу, ауур да жүгю бла чыгъады Байчо окъуучуну аллына. Уллу юйюрю, уллу кыйгырыулары да болгъан, уллу санлы жолуучу романны аллындан башлап ахырына дери, жазыучуну жол нёгери болгъанлай турады. Байчону халал кёллюлюгю, адамлыгъы, сүймеклиги, табийгъатха ыразылыгъы, сабийча тазалыгъы таулу халкъны жүрегин, ниетин баямлагъанчады. Гитчелигинден мал кютюр келген Байчону ангылауна кёре, адамны кюрю — ишдеди, заманы жетсе, юйюрлю болуп, сабийле ёсдюргендеди. Уруш, къазауат, сёз, юлеш, къуллукъ деген затла уа сезиминден узакъдыла. Анга кёре, Байчону ишинден, сабийлеринден ким айырса да — бек уллу душман олду. Колхоз къуллукъчула аны сюрюуюн Тау Артына аудуруп, кесин а элге кыйтаргъанларында, кирип келген душманнга угъай, колхоз къуллукъчулагъа чамланнганы да анданды. Аллай къарангылыгъы Байчону бир ауукъгъа душманнга къуллукъ да этдиреди. Алай а аны кёз туурасында болуп бар-

гъан артыкълыкъла, зулмула, къартлыгъында тийген душман таягъы кѣп затха, бек башы уа — керти жашаугъа кѣзюн ачады. Ахырында Байчо зулмугъа къажау сюеледи. Байчо дуня гюняхындан тазады, аны себепли, адамлыгъы уллуду, артыкълыкъгъа, зорлукъгъа тѣзюмсюзлюгю бирси «билимли» адамладан эсе бийикди, жютюдю.

Сѣзсюз, романда аллай «билимли» жигитлени бири устаз Жабраил Локъмановичди. Аны сыфаты малкъар прозада башхалагъа ушамагъанын, жашау ызы, къайгъылары, ишлери, ич дунясы бизни адабиятта тохташдыргъан устаз сыфатлагъа келишмегенин туура кѣребиз. Жабраил мамыр кюнледе кесини устаз борчун намысы бла толтурады, жамауатны алчы адамларындан бириди. Алай, къазауат жууукълашханда, ол, экили болуп, ахырында элине душманлыкъ этеди. Экили болгъан, кесини ниети ючюн къаты сюелалмагъан адамла, жашауда, «Ташыуулда» да тубейдиле. Афар, Рахай, Сылыухан... Алай жазыучу Жабраил Локъмановични ишлерин, оюмларын жазыкъсыныусуз ачыкълайды. Анга кѣре уа, сагъыш этсенг, Жабраил Локъманович бек харип адамды. Аны къылыгъында кѣп чюйреликле бардыла. Ол эсли киши болгъанлыкъгъа, къыйын сагъатда кесини намысын сакълаялмагъанды, инсан борчуна табыналмагъанды. Аны хали жаланда мамыр заманга «келише» эди: уруш къыйынлыгъы жетмесе, Жабраил Локъманович элинде, жамауатында угъай, — битеу халкъда да белгили адам болуп, ол къудурулуп тургъан шарайыбы да билинмей къаллыкъ эди. Алай Жабраилны ийманлы болургъа кюч къудурети жетишмейди. Уруш къыйынлыгъы аны ууатып, бюгюп бошайды. Бу алапат жашау ансыз къалыргъа боллугъун кѣзю бла кѣрюп, жүрегине къоркъуу тюшеди. «Жан татлыды!» Ма аллай философия фикир бла чыгъады Жабраил Локъманович урушдан. Ол фикир анга уруш аулагъында нѣгерин къюп кетерге «буюрады». Биз Жабраилны юсюнде «Игини ёлюмю амандан» деген халкъ акъылны кертилигин кѣребиз. Душман бла дос болурма деп кесин алдау — жер юсюнде жангылычланы барындан уллуду.

«Ташыуулну» алапат бетлери ныгъыш къартлагъа жоралангандыла. «Не тюрюлю заманда да элни ныгъышы ёчюлмегенди. Къартла кете барсала да, жашла къарт бола, ныгъышны жылыуу къурумай баргъанды», — дейди жазыучу романда. Ненча тюрюлю сыфат, ненча къылыкъ барды ныгъышда — тынгысыз Ёрежип, ауур акъыллы Биязуркъа, бир бирине чам этгенден тоймагъан Къазакъ бла Тебо, тынгылауукъ Ордан, эртге ауушхан, алай ныгъышда Жарнесни сѣз нѣгерича къалгъан Шырдан...

Жамауат элини къартларыны ичинде нарт жүрекли Жарнес халкъны ёмюрледе тохтамаз жүрегине, жарыкъ ёнуне, халал ниетине тенг болады. Аны не сансыз айтылган сёзю да терен магъаналыды. Жарнесни туудугъу Башир бла даулашы, эртте ауушхан, алай сёз негерлей къалган Шырданнга тырманы, чыпчыкъла бла ушагъы олсагъатда бола турган ишле бла байламсыз кёрюннгенликге, хар жолдан бек эсли оноуча, билгич сёзча эшитиледи. Жамауатны сыйлы къарты Жарнес халкъда жүрюген иги адетлени, акъылны, сабырлыкъны таркъаймаз шауданыча, озган ёмюрлени келечисича кёрюнеди. Жашаууну ахыр сагъатларында окъуна ол адамлагъа кёл этдиргенлей, тюз жолну кёргюзтгенлей, сёзю бла онг бергенлей турады. Жамауат эли Тёппеланы Алимни чыгъармачылыгъында Меккасы эсе, Жарнес Жамауат элини Файгъамбарыды.

«Ташыуул» роман Тёппеланы Алимни жазыучулукъ жетишими болуп къалмай, бизни адабиятыбызны уллу бийиклеге чыгъар онгу болгъанын кёргюзтгенди. Романда жигитлени башхалыкълары да болмагъанча уста ачыкъланады. Алгъын тюбеучю суратлау мадар: «бизники» эсе — ариуду, акъыллыды, суюдюмлюдю, «аладан» эсе уа — сылхырды, жапысызды, — романда сыфатла ишлене туруп арталлыда жер тапмагъанды. Хар жигитни да энчи сыфаты, хали, бек башы уа — тили барды. Романда халкъ тили накъут-налмазча жылтырайды: хар жигитни энчи дуниясын белгилейди, ёнюн, макъамын эшитдиреди.

Суратлау сыфатны къурауда малкъар проза бир ненча кезиуню ётгенди, иги — аман, ариу — эриши, къара — акъ дегенча схемаладан психология теренликке дери жол кыдыргъанды. Ол жолда жетишимледен бири — «Ташыуул» романды. Жигитлени бир бирден башхалыкъларын баямлар ючюн, жазыучу тилни кёп тюрлю амалларын хайырланады: фонетиканы юсю бла (Ёрежип, Ордан); синтаксисни кючю бла (сабийлени ич монологлары); Жарнесни къысха айтымлары; лексика, фразеология мадарланы кенг хайырланыу, сёзлеге жангы магъана бериу Тёппеланы Алимни «къол ызын» таныулу этеди. Жазыучу китабын окъугъан адам ол сыфатлагъа ийнанырча, аланы ангыларча къурашдырыуну баш борчларындан бирине санагъанын да белгилерчады.

Муну уа романны саулай магъанасына артыкъ къошумчулугъу болмаз деп, къайсы жигитин алып къарасанг да — аланы окъуна да хар бирини энчи ауазы, энчи ич дуниясы болуп чыгъады. Да, не? — жамауат дегенинг алайды. Хар кимни да аты башхача, акъылы да башха. Сёз ючюн,

Майруш. Ол да баш жигитлени санында туююлду, роман «межамында» мағанасы да уллуду дерге жарамаз. Майруш бир ненча кере сағынылады. Алай хар жолдан да биз аны танымай кыоймайбыз. Ол айтхан затын «мен да кыошулмай кыалмайым хапаргъа» деген мурат бла болмаса, «сёсюм ётсюн да, аны бла эс тапдырайым адамлагъа» деп айтмайды. Аны себепли, Майрушну ангыларгъа да кыыйынды.

«Ташыуулда» социализмни жыллары суратланадыла. Романны бетлеринде бу тюрюлю жамауат кыурулушну душманлары, жакъчылары да тюбейдиле бетден-бетге. Немис фашистле, ала бла бирге элинден дертин алыргъа кыайтхан Мачар — была социализмни душманларыдыла. Алай бу сыфатланы кыурагъанда, жазыучу аланы жаланда класс чюйреликлерин белгилеп кыоймай, ол чюйреликле кыайдан чыкыгъанларын ачыкъларгъа итинеди. Аны бла бирча бир кыауум адамланы кесини жамауат кыауумуну ичинде бекленип кыалмай, тюзлюкге энчи жолларан ачыкълайды.

Тынч кёллю олтуруп, болгъан ишлени, белгили затланы санап чыгып, китап жазгъанлыгъынга, ол керти адабиятха кыошулмайды. Алай жазгъанла, аланы тиллери иги эсе да, айтымлары тюз эсе да, бизни суратлау, эстетика ёсююбюзге, ниетибизге, сезимибизге хазна зат кыошмадыла. Бу жаны бла кыарасакъ, «Ташыуул» айбатлыкъдан кериди. Халкыны бай тили жаланда хар затны кёз алдынга келтирирге себеп болады. Халкъ айтыуланы, сёз байлыкъны кючю бла кыуралгъан жигитлени энчиликлери романны кючюдю, кыарыууду. Тил байлыкъны жазыучу романны тамам ташы этгенди; айбатлыкъ, жалгъан ариулукъ, кокаланыу дегенча затла арталлыда тюбемейдиле. Ол да романны мағанасын кётюрген затладан бириди.

Озгъан урушну суратларын салгъан хапарла, повестьле «Ташыуулгъа» дери да малкыар адабиятда бар эдиле. Урушну бек кыыйын заманында — туугъан жерибиз ууучлаучуланы кыолларына тюшген кезиуде халкыбыз этген жигитликлени юсюнден. Алай ол замандагъы жашауну былай толу кёрюзтген уллу чыгъарма уа жокъ эди. Уруш топлары узакъда атылгъанда, жан кыоркыуу тюшмегенде, жигит болгъан да, ариу сёз айтып, кесини керти бетин жашыргъан да тынчды. Семен зорлукъ бла бетден-бетге тюбешгенде уа, кёзбау этип кыутулургъа амал жокъду. Жазыучу кесини жигитлерини чынтты адамлыкълары, даражалары неге тенг болгъанын керти кюрешде кёрюзтеди.

Романны баш жигити Жамауат элди. Къайсы элде да болуучусуча, анда батырла, къоркъакъла да кѣзбаучула, душманнга бойсунмагъан эрле да жашайдыла. Жамауат, эл къадарында, душман кирип келгенде, кесини уланларыны къайсысы неге тийгенин туура кѣргенди. Душманнга бойсунганны къой, аны халкъы бурун заманладан бери айтыла келген оюнчулугъун, тамблагъа иги къууумун кем этмейди. «Жамауат эли мени халкъымы жыйышдырылгъан сыфатыды», — дегенди Тѣппеланы Алим, окъуучулары сорууларына жууап бере. Алимге алай айтыргъа базыныуну мурдору кючлю болгъанына романны эстетика къарыуу шагъатды...

Адабият сѣзню кючу бла тарых тинтиулери андан ары бардыра, Тѣппеланы Алим «Азатлыкъ» деген романын жазады. Бу роман эки повестьни тамалында къууралгъанды — «Коммунист» бла «Жюз шаптал терек». Алай болгъанлыкъгъа, сюжет къатышыулукъ, композиция бошлукъ дегенча зат эсленмейди — роман хар жаны бла да бийик эстетика даражалыды. «Азатлыкъ» роман, «Ташыуудан» кеч жазылгъанлыкъгъа, халкъны тарыхында алгъаракъ болгъан ишлени ачыкълайды. Тѣппе улуну жазыучулугъуну дагъыда бир энчилиги барды. Битеу чыгъармаларына эслеп къарасанг (къара сѣз бла жазылгъан), бюгюннгю жашаудан башлайды да, озгъан заманлагъа теренден-терен кире барады. Алай дайым да бюгюннгю жашауну сагъышын этгенлей турады. Тюненеге, бюрсюкюннге, узакъ озгъан заманлагъа сагъышлы къарап, багъа береди. «Азатлыкъ» да ол кюйде жазылгъанды.

Малкъар прозада «Азатлыкъ» жазылгъан кезиуге чыгъармаланы асламы бу роман ачыкълагъан темагъа жораланып эди — революция бла аны ызындан келген инсан урушха. Аппаланы Хасаны «Къара кюбюрюнден» башлап, бу затда кесин сынамагъан «къара сѣзчю» жокъду дерге боллукъду. Анга кѣре уа жангы сѣз айтхан да кыйын эди. Алай болгъанлыкъгъа, бу тарых кезиуге Тѣппеланы Алим кесича къарагъанды. Бек башы уа — ол жыллада болгъан жамауат жашауну тынгылы суратын ишлегенди. Романда жигитлени къадарлары, ынгкъылап жоллары чыгъарманы баш концепциясы бла байламлыдыла — тарых тирмени терсни-тюзню да артдан-артха баям этеди.

Роман хапарлау жарлы Къоналий бла бий Айдарукъну эм аланы юйюрлерини тѣгерегинде барады. Ол эки жигитни бир бирге жуукъ этген, кери кетерген да не затладыла? Ала, туугъанлай окъуна, Аллахны буйругъу бла бир бирге къаршы сюелген къауумладандыла.

ны эки жашы болгъанларын сезерча онг а беремиди? Башха жигитлеге да ол кёзден къарай, жазыучу адабиятта алгъадан да төре болуп къалгъан хапарлау жорукъланы «бузады».

Айдарукъну сфатын къурай туруп да, Тёппеланы Алим прозабызда тохташдырылгъан жолну бармай, жашау кертиликни ачыкълау ызын сайлагъанды дерге керекди. Жазыучуну Айдарукъну юсюнден сагъышлары Қязимни «Бызынгы къабырларында» айтхан сёзлеринден башланганнга ушайды.

Айдарукъ тюзлюкню сюйген (Қязимни шагъатлыгъына кёре, Холамда Шакъманланы Тарюкча), сабыр адамды. Намыслы, адепли, сёзюне табылгъан инсан. Жалчылары бла бирча, кесин иште сынагъан таубий. Халкъыны къадарын бир заманда да кёз аллындан кетермеген керти адам. Алай жазыучу Айдарукъну файгъамбарча кёргюзтюуден да узакъды. Айдарукъ тышындан айтып, кишини жанына тиймей эсе да, анга жаратылгъан кезиуюнде Аллах берген бийлик къадарны тюзге санайды, халкъгъа оноу этиу бир-бир сыйлы тукъумланы кёолларында болургъа тийишлисине ийнаныпды. Окъуучу бу фикир бла келишалмаса да, Айдарукъну бу ишаны жашаудан алыннганына толу ийнандырады.

Ол ызын тутуп, жазыучу дагъыда бир башха, энчилиги «кёзюню чыгъара тургъан» сфат къурайды. Ол Адыхам эфендиди. Адыхамгъа дери бизни адабиятта эфендилени жахил, жут, кёзбау, хыйла сфатлары кёп поэмаланы, хапарланы, повестьлени, романланы да бетлерин толтурупдула. Тёппеланы Алим ол схеманы биринчи болуп бузгъанды. Жазыучу Адыхамны халинде кючлю, къарыусуз ышанларын да бирча толу ачыкълайды. Ол затла аны сфатына жан саладыла.

Адамны жашаууну кыйматыны юсюнден сагъыш этген чакъда, бизни умутларыбыз келлик кюн бла байланып эселе, ишинги бусагъатда магъанасын озгъан ишле бла, болумла бла тенгleshдиррге да тюшеди. Сау халкъны къадарын алып айтханда да, боллукъну озгъан бла байланып тургъаны баямды. Тарых халкъны къанатыды, тарыхда атлары къалгъан игиле, закийле ызларындан келген тёлюлеге жол кёргюзтгенлей турадыла. Малкъарны къадары, жүрюшю, аны бурунгу, эски тарыхда жери бюгюнлюкде бизге толу белгили туююлдо. Малкъар окъуучуну тарыхны юсюнден ишлеге сакълыгъы да анданды. Илму иш болсун, поэзия, сахна неда къара сёз чыгъарма болсун, тарыхыбыздан хапар бере эсе, биз аны ал бетинден ахырына дери кёз къакъмай окъуп чыгъабыз. Жаз-

гъандан да толу, ышангылы хапар сакълайбыз. Ётюрюкден не асыу, кёбюсюнде умутубуз толмай къалады. Авторланы бу жаны бла терслеген тынч болгъанлыкъга — ыспассыз ишди. Нек дегенде, бююнлюкде малкъар халкъны тарыхы тийишлисича тинтилмегенди. Аны себепли озгъан заманны суратлау чыгъармасында ачыкълар акъыл этген жазыучугъа бютюнда тынч болмайды.

«Ташыуул» бла «Азатлыкъ» романла халкъны жашауун, тарыхыны къыйын кезиулеринде жолун толу, алжаусуз ачыкълагъанларыны себебинден болур, — аладан сора малкъар окъуучу Тёппеланы Алимни тюненебизни юсюнден чыгъармаларын ашыгып сакълайды, жазыучудан суратлау сёзню кючю бла айтылгъан толуракъ хапар излейди.

Башда белгилегенибизча, биз халкъыбызны къадарын, жүрюшюн, аны бурунгу тарыхда жерин хазна билмейбиз. Аны себепли бир-бирде суратлау адабият чыгъармала илму ишледе чола къалгъан тарых бетлени ачаргъа онг бердиле. Ол зат эсинге бегирек да Тёппеланы Алимни «Артутай» деген повестин окъусанг келеди.

Мында сёз XVII ёмюрню ортасында Малкъарны жашау халларыны юсюнден барады. Орус жазмалагъа халкъыбызны аты бу кезиуледе тюшгенин эсге алсакъ, Алим Малкъарны тарыхыны бек теренине киргенин кёребиз. Быллай чыгъармада халкъны белгили уланыны бла аны жазыучу къурагъан суратлау сыфатыны арасында бир бирге келишиулюк ишни бек башыды. Артутайны хар айтхан сёзюне, этген ишине да окъуучусун ийнандырыр ючюн, Тёппеланы Алим аны сыфатын илму тинтиулеге кёре къураргъа итингенди. Артутай XVII ёмюрде жашагъан Малкъарны айырмалы бийи, халкъыны чынтты жашы болгъанды, аты да кёп иги ишле бла байламлыды. Аны себепли жазыучу ол ёмюрню жашау халларын суратлайды. Тарыхыны къайсы кезию да окъуучугъа жууукъ эм ангылашынуулу болур ючюн, жаланда шартланы санап кетген изди. Халкъыбыз къаллай кийим кие эди, аны къаллай хантлары бар эди, адетлерини бусагъатлада жүрюгенледен башхалыгъы неде эди, къаллай ийнаныулары, ырыслары, чамлары, жырлары, тилде биз бусагъатда жүрютмеген сёзлери, сёз тутушлары бар эдиле? Быллай соруулагъа жууапла заманны суратын да къурайдыла, адабият жигитлеге да ата-бабаларыбызда болгъан ышанланы бердиле. Бу жаны бла Тёппеланы Алимни уллу жетишими юсюнден айтыргъа керекди. Повесть ачыкълагъан заманда, халкъда мажюсюлюк кенг жайылып эди деген оюмну тюзге санамасакъ да, мажюсюлюкню бизде жүрю-

ген хали Алимни суратлау чыгъармасында бир-бир илму ишледен эсе кѣп да тынгылы ачыкъланады. Қъаллай жырла, назмула, тилекле, тепсеуле, алгъышла бардыла повѣстни биринчи кесегинде! Сабан тойну эм неках оюнланы барыулары, Тебри Терекге табынуу, Кюченейни тилеклери повѣстни бек алапат жерлеридиле.

Артутай христиан динни халкъына сингдирирге сюеди, къарындашы Жантукъай а муслийман динни сайлайды. Экиси да халкъны бирикдирир акъылда жангы, къарыулу дин излейдиле. Ол эки жангы дин эки къырал бла байламлыдыла — Россей эм Тюрк бла. Алай ниет къудуретини айныу жоллары бу схемагъа сыйынмайдыла. Халкъыбыз муслийман динни сайлагъанлыкъгъа, къыраллыгъын Россей бла бир этгенди, жамауатда мажюсюлюкню, христиан динни да терен ызлары сакълангандыла.

«Артутай» малкъар адабиятта тарыхны теренине атлам этген биринчи повѣстди. Аны ызындан келген чыгъармаланы авторлары, сѣзсюз, Тѣппеланы Алимни суратлау жетишимлерине таяна, учхара жерлерин да эсде тута, алай жазгъандыла.

«Сыйрат кѣпюр» романын Тѣппеланы Алим кѣп жылланы ичинде жазгъанды. Малкъар халкъны кѣчгюнчюлюкде сынагъан къыйынлыкъгъа аны дайым тынгысыз этдирип тургъан темады. Алтмышынчы жыллада Алим «Кюн батмайды» деген повестин жазады. Мында башлангъан сюжет ыз — Музафарны юсю бла къыйын жыллада жаш тѣлюню къадары — артдан-артха уллу хапарлауну жолу болгъанды.

Жазыучуну энчи хаты чыгъармада жигитлени ич дунияларында, аланы бир бирлери бла келишиулеринде ачыкъланады. Ол жаны бла айтханда, Тѣппеланы Алимни битеу прозасыны тутуругъу — тамата тѣлю бла туудукъланы арасында болгъан халледиле. Таматаланы сынауларын жаш тѣлю алаламыды, андан ары айнытамыды, таматалагъа багъалы затла кичилеге учуз болмай къаламыдыла? Таматаланы умутлары, сагъышлары, жарсыулары ызларындан келгенлеге ангылашыныулумудула? Бу соруулагъа жууап жигитлени араларын да, аланы жашауда инсан кѣрюмдюлерин да белгилейди.

Романны баш жигити Музафар аппасы Хамзат берген жашау дерсге атламын келишдире, аны бла ѳнчелей жашайды. Аппасы кѣзлерин ачхан тагы суула аны жашауун бийик магъанадан толтурадыла.

«Сыйрат кѣпюр» романны ниети — халкъны халкъ этген аны Ата журтуду. Ата журтха, ана тилге суймеклик сау къадарда миллет да сауду дейди жазыучу Музафар-

ны төлөсүню кьадарларыны юсю бла. Болсада бу романны юсюнден тынгылы сёзю кезиую алдады.

Тёппеланы Алимни чыгъармачылыгыны магъаналы ёзеге — аны чам хапарларыдыла. Алада жазуучу малкъар халкъны миллет психологиясын уста билгенин кёргюзтгенди. Аны хапарларында жашагъан къартла, колхоз кьуллаукъчула, студент жашла, ийменчек кызыла — хар бири жашауубузну бир жарыкь бетин ачады. Чам хапар кеси гитче зат болгъанлыкъга, анга уллу фахму керекди, алайсыз жарыкь кюлкюню орунуна окъуучуну армау этерге боллукъду.

«Чамны да чам биледи» деген китабын жазгъанда, Алим жаш адам эди. Алай а бу жанрны ол бир заманда да сансыз этип кьоймагъанды. Бусагъатда жазгъан чамлары да, ол биринчи китабындача, жаш сезиминден, дуниягъа жарыкь умутладан толудула.

Жазуучу кесини «жигитлерине» жылы кёзден къарайды, не шарайыбы болгъанны да хыликкя этмейди. Алай халле къайдан келгенлерин ангыларгъа излейди, окъуучуну да ол тинтиулеге кьошулургъа чакъырады.

Алимни бу ишине жуукъ тургъан аны халкъ чамланы жыйышдырып, басмалагъаныды. «Минги-Тау» журнал аланы бир къаууму бла — къарачайлыла бла малкъарлыланы арасында жүрюген чамла бла окъуучуланы шагъырей этип, зауукълукь бергенди.

Тёппеланы Алимни ачыкь айтмагъан, алай дайым жер алып тургъан бир суймеклиги барды — ол да Къарачайды. Кертиди, 50-жыллыгына «Минги-Тау» журналгъа бир зат бер дегенлеринде, Алим «Къарачайгъа улан сёзюм» деген жазмасын басмалагъан эди. Бу ишинде ол кертиси бла да Къарачайгъа кёзбаусуз суймеклигин айтханды, кьургъакь сёзле бла угъай, хар ташын, суун, ёзенин, жырларын, чамларын ийнакълап, бек башы уа — адамларын тансыкълап. Жазуучу «Улан сёзюнде» халкъыбызны Малкъар бёлегини Къарачайгъа суймеклигин, жүрек жылыуун ангылатыргъа кюрешгенди. Малкъарлыланы асламысы Къарачайны Алимча уста билмейди, алай амалы болгъан кьадар, таныргъа итинеди. Алим Къарачайны Къадама ташындан башлап, хар белгили жерини крти суратларын кёз аллынга келтиреди, анда жашагъанланы ариу ниетлерине ёхтемленеди.

Жазуучуну борчу, айхай да, адамланы бир бирге жүреклерин ачаргъа болушуу эсе, Алим бу борчун эсинден кетермейди. Аны жигитлери — гитче хапарчыклада болсун, уллу романда болсун — жашауну суйген, таукел, асламында кирсиз инсанладыла. Бир-бирде жазуучуну

ауазы хапарланы жигитлерини ауазын селейтгенча окъуна кёрюнеди.

Тёппеланы Алим, къайсы сёз устасы да эте болур аны сагъышын, айтханын халкъына жетдирир ючюн, кёп суратлау амалланы излегенди. Ол излеу жолу аны сахнагъа келтиргенди. Малкъар театр Алимни бир талай оюнун кёргюзтгенди — «Намыс», «Коммунист», «Жолгъа тюшген таш», «Азап жолу», «Артутай», «Учхан жулдуз». Тёппе улуну бу пьесаларында салгъан соруулары, сагъышлары, халкъыбызны жашаууну юсюнден оюмлары башха китапларындан да белгилдиле. Алай сахнаны кесини энчи жорукълары болгъаны себепли, оюнда къара сёз бла жазылгъан чыгъармадан эсе, проблемала ачыкъ кёргюзтюледиле, аланы бусагъат жашауда магъаналарын тас этгенлери неда сакъланнганлары туура болады. Ол оюмну кертилигин «Артутайда» кёрюрге боллукъду. Алим «Артутайны» сахнада салыр ючюн, повестьге кёре пьеса жазгъанды. Бу кезиуде повестьге да биринчи тюрлениулерин кийиргенди — кёп жангы зат къошханды, бир-бир сюжет ызланы кетергенди. Пьеса сахнагъа чыгъардан алгъа, жазуучу, режиссер бла оюмлашып, иги кесек ишлегенди. Аны бла да къалмай, пьесасын оюннга къатышырыкъ артистлени хар бирини жүрюшюне, ауазына, солуууна кёре келишдиргенди. Ол уллу ишни туура жетишими — «Артутай» малкъар сахнаны тарыхында жангы, таукел атлам болгъанындады. Бу оюн халкъыбызны озгъан ёмюрледе жашаууну бек магъаналы кезиуон суратлайды. Кеси да эки уллу теманы ачыкълайды — малкъар халкъны диннге жолу, жигитни тарыхда жери. Биринчиси — халкъыбызны ислам динни алыуу — бусагъатха дери адабиятда ачыкъланмагъан уллу темады.

Халкъыбызны ёмюрледе, табийгъат бла бирлигин сакълагъан аны Тейрилери болгъандыла. Ол затны «Артутайда» шарт кёребиз. Оюнну бек уллу ышаны да олду. Уллу, гитче да, тиширыула, эр кишиле да — жамауат барысы да мажюсю тейриле бла — кенг алып къарасагъа — табийгъат бла жашауун келишдирип жашайды. Кученей бийче Тейриге жалбарып, сабий тилегени «Артутайны» бек кючлю суратыды. Къараучугъа Кученейни сыфатын алай алаамат ачыкълауда аны ойнагъан Бақкуланы Ларисаны да уллу сахна усталыгъын чертирчады.

Тарых жигит бла суратлау сыфатны жууукълугъу къайсы чыгъарманы да жашау кертиликге келишгенин неда келишмегенин белгилейди. Бу жаны бла алсакъ, «Артутайда» бир ненча тарых жигит тарых болумланы «кюзюсюдо». Оюнда ала тийишлисича ачыкъланадыла. Ма

гюржю патчах Теймураз Биринчи (ойнагъан Ахматланы Зейтун), ол сахнагъа чыкыгъаны сайын, жерингден туруп, намыс берлигинг келеди. Неда чегемли къарт бла (арт. Шахмырзаланы Алексей) оруслу уста Луканы (арт. Жангоразланы Мажид) юллесини юсюнден баргъан сатыу-алыугъа сени да къатышырыгъынг келеди. Спектакльде Юсюпланы Хамит ойнагъан жигит — Масаф бий сыфаты ахырына дери ишленмегеннге ушайды, аны ючюн болур, фахмулу артист мизансценаны онгларын хайырланган болмаса, сахнада кесине жер тапмайды.

Тёппеланы Алимни «Артутай» повестин жазаргъа таукел этдирген Къарамуссаны жырлары болгъанын эсге алсакъ, Масаф бий алай «жалан» къалгъанын ангыларгъа боллукъду. Къарамусса аны юсюнден эки кере сагъынып кетеди:

«Эй, гиди, Масаф бийни къанчыкъ ити юргенди...»

«Тау эллени башын кесди Масаф бийни къарасы...»

Повестыде Къарамусса ниет кючю бла, ёхтемлиги бла залимлеге тенгди, оюнда уа, жарсыугъа, сыфат башха тюрлю къуралгъанды. Къарамусса (ойнагъан Мисирланы Ахмат) халкъны байрагъыча угъай, бийлени жумушчуларыча кёрюнеди, назмуларын да жамауатха таукел айтмай, дауур-дууурну кычырып хорларгъа кюрешеди. Жигитлени тизмесинде Артутай — Малкъарны олийи хар жаны бла да толу сыфатды. Бачиланы Ахматны фахмусу бу сыфатны къурай туруп, энтда бир жангы бетин ачханды. Артутайны сагъышларын, умутларын, аны тарых аллында уллу жюгюн баям этерге артистни хар атламы себеп болады.

Жазыучуну борчу алимни борчундан башхады. Анга кёре уа, жазыучу тарых шартланы белгилеп къойгъан бла чекленмей, бусагъатдагъы жашауну тамырларын тинте туруп, озуп кетген ишлени кесича кёрюрге, ангылатыргъа да боллукъду. «Артутайда» аллай затла тубегени XVII ёмюрде дин айырыу болмагъаны, Артутайны энчи къадарыны башхаракълыгъы адабият жорукъну ышаныды. Хар жазыучу да дунияны кесича кёреди, жигитлерини сёзю бла ёз сагъышларын, муратларын, жарсыуларын, къууанчларын да баямлайды.

Айтханыбызча, адабиятта Тёппеланы Алим кесин сынамагъан хазна жанр къалмагъанды. Хар биринде да бирча, тенг, тынгылы кюрешмеген эсе да, биз аны уллу фахмусу болгъанына шагъатбыз. Ол, алтмышынчы жылланы тёлюсюне биринчи болуп, класс чюйреликле туудур-

гъан кыйын, алжаусуз къадарланы кёралгъанды. «Ташыуул», «Сыйрат кёпюр», романларында халкъыбызны тарыхыны бек ачы кезиулери суратлай, миллетни тутуругъун — аны ниет кючюн, таза умутларын керти болумланы, ийнаныулу сыфатланы себеби бла баямлагъанды. Жамауатны хапарын, къадарын, адамларын бизге жууукъ этгени, ол кыруда Алимни энчи жетишими туююлдо, ол бизни адабиятыбызны, айбат сёзюбюзню уллу бийикликке леге жеталлыгыны шагъатлыгъыды.

Тёппеланы Алимни чыгъармачылыкъ къадары жаланда жазыучулукъ бла ёнчеленип къалмайды. Алим, тамата жазыучуларыбыз башлагъан төрени айныта, окъуучуланы билимлерин байыкъдыргъан ишни бир заманда да селейтмей бардыргъанды. Жазыучу малкъар адабиятдан дерсликке хазырлап келгенли 30 жылгъа жууукъ болады, 1994 жылда II классха жоралап басмалагъан китабын а устазла, школну, университетни сохталары да хайырланадыла.

Бир къауум жылны Тёппеланы Алим Къабарты-Малкъар илму-излем институтну илму кыуллукъчусу болуп да тургъанды. Ол кезиуде жазыучу бир талай тынгылы илму иш тамамлагъанды. Кязимни экитомлугъун басмалагъанды, аны башчылыгъы бла «Малкъар адабиятны тарыхыны очерклерин» малкъар эм орус тилледе чыкъгъандыла. Ол таматалыкъ этген фольклор экспедицияла хар заманда да жетишимли болуп тургъандыла. Алим кёп жырланы, макъамланы, назмуланы, хапарланы жазып алып, институтну архивинде кыйгъанды. Ол жыйгъан затла арт жыллада чыкъгъан фольклор жыйымдыкълара басмалангъандыла.

Бусагъатда малкъар адабиятны ал сатырында жазыучуларыбызны ючюнчю тёлую барады. Ала орта жашаулары келген, сынауну, чыныгыуну да жолун ётген адамладыла. Ол тёлуде Тёппеланы Алимни чыгъармачылыгъы белгили жерин алады.

Алимни юсюнден бир тюрлю бир суратны болушлугъу бла айтыргъа тюшсе,— аны ташлы, тик жолда таукел, суху баргъан атлыгъа ушатыргъа боллукъду. Кертиси бла да, жазыучуну ниети, жүрек итиниую бийик, таукел болгъанлыкъгъа, аны чыгъармачылыгъы тынч. сыйдам жолну барады десек, ётюрюкчю боллукъбуз. Алим сайлагъан — кыйын, узакъ эселе да, суратлау кертичиликке, жашауну хар бетин, тюрсюнюн билирге уллу итиниуюю элтген жолладыла. Жашауну тагыларын ангыларгъа, тюрленип баргъан дунияны сылтауларын ачыкларгъа элтген жолла.

БАШЛАРЫ

I. Емюрлюк тизгинле

«Итиль сууу агъа турур...»	5
Къарамусса	24
Гычы	29
Къочхарланы Къаспот	34
«Санга къайыкъ бла баргъа...»	37
«Сен къалай эсенг, мен алай...»	49
Чокуна эфенди	53
Жырчы Сымайыл	55
Будайланы Хусей	60

II. Жарыкъландыручула

Шаханланы Абай	64
Абайланы Ханифа	67
Шакъманланы Фуза	70
Малкъарукъланы Дадаш	73
Сюлемен шыйых	79
Абайланы Исмаил	85
Медиресе — дерс бериучю юй	89
Ниет хазнабызгъа ахшы юлюш	94

III. Жашау кертиликни жолунда

Малкъар литература критиканы башлагъан	98
Уллу поэтни сабыр сёзю	102
«Кюн ортада кесинг кибикди ауана...»	107
«Азап жолу»	110
«Мен тилейме къадардан...»	114
«Кетмез ючюн келгенимча...»	119
«О, жерим, солугъан тылпыуум!»	126
Фахмуну элпек чагъы	129
Алим сайлагъан жолла	136